

म. ग्रं. सं. टाणे

विद्य निबंध

सं. नं. १३९

स्त्रियांचा स्वर्ग.

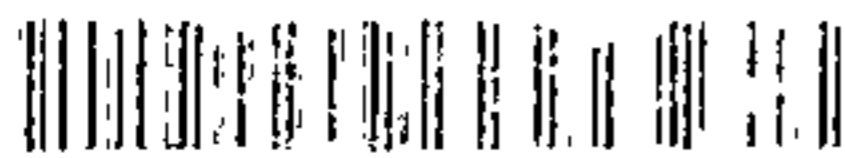
लेखक

सौ. गिरिजाबाई केळकर.

(' गृहिणीभूषण ' पुस्तकाची कर्त्री.)

पुणे " ज्ञानप्रकाश " छापखान्यात छापिले.

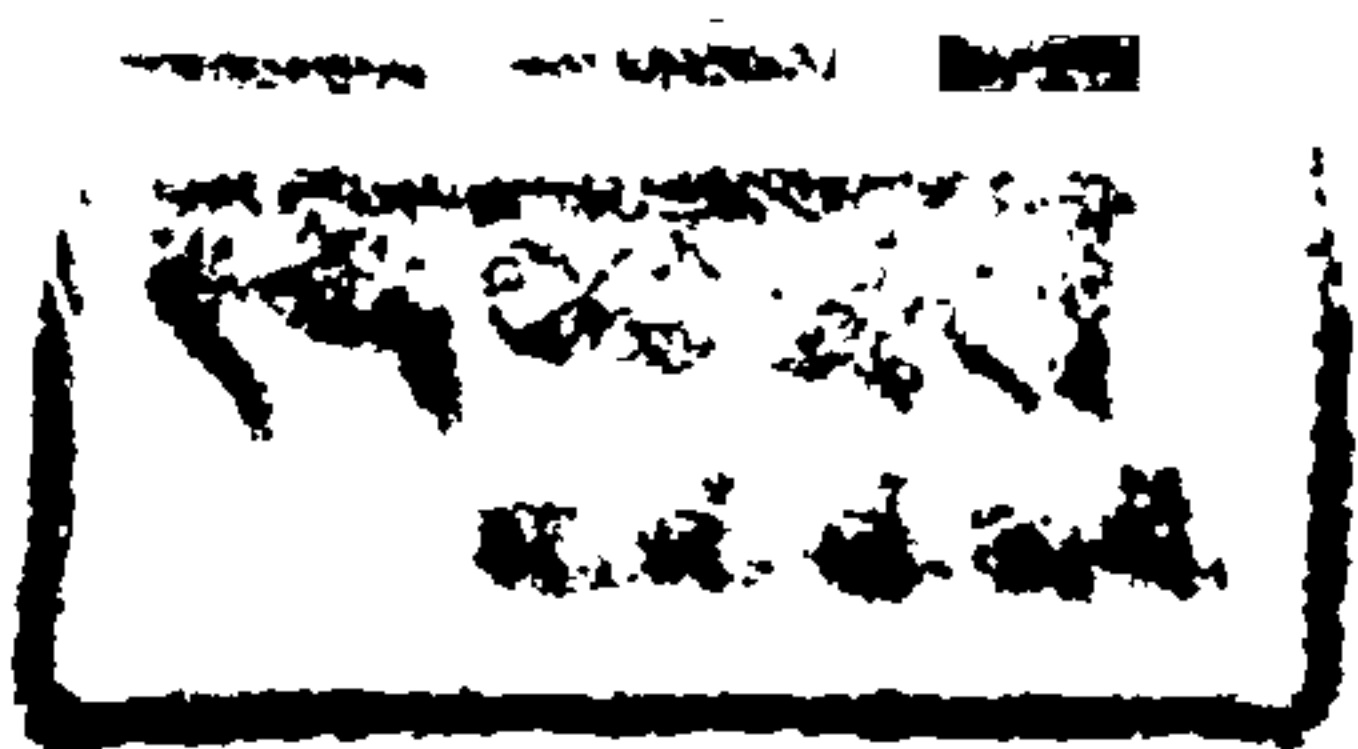
सन १९१४.

REFBK-0000739

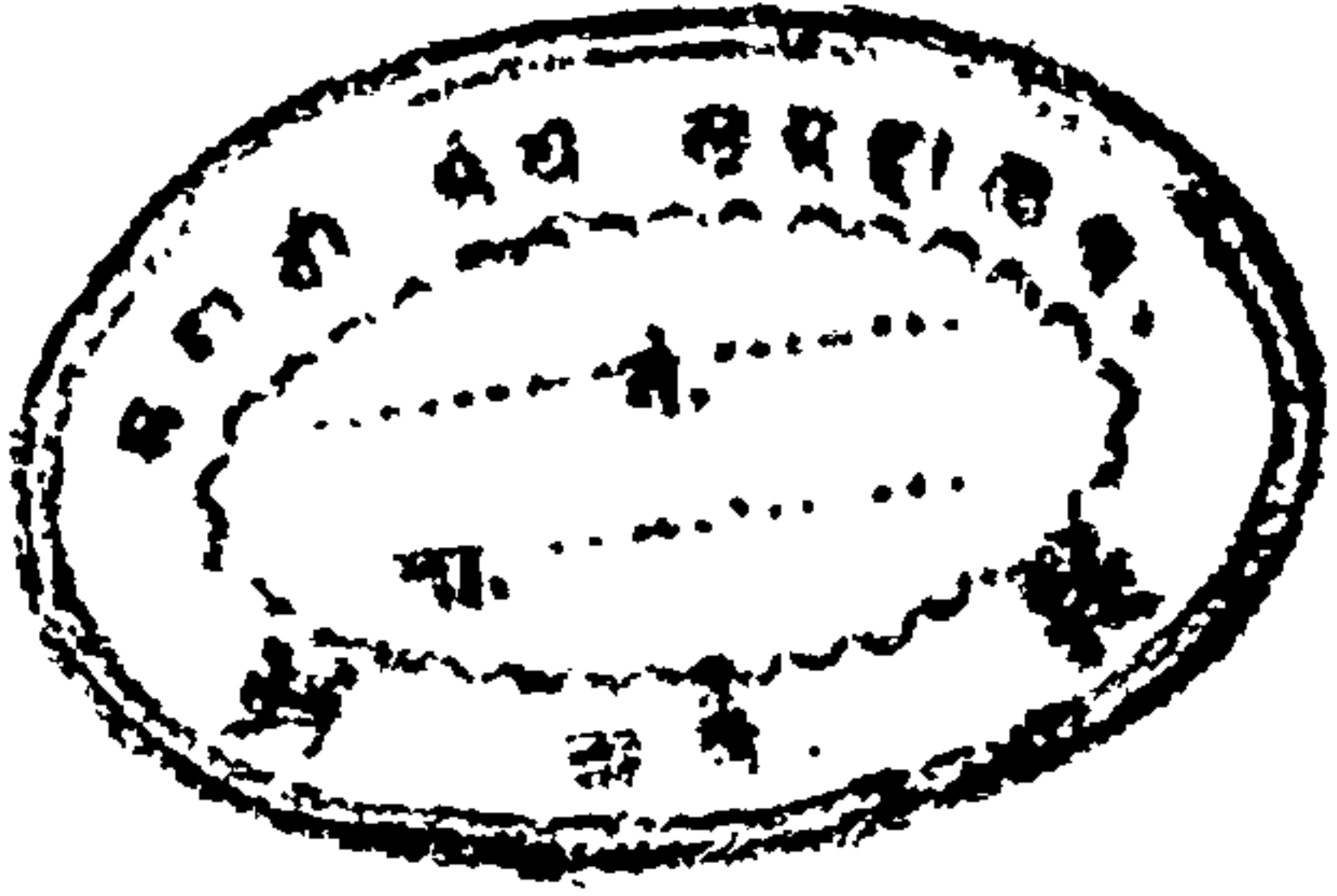
किंमत ३ रुपया.

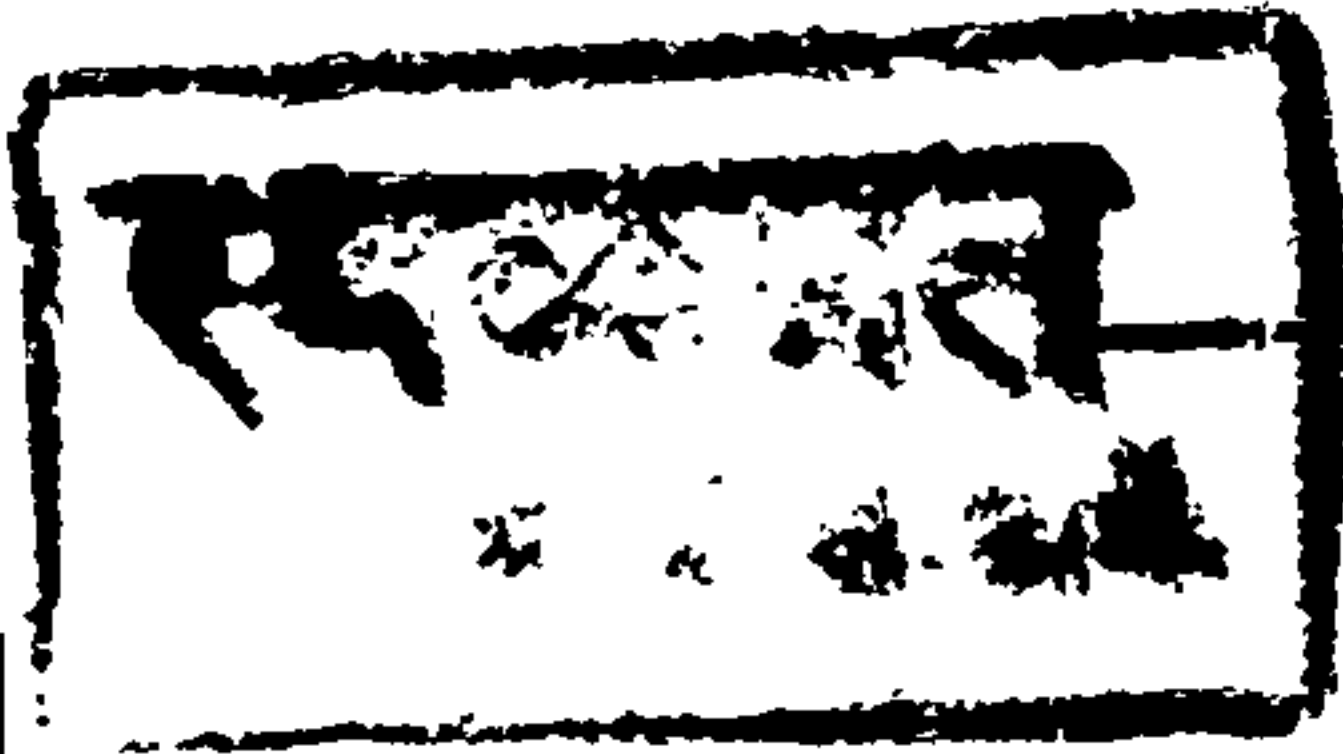

सं. वि. २०४

६१.३५.
६३९

स्त्रियांचा स्वर्ग.

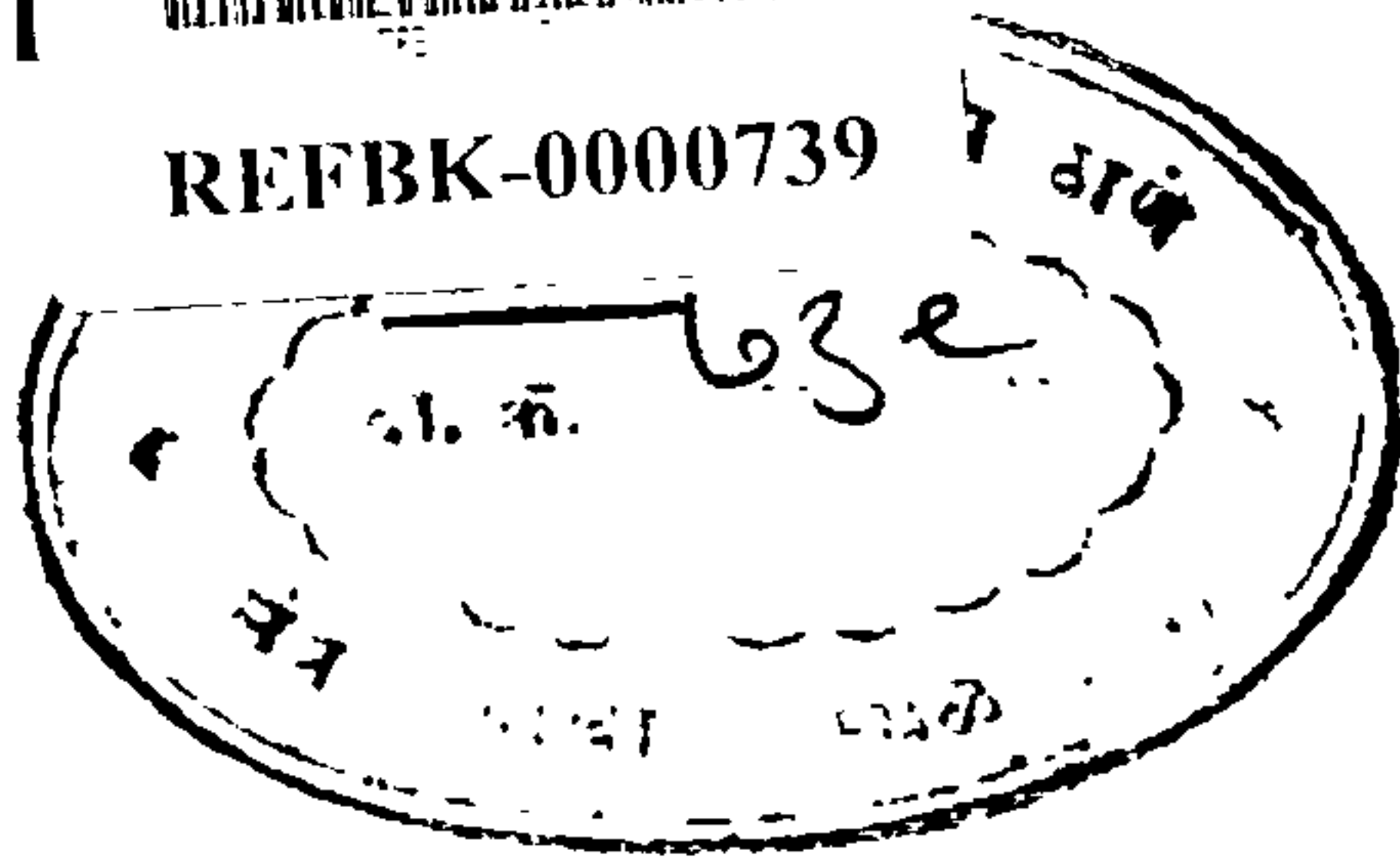
लेखक

सौ. गिरिजाबाई केळकर.

(' गट्टिणीधरणा ' पत्रिकाची कर्त्री.)

REFBK-0000739

किंमत १ रुपया.

हैं पुस्तक

पुणे येथे 'ज्ञानप्रकाश' छापखान्यांत रा० नटेश अप्पाजी द्रविड
यांनी छापिले व भुसावळ येथे सौ. गिरजाबाई केळकर यांनी प्रसिद्ध केले.

अर्पणपत्रिका.

जिच्या प्रेमळ व सच्छील वर्तनाचें चित्र
ज्या बुकांत आहे त्या बुकाचें रूपांतर
मराठींत करण्याची स्फूर्ति मला
जिच्या प्रेमळ व सात्विक सह-
वासामुळें झाली त्या माझ्या
परमपूज्य व प्रिय मातोश्री
यांस हें पुस्तक मीं
नम्रतापूर्वक अर्पण
केलें आहे.

ग्रंथकर्त्री.

उपोद्भव

सं. नि. म. २०४

इ. स. १९०७ सालीं आहो मालगावे मुक्कामी असल्याना आमचे स्नेही श्री. डॉ. वरजीवनदास दासोदास मुचंरुत अठ सर्जन ह्यांनी मला गुजरथी समजतें असें कळल्यावरून “स्त्रिओनुं स्वर्ग” हें वाचनीय पुस्तक भेटीदाखल दिलें. पुढें तें पुस्तक वाचतां वाचतां माझ्या मनांत असे विचार आले कीं, ह्या पुस्तकाचें मराठी भाषांतर झाल्यास आपल्या महाराष्ट्र बंधुभगिनींना त्याचा फार उपयोग होईल. असें वाटतांच मीं तें पुस्तक पुन्हां एकदां त्या दृष्टीनें पाहिलें व माझा तो विचार मीं तिकडे कळविला तेव्हां स्वतःही माझ्या ह्मणण्याला उत्तेजन देऊन मला तें काम करण्यास सांगितलें. तेव्हां पुढें मीं त्या पुस्तकाच्या कर्त्याची ह्मणजे श्री. रा. रा. वैद्य अमृतलाल सुंदरजी पढियार यांची परवानगी मागण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांचें वसतिस्थान चोरवाड असल्यामुळें माझीं मुंबईचे पत्त्यावर लिहिलेलीं दोन्ही पत्रे परत आलीं. त्यामुळें, जरी माझा विचार ती गोष्ट ताबडतोब अमलांत आणण्याचा होता तरी तसें करतां आलें नाहीं. पुढें एकदां एका गुजरथी मासिकांत वर्गणीदारांच्या नांवाची यादी मी सहज चाळीत असतां मला त्यांत वरील ग्रंथकारांचा पत्ता आढळला व लागलीच माझी जुनी इच्छा ताबडतोब जागृत झाली. त्याप्रमाणें मीं त्यांना पत्र घालून परवानगी मागितली व त्यांनीं मोठ्या आनंदानें मला आपल्या पुस्तकाच भाषांतर करण्याची परवानगी दिली. आतां तें पुस्तक पूर्ण होऊन बाहेर पडत आहे.

हें पुस्तक मूळ गुजरथी आहे, परंतु त्याचें मराठींत रूपांतर करतांना मीं त्याचें अक्षरशः भाषांतर केलें नाहीं. ह्या पुस्तकांतला कांहीं भाग आपल्या लोकांना फार पाल्हाळीक व कंटाळवाणा घाटण्याजोगा होता, सबब मीं तो थोडक्यांत आटोपला आहे. शिवाय ग्रंथकारानें जीं बंगोली पात्रे कल्पून त्यांची थोड्या जास्त पुढें

गेलेल्या राहाणीची छाया क्वचित् ठिकाणीं दाखविली आहे तेथे मला त्याला बरेच सौम्य रूप द्यावे लागले आहे. अशा रीतीने मी जरी रूपांतर केले आहे तरी मूळ ग्रंथांतलीं तत्वे व रस यांची हानि कोठेही न होऊं देण्याची मी शक्य तितकी खबरदारी घेतली आहे.

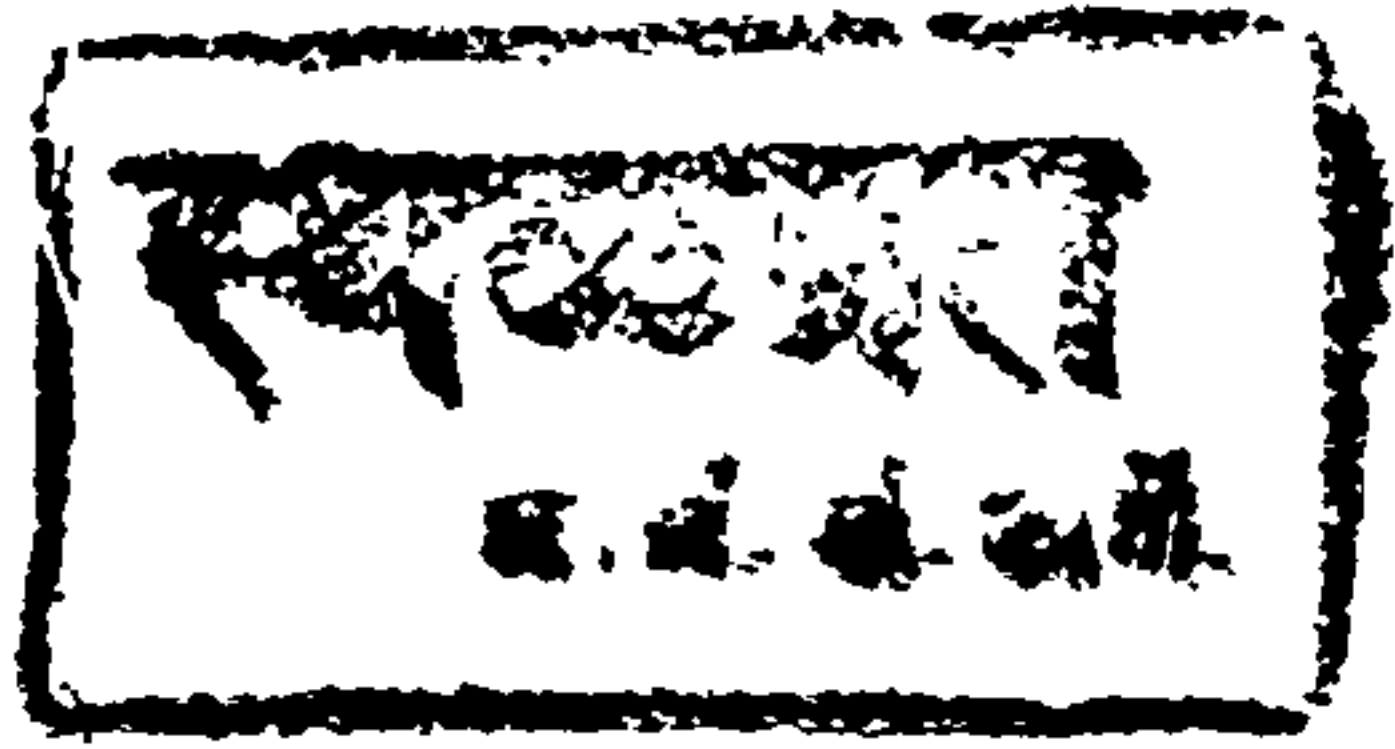
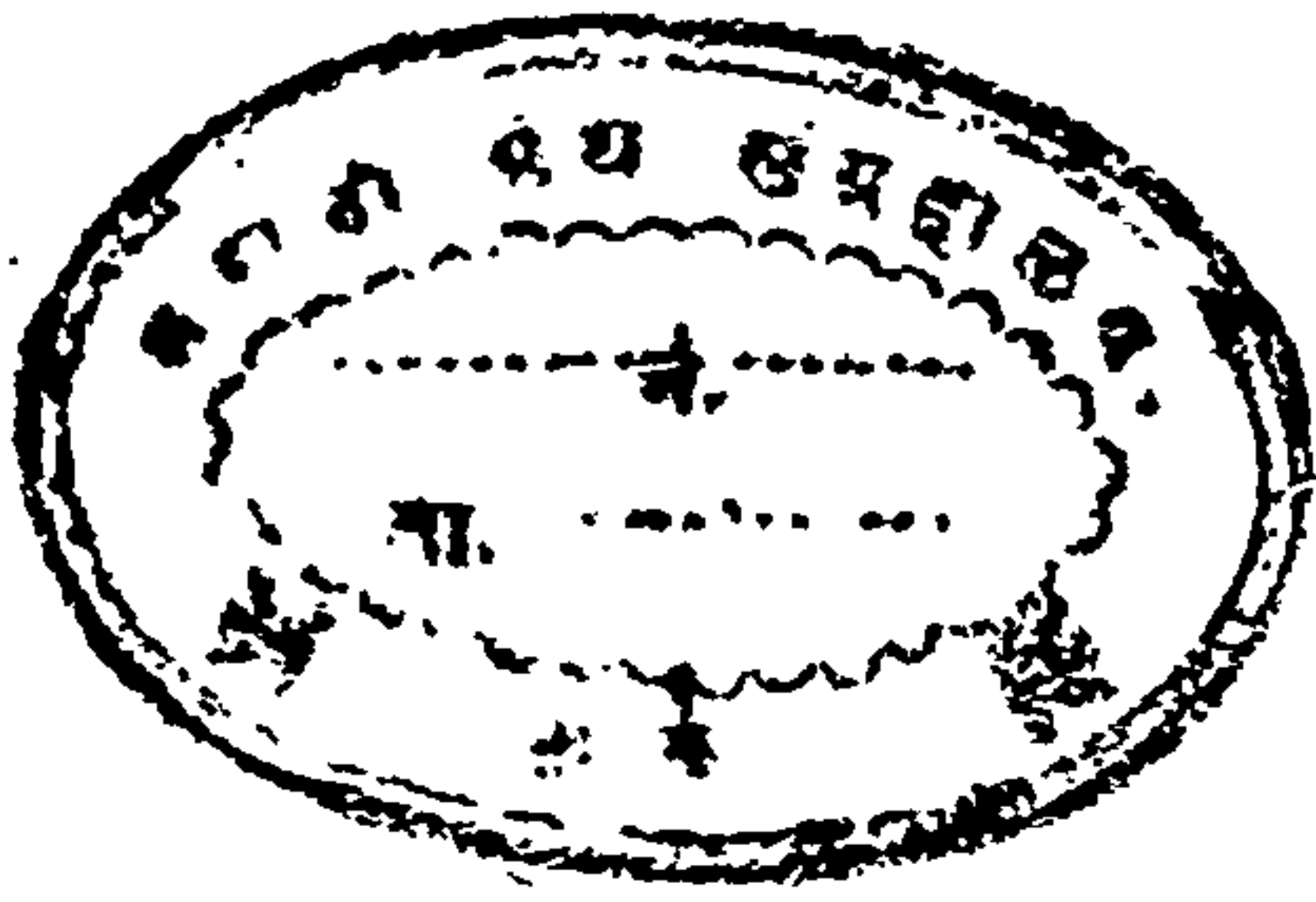
ह्या पुस्तकाच्या विषयाची एकंदर कल्पना त्याच्या नांवावरून होतच आहे. ह्या पुस्तकांतली बरेच विचार आपल्या हल्लींच्या समाजस्थितीत मनन करण्यायोग्य आहेत. निदान ते एक वेळ वाचण्यायोग्य तरी आहेत असें मला वाटते. हल्लीं आहलीं स्त्रियांनीं कसें वागावे व आम्हांला कसें वागवावे, ह्यासंबंधीं वाटाघाट सुरू आहे. अशा वेळीं जुन्या व नव्या दोन्ही पक्षांला वाचण्यायोग्य व विचार करण्यायोग्य, असें ह्यांत कांहीं तरी सांपडेल असें मला वाटते. हल्लींच्या आम्हां स्त्रियांना परतंत्रतेच्या सांखळींत राहूनही ह्या असार संसाराला सारपूर्ण कसें करतां येईल व आपली योग्यता पुरती ओळखल्यास कुलुक वाटणाऱ्या गोष्टीपासून सुद्धां केवढा परमार्थ मिळवितां येईल, व आपल्या सुशील व प्रेमळ आचरणानें विशेष शिक्षणाशिवाय सुद्धां या मृत्युलोकाला स्वर्ग कसें बनवितां येईल, हे मूळ ग्रंथकारानें अगदीं साध्या व सोप्या शब्दांत दाखविले आहे; ते माझ्या बंधुभगिनींना कितपत रुचते तें पहाणें आहे.

या पुस्तकाची प्रस्तावना श्रीयुत रा. रा. वासुदेवराव गोविंद आपटे ह्यांच्यासारख्या योग्य व अधिकारी माणसाच्या हातून लिहिली गेली आहे. त्यांत त्यांनीं ह्या पुस्तकाचा समाजाला कसा उपयोग होईल हे चांगल्या प्रकारें दाखविले आहे व अशा रीतीने त्यांनीं माझ्या विनंतीला मान देऊन जे उपकार केले त्याबद्दल मी त्यांची फार आभारी आहे.

शेवटीं ह्या पुस्तकाचें छपाईचें वगैरे काम व्यवस्थेशीर झालें ह्याबद्दल 'ज्ञानप्रकाश' कर्त्यांचे आभार मानून हा उपोद्घात पुरा करतें.

ता. २४।१।१२.

सौ० गिरिजाबाई केळकर.

प्रस्तावना

प्रत्येक व्यक्तीचे ठायीं तिची मूल प्रकृति, आनुवंशिक संस्कार, शिक्षण व संवृथी यांनीं एक प्रकारचें विशेषत्व आलेलें असतें, आणि वैद्यानें औषधोपचाराची योजना करतांना व शिक्षकानें शिक्षण-पद्धति ठरवितांना त्या विशेषत्वाला धक्का न लावितां इष्ट हेतु जेणें-करून साध्य होतील असे उपचार देशकालमानाप्रमाणें योजिले पाहिजेत, तरच ते श्रेयस्कर होतात. त्यांत थोडेंसें कोठें चुकलें कीं सगळें यंत्र बिघडतें. समाजसंस्कारकांनींही या नियमाकडे लक्ष देऊन आपल्या प्रयत्नाचें धोरण ठेविलें तर त्यांनीं सुरू केलेलें सुधारणेचें कार्य यशस्वी व सुपरिणामी होतें. पण आमच्या इकडे ज्या महात्मांनीं सदिच्छेनें प्रेरित होऊन पाश्चात्य शिक्षण सुरू केलें व पाश्चात्य पद्धतीवर समाजसुधारणा करण्याचा ओनामा केला, त्यांनीं आमच्या समाजाच्या मूळ प्रकृतीकडे फारसें लक्ष न देतां डोळे मिटून पाश्चात्यांचें अनुकरण करण्याचा धडा घालून दिला. याचा परिणाम आमच्या समाजाच्या प्रकृतिगत विशेषत्वाला हानि घडण्यापर्यंत अनिष्ट झाला आहे. याच्या उलट दहा पांच हजार वर्षांपूर्वीच्या चालीरीती, तत्कालीन आचारविचार व समाजरचना यांचें पुनरुज्जीवन करूं पाहणारेही तसेच चुकत आहेत व नकळत समाजाची हानि करीत आहेत. एक समाजाच्या प्रकृतीकडे न पाहतां व त्याच्या विशेषत्वाला न जपतां सररहा पाश्चात्य सुधारणेची नकळत करूं पहातात, तर दुसरे देशकालवर्तमान न पाहतां, परिस्थितींत घडलेली क्रांति लक्षांत न घेतां, कलियुगांतल्या कालाशीं कृतयुगांतील नियम जोडूं पाहतात ! मिळून प्रकृतिमान आणि देशकालमान या दोघांचाही विचार करून सामाजिक व्याधीवर औषधियोजना करणाऱ्या धन्वन्तऱ्यांची सध्यांच्या काळीं मोठी उणीव आहे. ही उणीव गेल्या पन्नास वर्षांत आहे तशीच आहे. ती अद्याप भरून निघाली नाही.

श्री० सौ० गिरिजाबाई केळकर यांनीं आपल्या 'गृहिणीभूषण' या पुस्तकांत सामाजिक सुधारणेचें एक अंग जें स्त्रीशिक्षण त्या-संबंधांत आमच्या समाजाच्या प्रकृतीचा व परिस्थितीचा विचार न करतां स्त्रीशिक्षणाची पाश्चात्य पद्धति आमच्या इकडे डोळे झांकून प्रचारांत आणण्यांत झालेल्या चुकीचें आविष्करण केल्यामुळें कित्येक मंडळींचा त्यांच्यावर घुस्सा झाला आहे, आणि त्यांचें ह्मणणें नीट समजून न घेतां एका उतावळ्या लेखकानें 'विविधज्ञानविस्तारा'-सारख्या सन्मान्य मासिक पुस्तकांत त्यांच्यावर निष्कारण उतावळे-पणानें टीकाही केली आहे. मला वाटतें कीं, श्री. सौ. गिरिजाबाई यांनीं लिहिलेलें 'स्त्रियांचा स्वर्ग' हें पुस्तक शांत चित्तानें वाचून व त्यांत चित्रित केलेला हिंदु स्त्रीत्वाचा आदर्श पूर्णपणें लक्षांत घेऊन मग त्यांच्या स्त्रीशिक्षणविषयक विचारांची छाननी केली तर त्यांच्या विचारांत सत्य व मनन करण्यास योग्य असा पुष्कळ भाग आहे असें कोणासही आढळून येईल. मतलबी पुरुष शास्त्रकारांनीं स्त्रियांविषयीं अन्याय केला, त्यांचे हक्क पायांखालीं तुडविले, त्यांना पुरुषांची गुलामगिरी करण्यास लाविलें, इ० वाक्यांची पुनरावृत्ति होतां होतां आपल्या समाजांत वादविवादाची उष्णता एके काळीं इतकी वाढली होती कीं, मनुसारख्या स्मृतिकारांना शिव्या मोजण्यापर्यंत पाळी आली होती ! सुदैवानें तो काळ हळू हळू जात चालला आहे व आमचा जुना हिंदु स्त्रीत्वाचा आदर्श कशा प्रकारचा आहे हें पाहण्याची मनःपूर्वक इच्छा कित्येकांस होऊं लागली आहे. आमच्या शास्त्रवचनांचा रहस्योद्ग्राही पद्धतीनें अर्थ लावण्याकडे विचारी लोकांची प्रवृत्ति होत आहे. पाश्चात्य पद्धतीविषयींचा गैरसमज व दुराग्रहही कमी कमी होत चालला आहे व पूर्व आणि पश्चिम या दोहोंतल्या गुणांचा मिलाफ करून व आमच्या समाजाची प्रकृति व देशकालमान यांचा पूर्ण विचार करून सुधारणेची दिशा ठरविली पाहिजे, असें पुष्कळांना वाटूं

लागले आहे. अशा वेळीं हिंदु स्त्रीत्वाचा आदर्श पुढें मांडणारें व खरी सेवा, खरें प्रेम, ' लग्न ' शब्दाचा खरा अर्थ, स्त्रियांच्या हक्कांचा प्रश्न, स्त्रीशिक्षणाची इष्ट दिशा इ० विषयांची प्राच्य पद्धतीनें उत्तम प्रकारें फोड करणारें पुस्तक लिहून, श्री. सौ. गिरिजाबाई यांनीं महाराष्ट्र वाङ्मयाची, महाराष्ट्र समाजाची व त्याबरोबरच समाजसुधारणेच्याही कार्याची बरीच मोठी सेवा केली आहे असें ह्मटले पाहिजे. त्यांनीं ज्या मूळ गुजराथी पुस्तकाचें भाषांतर केलें आहे, त्यांत प्रतिपादिलेले सगळेच विचार तर्कशास्त्राच्या व विचाराच्या कसोटीला कदाचित् उतरणार नाहीत. अलंकाराच्या भाराखालीं खऱ्या अर्थाचा गुदमाराही क्वचित् ठिकाणीं झाला असेल, किंवा प्राच्य आदर्शाविषयीचे वकीलपत्र मूळ लेखकानें घेतलें आहे, असाही भास कांहीं प्रसंगीं होईल; पण सदर पुस्तकाच्या वाचनानें हिंदु स्त्रीत्वाच्या आदर्शाची बरीचशी स्पष्ट कल्पना होऊन त्याविषयीं शांत मनानें व निर्विकल्प बुद्धीनें विचार करण्याची स्फूर्ति वाचकांच्या मनाला होईल. हें भाषांतर करण्यांत ग्रंथकर्त्रीचेंही याहून कांहीं अधिक उद्दिष्ट असेल असें मला वाटत नाही.

शेवटीं श्री० सौ० गिरिजाबाईंनीं आपल्या पुस्तकासाठीं ही प्रस्तावना लिहिण्याचें काम मला सांगून माझा जो गौरव केला त्याबद्दल त्यांचे आभार मानून आणि टीकाकारांच्या कटूक्तीनें मनाचा धीर न खचूं देतां त्यांनीं आपला लेखनव्यवसाय अव्याहत ठेवावा व आपले विचार लोकांस रुचतील कीं अप्रिय होतील याचा विचार न करतां ते निर्भीडपणें लोकांपुढें मांडण्याचा प्रयत्न असाच चालू ठेवावा, अशी त्यांना विनंति करून मी वाचकांची रजा घेतों.

आनंद-कार्यालय, पुणे.

ता. २३।११।१२.

} वासुदेव गोविंद आपटे.

स्त्रियांचा स्वर्ग.

सं. ११ ४०४

थोडीशी जुनी आठवण.

माई, आठवण आहे का ? जेव्हां तुमची तारुण्यावस्था होती, तेव्हां आपण एक वेळ नावंत बसून गंगेमध्ये फिरत फिरत शरदतूंतिल चंद्राला पाहात होतो, तो देखावा लक्षांत आहे का ? वसंतप्यारी, मी आणि राधा वगैरे वरच्या अंगाला होतो, आणि तुम्ही खाली माझ्या भावाबरोबर—आपल्या पतीबरोबर—पत्न्यांनी खेळत होतां, त्यावेळेस समोरच्या खिडकीतून पौर्णिमेच्या ताटाएवढ्या चंद्राचं तेज तुमच्या नाजूकशा तोंडावर पडत होतं, आणि त्याच सुमारास, तुम्हीं डाव जिंकला होता म्हणून तुमच्या हुषारीवर संतुष्ट होऊन माझ्या भावानं तुमच्या हंसत्या मुखाला चंद्राची उपमा देऊन, तुम्हाला 'चंद्रमुखी' म्हटलं होतं, त्यामुळं तुम्हांला अतिशय आनंद झाला होता, आणि तुम्ही आमच्याजवळ वर आलां होतां— तें आठवतं का ? तुम्ही येण्यापूर्वी मदनमंजरी तुमच्याजवळून उठून आमच्याजवळ येऊन सांगून गेली कीं, भाऊकडून वहिनींना आज चंद्राची उपमा मिळाली आहे. हें ऐकून वसंतप्यारी हसणाली, 'आपण येथें एकट्या बसलों आहोंत आणि ती खाली नवऱ्याशीं चैन करते आहे, तेव्हां आपण तिची कांहीं गंमत केली पाहिजे.'

राधा ह्मणाली, ' हो हो खरी गोष्ट आहे. जरूर कांहीं तरी केलंच पाहिजे.' कमला ह्मणाली, ' तरलिकेची थोडी चेष्टा करणं कांहीं मोठीशी गोष्ट नाही.' मीं ह्मटलें, ' जाऊद्या. तिच्या डोक्यांत कांहीं वेड शिरलं तर पुनः लवकर निघायचं नाही.' वसंतप्यारी ह्मणाली, ' नाही. तसं होणार नाही. आपला वेळ कसा जाईल ? जरा कांहीं गंमत तर झाली पाहिजे. तिला वाईट वाटेल असं आपण कशाला बोलावं ? अशीच कांहीं तरी गंमत करूं.' राधा ह्मणाली, ' आतां ती हंसत हंसत येथें येईल. तेव्हां मी विचारीन कीं, कायग, तुझ्या नवऱ्यानं तुला काय शिवी दिली ? तें ऐकून ती विचारांत पडेल. मग आपण हंसूं, ह्मणजे ती चिडेल. मग गंमत होईल.' राधेची ती गोष्ट ऐकून, मला राधाकृष्णाच्या एका प्रसंगाची आठवण झाली, त्यामुळं मीं ह्मटलं, ' हो हो, ही युक्ति ठीक आहे. त्यानंतरचं काम मला करतां येतं आहे.' अशा गोष्टी बोलत हातों, तों तुम्ही आमच्या-करितां विडे घेऊन हंसत हंसत वर आलांत—त्याबरोबर वसंतप्यारी ह्मणाली, ' वहिनी, उदास कां दिसतां ?' तेव्हां राधा ह्मणाली, ' तुमच्या भावानं कांहीं शिवीबिबी दिली असेल !' तशी आपल्या सफेत मांजरीशीं खेळत बसलेली मदनमंजरी ह्मणाली, ' आज तर भाऊनं वहिनीला ' चंद्र ' केलं.' मीं ह्मटलं कीं, ' हं ! वहिनीला ' चंद्र ' बनवलं आहे ! तेव्हां खरोखरच शिवी ! राधेचं अनुमान बरोबर आहे. हें ऐकून तुम्ही ह्मणालांत, ' ह्यांत शिवी कसली ? ही तर खुबी आहे. स्त्रियांच्या मुखाला कवि तर वारंवार चंद्राची उपमा देतात.' वसंतप्यारी म्हणाली, ' वहिनी आहेत चंद्रासारख्याच रसिक.' राधा ह्मणाली, ' वसंतप्यारी तुम्हीही वहिनीची चेष्टाच करतां कां ! चंद्राच्या उपमेचा अर्थ काय, तें वडील बहिणीला विचारून तर पहा.' मीं ह्मटलं, ' एक वेळां खेळाडू कृष्णानं राधेला ' चंद्रमुखी ' ची उपमा दिली होती. त्यामुळं राधा रुसली होती, आणि शेवटीं कृष्णाला

राधेची क्षमा मागावी लागली. ' वसंतप्यारी हणाली, ' अगबाई, कृष्णाला क्षमा मागावी लागली ! एवढं मोठं त्या राधेच्या उपमेत काय आहे, तें सांगा तर खरं ! '

' चंद्रमुखी ' म्हटल्यामुळं राधा रुसली.

मीं म्हटलं, ' रसिकांचा आनंद ' नांवाच्या मासिकपुस्तकांत ही गोष्ट आली होती, आणि तिकडून तिचा अर्थ मला समजावून सांगणं झालं. तीं असं होतं कीं, एक वेळां शरदतूतील पौर्णिमेला, यमुनेच्या तीरीं श्रीकृष्ण रास खेळत होते, तेव्हां अतिशय प्रेमांत येऊन राधेला म्हणाले कीं, तुझं तोंड ह्या पौर्णिमेच्या चंद्रासारखे आहे तें ऐकून राधा विचारांत पडली कीं, हे म्हणतात काय ? मी चंद्रासारखी आहे ? माझ्या प्रेमाचं मूल्य चंद्राबरोबर ? माझा आणि चंद्राचा संबंध काय ? मला चिडवाय्साठीं अशी हलकी उपमा द्यावी ?—असें समजून राधा म्हणाली कीं, ' काय ? मी चंद्र ? चंद्र जड आहे. तुम्ही मला जड समजतां काय ? चंद्र कलंकित आहे. माझ्यांत काय कलंक आहे, तो सांगा. चंद्र क्षयवृद्धीचा रोगी आहे. माझं प्रेम असं कमीजास्त होणारं आहे काय ? चंद्र परप्रकाशित आहे. मी काय परप्रकाशित आहे ? तुम्ही तर म्हणतां कीं, तुझ्यामुळं मी शोभतो म्हणून आणि मला पर-प्रकाशिताची उपमा कां देतां ? माझ्या प्रेमाची तुम्ही अशी किंमत करणारे आहां आणि तुम्ही मला अशी उपमा द्याल हें मला ठाऊक-ही नव्हतं. माझ्याजवळून पळून जायची युक्ति तर चांगली आहे. दरं आहे, जा जा, तुमच्या इच्छेस वाटेल तिकडे जा.' असं म्हणून राधा रुसली.

वसंतप्यारीनं विचारलं, ' मग काय झालं ? ' ' मग श्रीकृष्णानं राधेची पुष्कळ पुष्कळ समजूत केली, पण तिचा राग गेला नाही.

शेवटीं श्रीकृष्णानं राधेच्या पायां पडून, किरीट उतरून ठेवला आणि क्षमा मागितली; तेव्हां कुठं जेमतेम राधेची समजूत झाली.'

वसंतप्यारी म्हणाली, 'आहा ! श्रीकृष्ण स्वतः राधेच्या पायां पडले, तेव्हां भाऊंनीं वहिनीची माफी मागितल्यास नवल कोणतं ?'

राधा म्हणाली, 'वहिनीच्यांत पराक्रम असेल तर भाऊरावसुद्धां क्षमा मागतील, नाहीं तर कसली क्षमा ? अशी क्षमा कांहीं रस्त्यावर नाहीं पडली. अशी राधेसारखी खंबीर बायको एखादीच. ह्या भोळ्या वहिनींच्या हातून काय होतं आहे ? आत्तां इकडे तिकडे करून देतील समजूत घालून.'

मथुरा म्हणाली, 'अशी कांहीं तरलिका समजाय्सारखी नाहीं. जर अशी समजूत झाली तर आपण तिला कच्ची समजू. कारण कीं, चंद्राची उपमा फार वाईट.'

वसंतप्यारी म्हणाली, 'वहिनी संभाळा.'

राधा म्हणाली 'अरेरेरे ! ही उपमा तर फारच वाईट. चंद्राच्या ह्या इतक्या गोष्टी कांहीं मला टाऊक नव्हत्या. जर मला कुणीं असली उपमा दिली तर चाळणींत पाणी घालून बुडून मरावं लागेल.'

अशा गोष्टी चालताहेत तों मदनमंजरी धांवत धांवत येऊन सांगू लागली कीं, भाऊ आपल्या मित्रांना सांगताहेत कीं, 'आज तर मीं दोन चंद्र पाहिले.'

रावसाहेब म्हणाले, एक चंद्र पहाण्यानं श्रीकृष्णासारख्या महात्म्यावर चोरीचा आळ आला ! तेव्हां दोन चंद्र पहाण्याचं फळ कोण जाणे काय मिळेल तें ?

चंद्रसेन म्हणाले, 'थंड वेळ आहे, बात मारण्यांत कांहीं बाकी ठेवूं नका. भल्या माणसा, कधीं दोन चंद्र पाहिले होतेस ?'

रामराव म्हणाले, 'गृहस्थहो! तुनियेत एक चंद्र अहि, पण आपल्या मित्रानं दोन चंद्र पाहिले आहेत, तेव्हां आपल्या पृथ्वीला दोन चंद्र मिळवून दिल्याबद्दल मी सर्वातफे साहेबांचे आभार मानतो.'

चंद्रसेन म्हणाले, 'राजेश्री, दुसरा चंद्र कुठे आहे तो तर सांगा. मग तुमचं भाषण चालू द्या.'

शिवरामपंत म्हणाले, 'माझी तरलिका-माझी लाडकी-हा माझा दुसरा चंद्र आहे. ह्या चंद्राबरोबर तिच्या मुखचंद्राला जोडून पहाण्याची आज फार चांगली वेळ मिळाली होती.'

चंद्रसेन म्हणाले, 'ओहोहोहो ! फार मोठा चंद्र ! शोध तर फार मोठा केलात ! मला वाटले कसला शोध असेल नी कसला नाही. पण ही तर बाईलवेडेपणाची गोष्ट सांगितलीत. आपल्या बायकोची स्तुति करतांना, तुम्हांला लाज कशी नाही वाटली ?

शिवरामपंत म्हणाले, 'चंद्रसेन, तुम्ही गणिताचे प्रोफेसर आहां, तेव्हां तुमचा हिशेब, फार लांब लांब असणार. पण जोंपर्यंत तुम्ही ब्रह्मचारी आहां तोंपर्यंत ह्या बाबतींत मत देण्याचा तुम्हांला अधिकार नाही. कारण तुमचं मत अनुभवाशिवायचं असणार, त्यामुळं तें वजनदार असूं शकणार नाही. तुम्हांला योग्य स्त्री मिळाली ह्मणजे तिच्या स्तुतीचा स्वाद चाखल्यानंतर ह्या बाबतींत मत देत जा.'

रामराव म्हणाले, 'तेव्हां तुम्हीं तिला चंद्राची उपमा दिली असेल ?'

शिवरामपंत म्हणाले, 'होय तर. त्यांत काय संशय !'

रावसाहेब म्हणाले, 'ती तर हीन उपमा आहे. कारण चंद्र लहान असून शिवाय उपग्रह आहे. जीं माणसं असं समजतात

कीं, स्त्रिया आपल्याहून हलक्या आहेत, कमी हक्कदार आहेत, कमी प्रेमळ आहेत, ते अशी उपमा देतात. पण आपण स्त्रिया पुरुषाच्या समान हक्कदार आहेत असं ह्मणतो, आणि त्यांत तर तुम्ही प्रेमाच्या वरच्या कोटींत आहां. तेव्हां तुमच्यानं अशी हलकी उपमा कशी देवते ?'

मदनमंजरीची ही गोष्ट ऐकून कमला म्हणाली, 'अगवाई ! पाहिलंत ? तिथें सुद्धां बायकोचीच फजिती.'

वसंतप्यारी म्हणाली, 'वहिनी, हें तर फार झालं, तिथेंही तुमची थडा झाली.'

माझ्याकडे पाहून मला खूण करून वसंतप्यारी म्हणाली, 'ताई आज भाऊरावांना काय झालं आहे ? वहिनीची ही फजिती काय आरंभली आहे ?'

मीं म्हटलं, 'तशी उपमा देण्याचं काय कारण असेल ह्या बाबतीतील त्यांचा खुलासा ऐकला पाहिजे.'

'आमचं इतकं बोलणं तुम्हांला चिडवायला पाहिजे होतं त्यापेक्षां जास्त होतं. त्या वेळेस तुम्हाला सगळं खरं वाटलं. मला हलकी उपमा दिली आहे आणि माझी मस्करी आरंभली आहे, असं वाटून तुम्ही वाईट तोंड करून उठलांत आणि खालीं आपल्या प्रियकराशीं भांडायला गेलांत.'

तुम्ही खालीं जातांक्षणींच तुमच्या प्रियकरांनीं साभिमान मुद्रें तुमच्याकडे पाहून, रसिकतेनं म्हटलं कीं, 'यांवात चंद्रमुखी.' तुम्हीं ह्मटलंत, 'जळलं तें. मला अशा शिव्या का देतां ? मी तुमच्यासारखी शिकलेली नाहीं ह्मणून मला हवं तें ह्मणावं कां ? तुम्ही तुमच्या मित्रमंडळींत सुद्धां मला असल्या उपमा देतां, तें मला आवडणार नाहीं. तुमच्याबरोबर फिरावयास येण्याचं फळ हेंच कीं नाहीं ?

असली मजा मला नको, मला मातुश्रीजवळ पाठवा, मला आतां इथं राहचं नाहीं,' असं म्हणून तुम्ही आपल्या कपड्याच्या पेटीकडे गेलांत. तुमचे प्रियकर तें ऐकून चकित होऊन विचारांत पडले. त्यांच्या चेहेऱ्यावर एका पळांत दिलगिरी पसरली आणि तुमच्या-जवळ येऊन तुम्हीं तोंडापर्यंत घेतलेला पदर मागें मागें ओढीत ते म्हणाले, 'अग वेडे, तुला काय झालं आहे ? कांहीं स्वप्नविष पडलं का ? का आज तुला 'चंद्रमुखी' म्हटलं त्याचा मान चढला ?'

हें ऐकून तुम्हीं म्हटलंत, 'अजून 'चंद्रमुखी'च ? ही शिवी तुमच्या तोंडांतून नाहीं जाणार का ? मीं चंद्रासारखं काय केलं आहे ?'

शिवरामपंत म्हणाले, 'ह्याला तूं शिवी कां म्हणतेस ? हें तुझ्या डोक्यांत कुणीं भरवलं ? हें काम वसंतप्यारीचं असेल.'

ह्याच्या पूर्वीं असे एक दोन प्रसंग झाले होत त्यामुळं त्यांना वाटलं कीं, विद्येच्यासंबंधानं अशा असलेल्या विजोडांत असे प्रसंग झाल्यास कांहीं नवल नाहीं. त्यामुळं ते हंसत हंसत आमच्याकडे आले आणि म्हणाले, 'आज वसंतप्यारीनें काय किल्ली फिरविली आहे ?'

वसंतप्यारी म्हणाली, 'कसली किल्ली ! किल्लीसंबंधीं मला कांहीं माहीत नाहीं.'

कमला म्हणाली, 'कांहीं रुसवा झाला आहे वाटतं ?'

शिवरामपंत म्हणाले, 'तुमची तशी व्यवस्थाच असेल तर का झाल्याशिवाय रहातो ?'

कमला म्हणाली, 'व्यवस्था ? व्यवस्था कसली ? रुसणार तुमची 'चंद्रमुखी' आणि बदनामी आमची.'

शिवरामपंत म्हणाले, 'हो. तुमचीच तजवीज. कारण तुमच्या प्रियकरानं मला आधींच सुचविलं होतं कीं, दोन चंद्र पहाण्याचं

फळ काय येईल कुणाला ठाऊक ? तेव्हां आतां कृपा करून खुलासा करा म्हणजे उपाय होईल. '

वसंतप्यारी म्हणाली, ' श्रीकृष्णानं राधेला ' चंद्रमुखी ' म्हटलं, म्हणून राधा रुसली. ती गोष्ट ताई आम्हांला सांगत होत्या, ह्यापलीकडे आम्हांला कांहीं ठाऊक नाहीं. '

शिवरामपंत म्हणाले, " 'चंद्रमुखी' म्हटल्यानं राधा रुसली । मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे. मला वाटतें चंद्राची उपमा फार उत्तम आहे. कारण चंद्रांत शांति आहे, चंद्रांत अमृत आहे, चंद्रांत सौंदर्य आहे, चंद्र दंपतीचा आनंद आहे. चंद्रांत शीतळता आहे. चंद्रांत भरती-ओहोटी करण्याची शक्ति आहे. चंद्र देवाच्या कोटींत मोजला जातो आणि ह्या रसिक चंद्राला देवांचा देव जो महादेव त्यानें आपल्या मस्तकावर धारण केला आहे. इतकेंच नाहीं, पण महान् कवींनीं आपल्या काव्यांत नायिकेचें वर्णन करतांना, तिला चंद्राची उपमा दिलेली आहे. असंच नव्हे तर, तशी उपमा देण्यांत त्यांना आनंद वाटलेला आहे. तेव्हां मला असं वाटतं कीं, ह्याच्याहून श्रेष्ठ अशी उपमा मजजवळ नाहीं. तीच श्रेष्ठांत श्रेष्ठ उपमा आहे. असं असून, राधा कां रुसली, तें ऐकण्यासारखं आहे. '

मीं म्हटलं, ' चंद्राची उपमा वाईट आहे, ह्याकरितां कांहीं राधा रुसली असं नाहीं, पण तें फक्त एक निमित्त होतें. खरी गोष्ट तर अशी आहे कीं, कृष्णांनीं दुसरीकडे कुठें जायचं कबूल केलं होतं, हें ललितेच्या मार्फत राधेला समजलं होतं. त्यामुळं कृष्णाला तिकडे न जाऊं देण्याकरितां ' चंद्रमुखी ' ची उपमा न आवडल्याचं निमित्त करून रुसव्यांत, वादविवादांत सारी रात्र घालवून, कृष्णाला जाऊं दिलं नाहीं. हा राधेचा चतुरपणा आहे. ह्यांत कांहीं चंद्राची उपमा वाईट हा मुद्दा नाहीं. '

थोडीशी जुनी आठवण.

शिवरामपंत म्हणाले, ' अहो, ही तर खुबीची गोष्ट. चंद्राची उपमा आवडत नाही म्हणून राधेनं आपलं काम करून घेतलं; आणखी उलट कृष्ण फसले गेले. '

कमला म्हणाली, ' जर असं नसेल तर बायकांची चतुरता ती काय ? '

शिवरामपंत म्हणाले, ' ही पहाना चतुरता ! तोंड वाईट करून, कोंपऱ्यांत बसून विनाकारण त्रास करून घेणं चाललं आहे. ही-सुद्धां एक प्रकारची चतुरताच आहे. '

मीं हलटलं, ' वहिनी, राधेनं आपली बाजू जिंकली, पण तुम्ही मात्र हरलांत. '

तुम्हीं हलटलंत, ' हा सर्व दोष तुमचा आहे. राधेनं कृष्णाला आवडण्यासाठी ही युक्ति केली असं कुठं सांगितलंत ? '

वसंतप्यारी म्हणाली, ' ती गोष्ट पुरती कुठं झाली ? चंद्राच्या उपमेचे दोष सांगितले इतक्यांत तुम्ही रुसलांत. '

राधा म्हणाली, ' पुरती गोष्ट ऐकण्यापूर्वी रुसल्या, तेव्हां राधे-प्रमाणं त्यांनींही आपल्या नवऱ्यासंबंधीं कांहीं ऐकलं असेल. '

कमला म्हणाली, ' तरलिका ही राधेसारखीच आहे. ती काहीं तुम्हाला जाऊं देणार नाही. तेव्हां आतां सांगा, तुम्हांला कुठें जायचं होतं, म्हणजे आम्ही तुम्हा मंडळीसंबंधानं सावध राहूं. '

शिवरामपंत म्हणाले, ' मला तर माझ्या चंद्राजवळ जायचं आहे. ' असं म्हणून ते खुर्चीवरून उठले. उठतां उठतां म्हणाले, ' शेवटीं राधेची समजूत कशी झाली, तें सांगायचं राहिलं. '

राधा म्हणाली, ' मुगुट काढून माफी मागितल्यानं. '

शिवरामपंतांनीं (आपल्या डोक्यावर हात फिरवून) म्हटलं, ' माफी मागाव्यास तर मी तयार आहे, पण आम्ही कांहीं मुगुट घालीत नाही, तेव्हां मी काय करूं ? '

वसंतप्यारी म्हणाली, ' तुम्ही बूट काढून वहिनीजवळ ठेवा. ' तेव्हां मीं म्हटलं, हें ' काय ? ' तेव्हां मदनमंजरी मध्येच म्हणाली, ' जसे देव तशी पूजा. '

त्यानंतर तुम्हीं तुमची चूक कबूल केलीत, इतकंच नाही तर अधिक विद्येची जरूरी आहे असं समजून माझ्याजवळ रोज शिकावयास येण्याचं ठरविलंत; आणि आपण सर्व नंतर हंसत हंसत पत्ते खेळावयास बसलों, तें आठवतं का ?

भक्तिमाई, कुठें त्या पोरपणाची स्थिति आणि कुठें आजची स्वर्गाची स्थिति ! आहा ! महान् प्रभूच्या पवित्र नांवांत कसं अलौकिक बळ आहे तें तर पहा. त्या नांवाच्या बळानं, त्या नांवाला अंतःकरणांत धारण करून, तुम्ही इज्जतीवर चढलां आहांत, आणि आपल्या इतर भगिनी ह्या संसाराच्या खटपटींत पडून राहिल्या आहेत. तुमच्याजवळ अशा मागल्या पुढल्या गोष्टी काढणं हा सुद्धां एक अपराध आहे. कुठें तुमचा स्वर्ग आणि कुठें ह्या आमच्या जुन्या भाकडकथा ! मलाही असल्या गोष्टी बोलावयास किंवा ल्या-हावयास आवडत नाहीत. पण आपली पूर्वीची संसारिक स्थिति व हल्लींची दैवी स्थिति लोकांना समजावी, व त्यांनीं प्रभूच्या पवित्र नांवाचं स्मरण करावं, एवढ्याकरितां मी ही हकीकत मुद्दाम लिहित आहे.

हिन्याचें इअररिंग. मं. ति. ४०४

चंद्रकुमारीच्या लग्नाची गोष्ट कांहीं विसरण्यासारखी नाही. त्या वेळेस जी धामधूम करून सोडली त्यानं सर्व कलकत्ता शहर गजबजून गेलं होतं. आपली सुद्धां त्या लग्नांत खूब चैन झाली. पुष्कळ मजा मारावयास सांपडली, तें आठवतं का ? आपण तो बनारशीचा नाच पहाण्याकरितां राहिलों होतो, तिथें तुमचं हिन्याचं इअररिंग हरवलं. पण ती गोष्ट कांहीं लहानसहान नाही. तिथें देखील अशा कांहीं कांहीं वस्तु हरवणं स्वाभाविकच होतं; पण तुम्हीं एका मैत्रिणीच्या शिकवणीमुळं त्याचं केवढं केलंत ? तिनं तुमच्या मनांत भरवून दिलं कीं, तें तुमच्या प्रियकरांनीं त्या गाणारणीला दिलं, त्यामुळं तर तुम्ही फारच विथरलांत. ती गोष्ट तुमच्या सासूबाईच्या कानापर्यंत जाऊन, दोघींच्या रागामुळं तुमचे पति परगांवीं आपल्या एका स्नेह्याकडे चालते झाले. ती सर्व आठवण असेलच; पण तुमच्या प्रियकराचाही त्यांत दोष नव्हता. कारण योगायोगच असा होता कीं, तुम्हांला त्यांचा राग यावा. बनारशीच्या नाचावर ते जसे दिवाणेच झाले आहेत असा त्यांचा त्या वेळचा देखावा होता. हिंडतां फिरतां ते तिच्या तोंडचं पद बडबडत; गोष्टीवरून गोष्ट निघाली कीं, ते तिची स्तुति करीत; नाचाच्या वेळीं ते उघड उघड तिला शाबासकी देत; इतकंच नव्हे, तर त्यांनीं तिला आपल्या घरीं नाचासाठीं आमंत्रणही दिलं होतं—इतकंच नव्हे तर त्या लग्नाच्या गडबडींत ते आपलीही पाहिजे तशी विचारपूस करूं शकले नाहींत. त्यामुळं तुम्ही त्यांच्यावर चिडलांच होतां, त्यामुळं तुमचा संशय दृढ होण्यास एक कारणच झालं.

होतं. पण त्यांत त्यांचा कांहीं मोठासा दोष नव्हता, कारण ते अगदीं मोकळ्या मनाचे होते. पण तारुण्याचा भर, नाच-गाण्याची आवड, आणि बनारशीची खुबी, ह्यामुळं ते जरूरीपेक्षां जास्त खुष झालेले दिसत. पण तें सर्व प्रसंगाच्या आधीन होतें, त्यांत निवळ त्यांचा दोष नव्हता. पण आपल्यांत स्त्रियांमध्ये मात्सर्याची जी एक सार्वत्रिक संवय आहे, तिला तुम्ही थांबवूं शकलां नाहींत, त्यामुळं गोष्ट वाढली. त्यांनीं तुमची पुष्कळ समजूत केली कीं, अडीचशें रुपयांच्या इअररिंगांत काय आहे ? मी तुला दुसरी हजाराची जोडी आणून देतो. पण तुमची समजूत झाली नाहीं. तुम्ही ह्मणालांत कीं, ' मला तेंच इअररिंग हवं. ' त्यामुळं ते त्रासले. ते म्हणाले, ' हरवणार तूं आणि रागावतेस माझ्यावर ? एका इअररिंगकरितां मला त्रास देण्यास तुला कांहीं वाटत नाहीं का ? तुझ्यासाठीं जें मी इतकं करीत असतो त्याचा हा मोबदला का ? परमेश्वरा, आमच्या बायका ' प्रेम ' कधीं समजतील ? त्या केव्हां मन मोठं करूं शकतील ? ' असं म्हणून ते तोंड वाईट करून उसासा टाकून चालते झालं. तेव्हां तुमच्यांत जरा लोभी वृत्ति होती. हिऱ्याचं इअररिंग तुम्हांला फार मोठी गोष्ट आहे असं वाटत होतं. जरी तुमच्याजवळ हजारों रुपयांचं जवाहीर होतं तरी एक सुंकलं हरवलेलं तुम्हांला सहन होत नसे. पतीच्या प्रेमळ दृष्टीच्या आनंदापेक्षांही तुम्हांला दागिन्याची विशेष किंमत वाटत असे. त्यामुळंच भांडण वाढलं, पण त्यांत तुमची चूक नव्हती. कारण वयाप्रमाणं, विद्येप्रमाणं, स्वभावाप्रमाणं, आजूबाजूच्या परिस्थिती-प्रमाणं, माणसं चालत असतात. त्यामुळं त्या वेळेस तुमच्या मनांत तसे विचार असत, ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. त्यानंतर तुमचं तें इअररिंग आंघोळीच्या खोलींत सासूबाईना सांपडलं. त्या-

मुळं तुम्हांला लाज वाटली, मग तुम्हीं माझ्या सांगण्याप्रमाणं आपल्या पतीला माफीपत्र पाठविलंत आणि सर्वच सुरळीत झालं.

त्या वेळेस २५० रु०च्या इअररिंगाकरितां तुम्ही घाबरलां होतां आणि आतां लाखों रुपयांच्या मिळकतीवर, आणि चालू जहागिरीवर, आपल्या गरीब देशाकरितां, आपल्या पवित्र धर्माकरितां, तुम्हीं तुळशीपत्र ठेवलं आहां. असं बळीराजासारखे तुमचं मन उदार कसं झालं, ही गोष्ट मी लोकांना समजायला हवी म्हणून विचारतें आहे, आणि त्याकरितां आपल्या स्थितीला न रुचणाऱ्या गोष्टी मला लिहाव्या लागत आहेत. मला हेंच दाखवायचं आहे कीं, बंधुभगिनींनो, आम्हीही तुमच्यासारखींच माणसं आहों, तुमच्यासारखे आम्हीही संसाराचे धक्के खाल्ले आहेत, तुमच्यासारखं आम्ही सुद्धां सुखदुःख पाहिलं आहे, तुमच्यासारखी आम्हीही जगाशीं शत्रुता—मित्रता ठेविली आहे, तुमच्यासारखे आम्ही सुद्धां चांगले-वाईट विचार केले आहेत, आणि तुमच्यासारखे आम्हांलाही आपल्या जीविताला जरूर ते सर्व व्यापार करावे लागले आहेत. आम्ही कांहीं तुमच्याहून निराळ्या नाहीं, किंवा स्वर्गांतून उतरून आलों नाहींत. आम्ही तुमच्यासारख्याच आहों, पण फरक मात्र इतकाच कीं, आम्ही प्रभुप्रेमाला पुढें करून सर्व गोष्टी करतो आणि तुम्ही स्वार्थाला पुढें करून सर्व गोष्टी करतां. म्हणून भक्तिमाईची हकीकत वाचल्याखेरीज ह्या गोष्टी पुरत्या कळणार नाहींत. त्या हकीकतीचें पुस्तक 'संसारांत स्वर्ग' हें होय. तुमचीं कामें तुमच्याकरितांच होतात, आणि आमचीं सार्वजनिक होतात, कारण आम्ही तीं 'ईश्वराकरितां' ह्या भावनेनं करतो. आम्ही मोठ्या आणि तुम्ही लहान असा कांहीं भेद नाही. आम्ही आणि तुम्ही सारखींच आहों. म्हणजे तुम्हीसुद्धां मनांत आणाल तर आमच्याहूनही मोठीं कामं करू शकाल, पण आपल्यामध्ये जो फरक आहे तो हाच कीं, परमेश्वरी

इच्छेला आधीन होऊन अंतःकरणाच्या प्रेरणेप्रमाणं चांगलीं कामं करायचीं असा निश्चय आहीं केला आहे, आणि प्रभूवर असणाऱ्या आमच्या प्रेमामुळं आमच्या त्या निश्चयाला ईश्वरी कृपेचं बळ मिळालं आहे, ह्मणून आमचीं कामं तुमच्या दृष्टीनं विशेष दिसतात, पण आह्मांला तर असं वाटतं कीं, ह्या दुनियेंत जितकं करावयाचं आहे, आणि माणसं जितकं करूं शकतात, त्यांतील आहीं एक भागसुद्धां केला नाहीं. तुह्मी अज्ञून ईश्वरी इच्छेच्या आधीन झालां नाहीं त्यामुळं अंतःकरणाच्या प्रेरणेप्रमाणं चालूं शकत नाहीं व या कारणानं तुह्मी काम करण्याचा नक्की निश्चय करीत नाहीं; आणि जे लहान लहान निश्चय करतां त्यांतसुद्धां प्रेमाखेरीज, भक्तीखेरीज खरं बळ येऊं शकत नाहीं. त्यामुळं ते विचाराबाहेर आचारांत येऊं शकत नाहीं. ज्यांना तुह्मी मोठीं माणसं समजतां किंवा ईश्वराचे भक्त समजतां त्यांच्यांत आणि तुमच्यांत हेंच अंतर आहे. त्यांचा आणि तुमचा आत्मा कांहीं लहान मोठा नाहीं. तसंच त्यांच्या आणि तुमच्या बुद्धींतही कांहीं पुष्कळ फरक नाहीं, पण अंतर जें आहे तें हेंच कीं, त्यांच्यांत ईश्वराच्या पवित्र स्मरणामुळं पवित्रता जास्त असते. त्यामुळं त्यांची बुद्धि सूक्ष्म तत्त्वं ग्रहण करूं शकते आणि तुमची बुद्धि मलीनतेमुळं जरा जड झालेली असते, त्यामुळं पुष्कळ ईश्वरी संकेत तुह्मी समजूं शकत नाहीं.

वाचकहो, जर भक्तिमाईनं मस्तीखोर मदनमंजरीच्या ' जसे देव तशी पूजा ' ह्या वाक्याला अंतःकरणांत ठेवलं असतं तर ह्या बुडत चाललेल्या भारताला लहानसा कां होईना जो आधार मिळतो आहे तो मिळाला असता का ? जर ती पूर्वीप्रमाणं तरलिकाच राहिली असती तर आपल्या बंधुवर्गांत ती नवीन जीवन घालूं शकती का ? ती जर आपल्या इतर भगिनींप्रमाणं ' माझ्या हातून काय

होणार आहे ?' असं म्हणती व आपला विधवेत्ता जन्म-कोप-
न्यांत वसून राहण्यापुरताच आहे असं समजती, तर ती आपल्या
आर्यधर्माला मदत केल्याबद्दलचा आनंद मिळवू शकती का ?
तारुण्यांतील उत्साह अगर प्रेम ह्यणा, त्याच्या मोहांत जर ती
पुरती सांपडली असती तर आज आपल्या आत्म्याची इतकी उन्नति
करू शकली असती का ? आणि असा हा संसारांत स्वर्ग भोगू
शकती का ?'

बंधूनो, आणि भगिनीनो, भक्तिमाईच्या उदाहरणांनीं लक्षांत
ठेवा कीं, ह्या जगांत मोठें होण्याकरितां अगर संसारांत स्वर्ग मिळ-
विण्याकरितां कांहीं मोठ्या माणसांची 'जरूरी नाही. त्यांत रूप
किंवा पैशाची जरूरी नाही; किंवा अलौकिक बुद्धिमत्तेची विशेष
जरूरी नाही. पण ईश्वरी इच्छेच्या आधीन होण्याची जरूरी आहे.
ईश्वरी प्रेमाची जरूरी आहे. अंतःकरणापासून काम केलं पाहिजे. जर
तसं कराल तर उद्यां तुम्ही सुद्धां मोठे होऊन जाल आणि संसारांत
स्वर्ग भोगू शकाल. म्हणून ज्यांतून सर्व सद्गुण मिळवितां येतात,
त्या ईश्वरी प्रेमाला तुम्ही तुमच्या जीविताचं तत्व समजा म्हणजे
तप, योग, याग हीं केल्याशिवाय सहजगत्या तुमच्या घरांत स्वर्ग
उभा राहिल; ह्याहून अधिक तें तुम्हांला काय पाहिजे ? ही गोष्ट
तुम्हांला बरोबर समजण्याकरितां आणखीही थोडीं उदाहरणं द्यावीं
लागतील.

बोलतां बोलतां वाईट वाटायचं, क्षुल्लक कारणावरून रुसायचं,
हा जसा कांहीं स्त्रियांचा देहधर्मच आहे. जसे कांहीं हे हक्क
आपल्याला वारशानं मिळालेच आहेत, अशा रीतीनें आपल्या
भगिनी वागतात. आपणही कांहीं ह्या दोषांतून सुटलों नव्हतो.
तुमचे दिरांनीं पद्माकराच्या लग्नाच्या वेळीं नवरीला घालण्याकरितां
एक उंची मोत्यांचा कंठा घेतला होता. तेव्हां तुम्ही म्हणालांत,

‘ मला सुद्धां कांहीं तरी एकादा जिव्नस घेऊन द्या. ’ तुमच्या सासूबाई ह्मणाल्या कीं, ‘ तुझ्याजवळ दोन कंठे आहेत आणि मोत्यं फार महाग आहेत, तेव्हां विनाकारण—उगीच खर्च नको. दुसऱ्या कांहीं तरी चांगल्या प्रसंगीं घेऊं. ’ तुम्ही म्हणालांत कीं, ‘ माळ व्यायची नसली, तर बांगड्यांचा एक जोड घ्या; व त्याही नाहीं तर हिऱ्याची आंगठी घेऊन द्या. कांहीं तरी ह्या प्रसंगाला मला हवं. भाऊजींचं लग्न म्हणून मला कांहींच का नको ? धाकट्या सुनेला आतां दहा हजारांचे दागिने कराल तर मला एकदोनशेंचा, कांहींच का नको ? ’ तुमच्या यजमानानं सांगितलं कीं, ‘ नाहीं. असं हद्दानं घेण्याची आमच्या घरांत चाल नाहीं. आमच्या मनांत आलं म्हणजे न मागतां हजारों रुपयांचा दागिना आणून देऊं पण हद्दानं एक गुंजभर सोनं मिळणार नाहीं. ’ तुमचा हट्ट पाहून आई म्हणाली, ‘ भाऊ, त्यांत काय मोठी गोष्ट आहे ? तिला आनंद वाटूं दे. ती ह्मणते तशा प्रकारची एक आंगठी घेऊन दे. ’ पण भाऊ म्हणाला ‘ नाहीं. तिनं मागितली म्हणून आतां नाहीं मिळणार. माझ्या मनांत तिच्याकरितां हिऱ्याचीं कुडीं घेण्याचं होतं व त्याकरितांच रामलाल जव्हेऱ्याला मीं काल सांगितलं होतं. तो आज सकाळीं मला दाखवून गेला. ८०० ची जोडी आहे. मला पसंत पडली म्हणून दुपारीं तुम्हांला दाखवावयास येण्यास मीं त्याला सांगितलं आहे. पण मी त्याला आतां कळवीन कीं, तूर्त त्यांची जरूरी नाहीं. ’ मातोश्री म्हणाल्या, ‘ भाऊ असं कां करतोस ? तुला पसंत आहे तर ठेवून घे. ’ भाऊ ह्मणाला, ‘ नाहीं. आई, नाहीं. आतां ती गोष्ट गेली. आतां कधीं योग येईल तेव्हां येईल. ’ तुम्ही ह्या गोष्टी ऐकून अगदीं अधीर झालांत. तुम्हांला वाटलं ‘ अरेरे ! ! हा तर फांसा उलटा पडला. ’ ८०० शेंचीं कुडीं हातांतून गेलीं, तुमच्या डोळ्यांस अश्रु आले, व मनांत कांहीं

कांहीं विचार येऊं लागले. तुह्यांला मागण्याची कांहीं जरूरी नव्हती; पण स्त्रियांच्या अधिन्या स्वभावाप्रमाणें दागिन्यांची हौस व थोडीशी लोभी वृत्ति—ह्याप्रमाणें आणि वयाप्रमाणें स्वाभाविकपणेंच तुह्मी बोलून चुकलांत. ही तुमची चूक तुह्यांला समजली होती तरी पण तुह्मीं मोकळ्या मनानं त्याच वेळेस आपल्या प्रियकराची क्षमा मागूं शकलां नाहींत. कारण तुह्मी आपल्या पतीला जगाच्या रहाटी-प्रमाणें स्वामी समजत होतां, पण अंतःकरणापासून स्वामित्व दिलें नव्हतं; कारण तुमची प्रीति अजून कच्ची होती. तुम्हीं आपल्या अंतःकरणाची किल्ली त्यांना दिली नव्हतीत. त्यामुळं तुमच्या पतीचं स्वामित्व रजोगुणी प्रवृत्तीचं-दुनियेच्या रीतीप्रमाणें-होतं. शास्त्रांत सांगितलं आहे तसं, ईश्वराला आवडतं तसं नव्हतं. जर तशा प्रकारचा संबंध असता तर तुम्हांला मागावं लागलं नसतं व त्यांनाही म्हणावं लागलं नसतं. पण अशा प्रकारचा पतिपत्नीसंबंध जीं ईश्वराचीं कृपापात्रं असतात, त्यांचाच असतो.

शेवटीं तुमचे प्रियकर कांहींसे विचारयुक्त होऊन बाहेर गेले, आणि तुम्ही डोळे पुशीत पुशीत आपल्या खोलींत गेलांत. इतक्यांत मी माझ्या अभ्यासाच्या खोलींतून तुमच्याजवळ आलों. तुम्हांला डोळे पुसतांना पाहून मीं विचारलं, ' कां वहिनी, काय झालं ? ' तेव्हां रडत रडत सर्व हकीकत मला सांगितलीत. तेव्हां मीं म्हटलं, ' अग वेडे, त्यांत काय मोठीशी गोष्ट आहे ! रडावं कशासाठीं ? असं पक्कं व्हावं कीं, आपलीं कुडीं घेऊन, नवऱ्याला आपला कान पकडायला लावावं. तेव्हां आपण खऱ्या. ' तुम्हीं म्हटलंत ' तें कसं होईल ? ' मीं ह्मणालें, ' तें जर आपल्याला स्त्रीपणानं वागतां येईल तर होईल. ' तुम्हीं ह्मटलंत, ' आम्ही बायका नाहीं तर कोण आहोंत ? ' मीं ह्मटलं, ' आपल्याला स्त्रीपणानं वागतां येत नाहीं. जर बायकांना स्त्रीत्व भोगतां येऊं लागलं तर दुनियेंत क्लेश राहाव-

याचे नाहीत. वहिनी, आपण फक्त स्त्रीजात असल्यामुळं लोका-
चाराप्रमाणें बायका ह्मणवतो, पण करितों तर पुरुषपणा. स्त्रीत्वाचीं
लक्षणं कांहीं अशीं नसतात. ' तुम्ही ह्मणालांत, ' मग काय ?
बायका म्हणजे गुलाम. ' मीं ह्मटलं, ' नाही. वहिनी, नाही.
बायका ह्मणजे स्वर्ग. वहिनी, तुम्हांला ठाऊक आहे का ? ह्या दुनि-
येंतला पतिपत्नीसंबंध स्वर्गातील देव व ईश्वराच्या संबंधाप्रमाणें
आहे. स्वर्गांत-मोक्षांत-प्रभूच्याजवळ देवांचा व ईश्वराचा कसा आनंद-
दायक संबंध आहे तो आपण बरोबर रीतीनें समजू शकलों,
आणि त्याप्रमाणें वागून आपणही पुढें जातां जातां देव बनलों, तर
ईश्वराच्या जवळ जाऊं शकूं आणि त्याच्या स्वरूपांत मिळूं शकूं.
याकरितां-तें शिकण्याकरितां-ईश्वरानें कृपा करून, ईश्वर आणि
देव ह्यासंबंधाची बरोबरी ह्या दुनियेंत आपल्याला नवराबायकोच्या
रूपानं दिली आहे. '

देव आणि ईश्वर ह्यांचा संबंध कसा आहे, तें तुम्हांला ठाऊक
आहे-देव नेहमीं दर पळाला प्रभूच्या आधीन असावं असं इच्छि-
तात. दीनता हेंच त्यांचं जीवन; आणि आधीनता हेंच त्यांचं
कर्तव्य आहे. प्रभूच्याजवळ प्रेमपूर्वक हात जोडून ते त्याच्या
हुकुमाची वाट पहात बसलेले असतात. त्यांच्यांत मीपणा
किंवा अहंपणा मुळींच नसतो. केव्हां ईश्वर आम्हांला हुकूम
करील आणि केव्हां आम्ही तो बरोबर रीतीनें बजावूं शकूं हीच
भावना हमेशा त्यांच्या अंतःकरणांत खेळत असते. त्यांना कोण-
त्याही प्रकारच्या सुखाची उणीव नसते, पण त्यांचा आनंद प्रभूच्या
स्वरूपाचं ध्यान करण्यांत व त्याचं दर्शन करण्यांतच असतो. ईश्व-
राची इच्छा तीच त्यांची इच्छा, ईश्वराचा हुकूम तेंच त्यांचं कर्तव्य,
ईश्वराचं दर्शन हेंच त्यांचं सुख, आणि त्याच्याशीं तन्मय होऊन
जाणं, हीच त्यांची सार्थकता. ईश्वराची आज्ञा पाळण्याखेरीज

दुसरं कांहीं समजावं असं त्यांना वाटत नाहीं. इतकंच नाहीं, तर स्वतःचं स्वतःपणसुद्धां ते विसरून गेलेले असतात. अशा दीनतेनं व अशा आधीनतेनच ते देवपणाला पावलेले असतात आणि त्या-करितांच आपल्या धर्मशास्त्रांतून ईश्वरानं देवांना मोठे व पूज्य मानिलेलं आहे.

देव जेव्हां असा सेवकभाव ठेवतात तेव्हां प्रभु त्यांच्याकरितां काय करितो तें तुह्यांला माहीत आहे काय ? ईश्वर त्यांच्या सुखाकरितां हमेशा तत्पर असतो. देवांच्याकरितां त्यानं स्वर्ग केलेला आहे. देवांच्यासाठीं त्यानं मनोवांछित वस्तु देणाऱ्या कामधेनु आणि कल्पवृक्ष केलेले आहेत. देवांच्या सुखाकरितां तो अवतार घेतो. देव जेव्हां निजतात तेव्हां त्यांच्या-जवळ तो आपखुशीनं पहारा करितो. देव जेव्हां त्यांच्या गुणांचं गान करितात, तेव्हां तो त्यांच्यापुढें नाचतो. देव जेव्हां बसतात तेव्हां त्यांची व्यवस्था करण्याकरितां तो उभा असतो. देव जेव्हां चालण्याची इच्छा करितात, तेव्हां तो त्यांस उचलून घेतो, आणि देव जेव्हां खाण्याची इच्छा करितात, तेव्हां त्यांना उत्तमांतलि उत्तम वस्तूंचा पुरवठा तो करितो. थोडक्यांत सांगावयाचं म्हणजे इतकंच कीं, देवांना सुखी पाहून आनंद मानावयाचा व त्यांच्या सुखाची अहो-रात्र काळजी वहावयाची—हाच त्यांचा आनंद. असा सेव्यसेवक-भावाचा देव आणि ईश्वर यांच्यामध्ये संबंध आहे; आणि तोच संबंध जगांत स्त्रीपुरुषांमध्ये व्हावयास पाहिजे. म्हणजे जसे देव ईश्वराकरितां, तसें स्त्रियांनीं पतीकरितां केलं पाहिजे, आणि जसें ईश्वर देवांच्याकरितां करितो तसें पतीनं पत्नीच्याकरितां केलं पाहिजे, अशी आर्यशास्त्राची आज्ञा आहे आणि ईश्वराची इच्छा आहे.

देवांमधील लहान-मोठेपण.

आपल्यांत जसें लहान-मोठ्या वयावर किंवा कमी अधिक सत्तवर लहान-मोठें समजतात, तसें देवांत नाहीं. त्यांच्यांत तर ज्यांच्यांत जास्त लीनता व आधीनता असेल, किंवा अधिक श्रद्धा व अधिक प्रभुप्रेम असेल तेच मोठे. कारण देवांचा देवपणा, लीनता व प्रभुचरणीं प्रेम ह्यांतच आहे. तसेंच येथेही असें समजावयाचें आहे कीं, ज्या स्त्रींत पतिप्रेम अधिक असतें, व आधीनता अधिक असते, तीच खरी स्त्री आहे, तीच मोठी आहे, तीच येथे आणि स्वर्गांत वंदनीय आहे. कारण तशा स्त्रिया ईश्वराच्या कृपेस पात्र असतात. आणि लक्षांत ठेवा कीं, ईश्वराची कृपा भाग्यशालीनांनाच मिळते.

स्वर्गांतून देव कसे पतन पावतात ?

कोणत्याही देवांत जेव्हां लीनता कमी होते, तेव्हां त्यांच्यांत अभिमान येतो; आणि अभिमानानें त्याचें ईश्वरावरील प्रेम कमी होतें. ह्मणजे स्वाभाविक रीतीनेंच त्याची आधीनता सैल पडते. कारण स्वर्गांत सुख आहे. ह्मणजे जी वस्तु आनंद देऊं शकत नाहीं व जो प्राणी आनंद घेऊं शकत नाहीं, तो स्वर्गांत राहूं शकत नाहीं. आपल्या हातानेंच, आपल्या कर्मानेंच ते पडून जातात.

देव समजतात कीं, ईश्वरी प्रेमांतून आणि जिवाच्या आधीनतेतून स्वर्ग झालेला आहे. इतकेच नव्हे, तर त्यांचा असा अनुभव आहे कीं, ज्यांत जास्त प्रेम व जास्त आधीनता, तितका तो जास्त मोठा आणि जास्त सुखी. कारण सर्व देव प्रेमपूर्वक आधीनतेलाच इच्छितात-त्यालाच ते सुख समजतात. तेव्हां ज्याच्यांत खरोखर आधीनता नाही, तो स्वर्गांत राहू शकत नाही. कारण स्वर्गाची भूमि ही आपल्या पृथ्वीसारखी जड वस्तूची बनलेली नाही. ह्मणजे आपण जसे ह्या जगांत भूमीच्या आधारानें राहतों, तसे देव स्वर्गांत स्वर्ग-भूमीच्या आधारानें राहत नाहीत. ते प्रभुप्रेम आणि आधीनता ह्मणजे सेवाधर्माच्या सांखळीनें जोडलेले आहेत. ह्मणजे ज्याची ती सांखळी तुटते, ह्मणजे ज्याच्यांत लीनता कमी होऊन मीपणा येतो, तो आपल्याआपणच पडून जातो. तसेंच ज्या स्त्रीमधील आधीनता कमी होते, तिचें स्त्रीत्व कमी होतें. अर्थात् ती कर्तव्यभ्रष्ट होते आणि तिचें सुख कमी होतें. कारण स्त्रियांचें स्त्रीत्व पतिप्रेमांत आहे; आणि प्रेमांत आधीनता आहे, व आधीनतेतच सुख आहे. म्हणून लक्षांत ठेवा कीं, प्रेम कमी झाल्याशिवाय आधीनता कमी होत नाही. म्हणून जिच्यांत आधीनता कमी असेल, म्हणजे प्रेम कमी असेल, ती स्त्री काय कामाची ? ती बायको खरी बायको नव्हे. ज्याप्रमाणें ईश्वरी प्रेम व आधीनता हींच देवत्वाचीं लक्षणे आहेत, त्याचप्रमाणें बायकांत पतिप्रेम व आधीनता असणें हींच स्त्रिया स्त्रीत्वाचीं लक्षणे होत. हीं जिच्यांत नाहीत, ती खरी 'बायको' नाही. बायको बायकोपणांतून निघाली, तर त्यापासून काय हानि आहे, हें समजण्याकरितां देवांचीं कामें आपल्याला समजलीं पाहिजेत. कारण, स्त्रिया ह्या देवांच्या समरूप आहेत—ह्मणजे स्वर्गांत देवांचीं जीं कामें आहेत, तींच कामें ह्या पृथ्वीवर स्त्रियांचीं आहेत. म्हणून स्त्रियांचीं कर्तव्यें समजण्याकरितां आपल्याला देवांचीं कामें समजून घेतलीं पाहिजेत.

देवांची कामगिरी.

सुखाच्या मूर्ति असे जे देव त्यांची कामगिरी काय आहे, हें तुहांला ठाऊक आहे काय ? शास्त्रें ह्मणतात कीं, दयाळू परमेश्वरानें त्यांना ह्या पृथ्वीवर दया करावयाचीं कामें दिलेलीं आहेत. जसें कोणाला पाऊस पाडण्याचें, कोणाला प्रजा उत्पन्न करण्याचें, कोणाला रोग्यांना औषधें देण्याचें, कोणाला मनुष्यांच्या कर्मांचीं फळें देण्याचें, कोणाला वायूला आपल्या कबज्यांत ठेवण्याचें, कोणाला धान्य, फळें, फुलें व औषधी उत्पन्न करण्याचें, कोणाला अग्नीवर स्वामित्व ठेवण्याचें, कोणाला जगतांत प्रकाश पाडण्याचें, कोणाला मरणाच्या मागच्या क्रियांचीं फळें पोंचतीं करण्याचें, कोणाला जगतास ज्ञान देण्याचें, कोणाला ऐश्वर्य वाढवावयाचें, कोणाला सृष्टीचा संहार करण्याचें, कोणाला ईश्वरी सेवा व भाक्ति शिकविण्याचें, कोणाला जगतांत मंगल करण्याचें, अशी त्या सर्व सत्ताधीश प्रभूनें सर्वांना निरनिराळीं कामें दिलीं आहेत. हीं कामें आपल्याला कळत नाहींत, अशा रीतीनें पण व्यवस्थित तऱ्हेनें होत असतात. पण देव सूक्ष्म सृष्टींत काम करतात; आणि आपलें हें जग तर स्थूलरूप आहे. तेव्हां ह्या जगतांत उघड रीतीनें कामें करता येतील, अशा प्रकारच्या शक्तींची जरूरी ईश्वराला वाटली. तेव्हां देवांच्या सारख्या रूपांच्या आणि तशा प्रकारचीं कामें करणाऱ्या शक्ति देवानें उत्पन्न केल्या. त्या शक्ति, म्हणजेच स्त्रिया होत. देव देवांच्या प्रमाणांत आणि स्वर्गाच्या प्रमाणांत दयेचीं कामें करितात; आणि स्त्रिया स्वतःच्या प्रमाणांत आणि आपल्या शक्तीच्या प्रमाणांत दयेचीं कामें करितात. कारण, स्त्रिया देवांच्या समरूप आहेत.

म्हणजे देवांच्या सारखें पण त्याहून जरा उतरत्या प्रकारचें रूप-
 देवांचें दुसरें रूप—तें स्त्रीचें रूप होय. थोडक्यांत सांगायचाचें
 म्हणजे, देवांचें दुसरें रूप—देवांचा दुसरा अवतार—ह्या स्त्रिया होत.
 कारण दयेचीं कामें करण्याकरितां म्हणजे दुनियेची सेवा कर-
 ण्याकरितांच देवांच्या अवताररूप स्त्रिया उत्पन्न झाल्या आहेत.
 वहिनी, ही गोष्ट कांहीं माझ्या घरची नाही. पण प्राचीन
 ऋषींच्या सिद्धांताची आणि आर्यशास्त्राच्या महतीची आहे. आप-
 ल्या शास्त्रांत ठिकठिकाणीं ' देवी ' ह्या शब्दांनीं वर्णन केलेलें आहे;
 इतकेंच नाही, पण असेंही ह्मटलें आहे कीं, महान् ऋषींनीं ब्रजाच्या
 गोपीरूपानें अवतार घेतला होता, त्या सर्व गोष्टींचा अर्थ काय ?
 हाच कीं, स्त्रिया देवांच्या समरूप आहेत; आणि त्या ह्या जगतांत
 दयेचीं कामें करण्याकरितां आणि प्रभुप्रेम वाढविण्याकरितांच उत्पन्न
 झालेल्या आहेत. स्त्रियांचें असें उत्तमोत्तम स्वरूप समजून तुम्हांला
 फार आनंद झाला; आणि तुम्ही ह्मणालां कीं, बाई ! हें रहस्य तुम्ही
 कोठें शिकलांत ? आपले शास्त्रीबावा रामशास्त्री आपल्या येथें रोज
 पोथी वाचतात, पण असें कांहीं सांगत नाहीत. जर दरेक स्त्री
 आपलें अशा प्रकारचें स्वरूप समजेल, तर कालांतरानें ह्या दुनियेचें
 स्वरूप बदलल्याशिवाय राहणार नाही.

आपले शास्त्रीलोक.

मीं ह्मटलें, आमचे शास्त्रीलोक ! ईश्वर त्यांच्यावर दया करो !
 ते विचारे गंध, भस्म आणि मुद्रा लावण्यांतच धर्म समजत आहेत.
 शेंडी नीट कशी राहिल ? गंध सुरेख कसें दिसेल ? धोतर कशा

रीतीनें नेसलें असतां रेशमी कांठ बाहेर रहातील ? अशा काळजींत त्यांचा पुष्कळ वेळ जातो. बाकी कांहीं वेळ बायकोशीं भांडण-तंट्या व गांवगप्पा मारण्यांत जातो. ह्याखेरीज जो उरतो, तो व्याकरणाच्या एकदोन सूत्रांना धरून शब्दांची मारामारी करण्यांत आणि आपल्या इतर व्यवसायबंधूंना पाण्यांत पाहण्यांत जातो. आपल्या शास्त्रीलोकांची हल्लींची स्थिति अशी आहे. ह्याकरितां त्यांच्याकडून धर्माचें खरें रहस्य कळणें संभवनीय नाहीं. पद्माकरपंत म्हणतात कीं, आपल्या शास्त्रीलोकांसंबंधीं असे विचार मनांत बाळगण्यांत मला फार खेद वाटतो; पण जें नजरेनें पाहातों आणि अनुभवतों, तें नाइलाजानें म्हणावें लागतें. त्यांतही जर कोणाला वाईट वाटलें तर मी त्याबद्दल क्षमा मागेन.

तिकडचे मित्र पद्माकरपंत, एम. ए., म्हणतात कीं, शास्त्रीलोकांसंबंधीं माझा अनुभव फार कडू आहे. दिलगिरीनें मला म्हणावें लागतें कीं, त्यांतील पुष्कळ लोक विद्येचा बोजा उचलणारे मात्र आहेत. तुम्ही पाहा कीं, पाश्चात्य विद्वानांनीं अलिकडल्या दहा वीस वर्षांत आपल्या धर्मासंबंधीं किती माहिती मिळविली आहे ! पण आपल्या देशांतील शास्त्र्यांनीं म्हणण्यासारखें असें विशेष कांहीं केले आहे का ? त्यांच्यापैकीं पुष्कळजण हलक्या मनाचे, एकतर्फी मताचे, आपले तें खरें म्हणून धरून बसणारे, हट्टी, दांभिक, आणि फुकटखाऊ कां असतात, तें मला कळत नाहीं. ते असेंही म्हणत कीं, जर शास्त्रीलोक मनावर घेतील, तर ते आपल्या पवित्र आर्यधर्माची पुष्कळ उन्नति करूं शकतील. कारण त्यांच्यांत विद्या असते व पुष्कळ श्रीमंत लोक आणि पुष्कळ स्त्रीसमुदाय त्यांच्या ओळखीचा असतो. त्यांचें सांगणें लोकांच्या मनावर लवकर ठसतें. तेव्हां ते जर आपल्या धर्मग्रंथांतील स्त्रियोपयोगी भाग शोधून काढून ते निराळें लिहून लोकांना उपलब्ध करून देतील, त्यांचें रहस्य त्यांना सांगतील,

बायकांत धर्मशिक्षणाचा प्रसार होईल असे लहान लहान लेख तयार करून श्रीमंत लोकांच्या आश्रयानें फुकट अगर स्वस्त किंमतींत विकवतील, तर त्याचा परिणाम चांगला झाल्यावांचून राहणार नाहीं. पण तसें भारताचें आणि आर्यधर्माचें नशीब कोठें आहे ! शास्त्री जर जागृत झाले, तर थोड्याच वर्षांत आपल्या दृष्टीस निराळाच रंग पडेल. ईश्वर त्यांना तशीं सद्बुद्धि देवो.

स्त्रियांचा अवतार कशाकरितां आहे ?

वहिनी, स्त्रियांचा अवतार कशाकरितां आहे, हें तुम्हांला आतां समजलें का ? लक्षांत ठेवा कीं, स्त्रियांचा जन्म, आपले लोक ह्मणतात त्याप्रमाणें, पुरुषांचा पायपोस होऊन रहाण्याचा नाहीं. स्त्रियांचा जन्म कांहीं पुरुषांच्या घटकाभर करमणुकीखातर नाहीं, स्त्रियांचा जन्म कांहीं केरपोतेऱ्याकरितां नाहीं, स्त्रियांचा जन्म मुलांचीं बाळंतीं धुण्याकरितां नाहीं, स्त्रियांचा जन्म घरांत कोंडून राहण्याकरितां नाहीं, स्त्रियांचा जन्म कांहीं खोट्या लाजेनें उपाशीं राहण्याकरितां नाहीं, स्त्रियांचा जन्म उंसांतून एरंडाचें गुन्हाळ शोधण्याकरितां नाहीं, स्त्रियांचा जन्म गांवकुटाळक्या किंवा शेजारणीची निंदा करण्याकरितां नाहीं, पण कोमल आणि पवित्र स्त्रियांचा जन्म दयेच्या देवता होण्याकरितां आहे. रसिक स्त्रियांचा जन्म ह्या जगतांत नवीन जीवन आणण्याकरितां आहे. सुंदर स्त्रियांचा जन्म ह्या जगतांत अलौकिक सुंदरता पसरविण्याकरितां आहे. मंद मंद हास्य करणाऱ्या स्त्रियांचा जन्म पुरुषांत पुरुषार्थ वाढविण्याकरितां आहे. ज्यांची दृष्टि हरिणीसारखी मनोरंजक व

माशासारखी चपळ असून दयेनें भरलेली आहे अशा स्त्रियांचा जन्म जगतांत परमार्थ शिकविण्याकरितां आहे. स्वभावतःच खोल धर्मभाव-नेच्या स्त्रियांचा जन्म प्रभूचा महिमा आणि भक्ति या पृथ्वीवर पसर-विण्याकरितां आहे. ईश्वरनिर्मित गोड आणि नाजुक अशा स्त्रियांचा जन्म ह्या जगतांत शांति पसरविण्याकरितां आहे. लीन स्वभावाच्या स्त्रियांचा जन्म मंगलकार्ये करण्याकरितां आहे. ज्यांच्या प्रकृतींतच स्वाभाविक आधीनता आहे, अशा स्त्रियांचा जन्म स्वर्गातील देवांच्या प्रतिनिधींच्या जन्मासारखा आहे, ह्यांत कांहीं संशय नाही.

स्त्रियांचा महिमा.

मीं जेव्हां 'लेडीज सोशल क्लबाच्या अधिष्ठात्री कमलाबाई-' जवळ ही गोष्ट सांगितली, तेव्हां त्या ह्मणाल्या, 'तुम्ही तर स्त्रियांना अगदीं सातव्या मजल्यावर नेऊन बसवितां.' नंतर मीं ही गोष्ट आमचे शास्त्री हरीपंत ह्यांना सांगितली. तेव्हां ते ह्मणाले कीं, 'आपल्या शास्त्रांत स्त्रियांचा दर्जा वरिष्ठ प्रतीचा आहे, ही गोष्ट खरी आहे. पण तुम्ही म्हणतां तितकें मला वाटत नाही.' दोन्ही ठिकाणीं माझ्या विचारांना पुष्टि न मिळाल्यामुळे, माझ्या मनांत मी विचार करूं लागले, ह्मणून मीं तिकडे विचारिलें कीं, 'आपला ह्यासंबंधांत काय अभिप्राय आहे?' तेव्हां ते ह्मणाले, "माझ्या स्वर्गा! अजून तुला ती गोष्ट नीटशी सांगतां येत नाही; तूं जितकें म्हटलेंस तितकें तर काय? पण त्याहूनही हजारपटीनें स्त्रियांचें माहात्म्य अधिक आहे. तूं ह्मणतेस कीं, ह्या जगतांत देवांच्या प्रतिनिधि

ह्मणून स्त्रियांची नेमणूक आहे. पण मी तर असें म्हणतो कीं, ज्या स्त्रीमध्ये खरोखर स्त्रीपणा आहे, ती स्वतःच देवता आहे, इतकेंच नव्हे तर स्वर्गाच्या देवांचीही ती स्त्री देव आहे, ह्यांत कांहीं संशय नाही. ”

मी ह्मटलें ‘क्षमा करा. पण मला ही अतिशयोक्ति वाटते. ’ तेव्हां तिकडून जरा हंसून माझ्याकडे पाहून म्हटलें कीं, ‘अतिशयोक्ति नाही. माझे स्वर्गदेवते ! त्यांत जरासुद्धां अतिशयोक्ति नाही. आतां मी तुजकडून कबूल करवितों कीं, मीं म्हटलें त्यांत मुळींच अतिशयोक्ति नाही, एवढेंच नाही तर त्याहूनही स्त्रियांचें माहात्म्य जास्त आहे. तुला ठाऊक नाही कां कीं, पतिव्रता स्त्रियांच्या दृष्टीनें अपराधी झाल्यामुळें मोठे महात्मे सुद्धां थरथर कांपत होते. इतकेंच नाही, पण अशा स्त्रियांच्या कोपानें स्वर्गसुद्धां हालत होता, अशा गोष्टी पुराणांत नाही कां ऐकल्यास ? सतीच्या आशीर्वादानें कितीकांचें कल्याण झालें आहे, हें आर्यांचा इतिहास वाचणारांना नवीन सांगावयास कां पाहिजे ? ज्याच्या घरीं सगळे देव दास्यत्व करीत होते. आणि ज्याचा मुलगा मेघनाद ह्यानें इंद्राला सुद्धां जिंकून आणिला होता, तो रावण कच्चा कां होता ? ज्यानें अयोध्यापति रामाला क्षणोक्षणीं रडविलें, तांच सीतेपुढें वर मान करून पाहूंही शकत नव्हता, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी नाही काय ? केवढा हा सीतेचा प्रभाव ! सीतेनें जितका रावणाचा अपमान केला, तितका एखाद्या पुरुषानें केला असता, तर तो त्याला कच्चा खाऊन टाकता, पण तो सीतेसमोर बोटसुद्धां उचलूं शकला नाही. त्याचें कारण काय ? त्याचें कारण हेंच कीं, स्त्रियांचें स्त्रीत्व ह्मणजे पतिप्रेम आणि आधीनता हे गुण—ज्याला शास्त्रांत पतिव्रत्य किंवा सतीपणा ह्मणतात—ते सीतेत होते. मी ह्मणतो यांत अतिशयोक्ति कोठें आहे ? तूं ह्मणतेस, ‘स्त्रिया देवाचं

दुसरं रूप आहे, ह्यणजे त्या देवांच्या खालच्या पायरीच्या आहेत. ' पण मी ह्यणतो कीं, स्त्रिया देवांनाही कांपविणाऱ्या आहेत. निर्वाण पावलेल्या स्त्रियांचीं विमानें देवांच्याही वरून परभारें मोक्षांत गेल्याचीं आणि देवतांनीं आनंदित होऊन त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि केल्याचीं उदाहरणें तूं पुराणांत नाहीं कां पाहिलीस ? ह्या सगळ्या नुसत्या कोमल व सुंदर कल्पनाच आहेत का ? नाहीं. प्रिये ! हे सगळे सत्य सिद्धांत आहेत; आणि महान् प्रभुची जगावर किती दया आहे, हें समजण्याकरितांच हें सारें आहे. तूं पहा बरें पति-प्रेम आणि आधीनता ही किती सोपी, किती स्वाभाविक गोष्ट आहे ! आणि तसें असून फळ काय ? ह्याटलें तर फळ हेंच कीं, देवांच्याही वरून, स्वर्गाच्याही वरून, प्रभुचरणाजवळ म्हणजे मोक्षाला जातां येतें हें, आणि देवता विमानांतून पुष्पवृष्टि करित असतां त्यापासून होणारा आनंद अनुभवितां येतो हें. तेव्हां देव आपल्या पुरुषार्थाच्या कमी-पणाबद्दल पश्चात्ताप करित बसतात कीं, ' अरे ! आम्ही कसे कमनशीबी ! ईश्वराच्या जवळ म्हणजे मोक्षाला गेलों नाहीं; आणि देवपणांतच हें नाशवंत स्वर्गसुख घेत बसलों. ' अशा रीतीनें सतीपेक्षां देव आपल्याला कमी दर्जाचे समजतात; आणि त्यांच्या-वर फुलांची वृष्टि करितात. हें काय स्त्रियांचें माहात्म्य कमी आहे ! आणि हें सर्व कशापासून ? तर फक्त लीनता आणि आधीनता म्हणजे पतिप्रेम आणि घरचें रोजचें साधारण कामकाज यापासून प्राप्त होतें."

तिकडून सांगितलेल्या ह्या गोष्टी ऐकून मी अगदीं दिड्मूढ झालें. मी म्हणालें: " अहाहा ! काय ? स्त्रियांच्या करितां स्वर्ग इतक्याजवळ आहे ? मी ह्याच्यापूर्वीं पुष्कळ सतीवर्णनें वाचिलीं आहेत, पण अशा रीतीनें त्यांतलें मर्म मला कधीं समजलें नव्हतें. मला सांगा पतिप्रेमांत आणि आधीनतेंत इतकें बळ कसें आलें ? "

आम्ही दोघेंजण नदीकांठच्या वाळूंत बसून गमतीनें अशा गोष्टी बोलत होतो, इतक्यांत स्वामीमहाराज तेथें आले. त्यांना दुरून पाहून मला सांगितलें, “ आतां चांगली मजा होईल. तुला माझे सांगणें अतिशयोक्तीचें वाटतें. कारण तुला असें वाटतें कीं, तुझ्यावर माझे प्रेम फार असल्यामुळें साहजिकरीत्या मी खोटें बोलतो, पण तसें नाहीं. मी तर माझ्या अनुभवाप्रमाणें सांगतो. माझ्यापेक्षां तुझी महाराजांच्या शब्दांनीं जास्त खात्री होईल. त्यांना कांहीं कोणाचा पक्षपात नाहीं; त्यांना आपण दोघे सारखेंच आहोंत. इतकच नाहीं, पण ते संन्याशी आहेत. त्यामुळें ‘ द्वारमेकं नरकस्य नारी ’ असें म्हणणाऱ्यांपैकींच ते आहेत. तेव्हां त्यांचें म्हणणें तर तुला पटलेंच पाहिजे. ”

स्वामी.

आम्ही अशा रीतीनें बोलतो आहों, इतक्यांत स्वामी तेथें आले; आणि म्हणाले, “ कां, काय चाललें आहे ? ” आम्ही दोघेजण उठून उभे राहिलों आणि हंसून त्यांना नमस्कार केला. स्वतः स्वामींना म्हटलें, “ महाराज आपण फार गमतीच्या वेळीं आलां आहां ! आपल्या ह्या शिष्यींनीं मला एक फार गंभीर प्रश्न केला आहे. त्याच्या उत्तराकरितां डोक्याला सारखा तापवीत होतो. इतक्यांत ईश्वराची कृपाच कीं आपण आलां. आतां मी काळजीतून मुक्त झालों. कारण माझ्यापेक्षां आपण त्याचें उत्तर चांगल्या रीतीनें द्याल. ”

महाराज म्हणाले, ‘ बेटा काय प्रश्न आहे ? ’

मी म्हणालें, “ महाराज, आपण असें समजतां कीं, स्त्रिया नरकाचें साधन (द्वार) आहेत. मी म्हणतें कीं, स्त्रिया देवांचें दुसरें रूप आहेत. आणखी स्वतःचें असें मत आहे कीं, बायकांना जर आपलें स्त्रीत्व सांभाळतां येईल, तर देव त्यांचे दास बनायास तयार आहेत. आतां ह्या प्रश्नाचा निकाल आपण कसा कराल ? ”

महाराज म्हणाले, “ बेटा, ह्यांत काय मोठा प्रश्न आहे ! माझ्या हल्लींच्या संन्यासधर्माप्रमाणें स्त्रिया नरकाचें द्वार आहेत, असें मी समजतो, हें सत्य आहे. पण त्यामुळें तुमच्या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास काय हरकत आहे ? मी संन्यासधर्म स्वीकारिला असल्यामुळें मी तसें मानणें वाजवी आहे; पण सगळ्या दुनियेनें असें मानावें असा दुराग्रह माझ्यामध्ये कशास हवा ? आपण जें मानितों अथवा ज्याप्रमाणें वागतों तेंच सर्व खरें, बाकी सर्व खोटें व वाईट, असा आग्रह आपल्या शास्त्रीपंडितांजवळच राहूं द्या. मी तर असें समजतो कीं,

निरनिराळ्या लोकांचे धर्म निरनिराळे असतात.

जसें खेडुताचा, शिपायाचा, संन्याशाचा, राजाचा, विद्यार्थ्याचा, बायकोचा, वगैरे दरेकाचा धर्म निरनिराळा असतो. या सर्वांचा धर्म एक करण्याची चूक आपण कशाकरितां करावी ? आपला भिक्षुकवर्ग करितो तेवढें बस आहे. आपल्याला तर असा सिद्धांत काढावयाचा आहे कीं, ज्यांत कोणत्याही अधिकाऱ्याला कांहींच अडचण येऊ नये. आपल्या गोष्टी कांहीं मताकरितां, अगर पंथाकरितां

नाहींत. आपण तर आपल्या देशाकरितां, आपल्या बंधुवर्गाकरितां, आपल्या स्वतःच्या आत्म्याकरितां, आणि परमेश्वराला ओळखण्याच्या इच्छेकरितां, तत्व शोधणारे जिज्ञासु आहोंत. ह्मणून माझे अगर तुमचें मत वाटेल तसें असलें तरी काय हरकत आहे ? आपल्या मताकरितां शास्त्रांचे सिद्धांत किंवा नियम थोडेच फिरावयाचे आहेत ? इतकें खरें कीं, माणसें पाहिजे त्यापेक्षां आपल्याच मताला जास्त वजन देऊन त्याची ओढाताण करितात, आणि आपलें मत हें जगाचें मत आहे, असें ठरविण्याकरितां शक्तीबाहेर श्रम करितात; पण ईश्वरी कृपेमुळें ह्या दुराग्रहापासूनही हल्लींचा वाढता सुधारकवर्ग थोडा थोडा बचावत चालला आहे. मला किंवा तुम्हांला असा कोणत्याही तऱ्हेचा पक्षपात नाही; मग वाटेल त्या प्रश्नाची चर्चा करावयास कशाची हरकत आहे ?

यावर माझ्याकडे पाहून स्वतः म्हटलें, “ महाराजांचें सांगणें बरोबर आहे. आपल्या स्वतःच्या मतांना खऱ्या सिद्धांतामध्ये कशाकरितां आणावयाचें ? अद्यापपर्यंत मी थोडासा जातिभेद पाळतो, तरी पण मला असें वाटतें कीं, जातिभेद थोडा कमी होऊन, बेटीव्यवहाराची आणि रोटीव्यवहाराची सूट मिळाल्यास बरी. मी स्वतः जरी मूर्तीची पूजा करीत नाहीं, तरी पण मला असें वाटतें कीं, मूर्तिपूजा ही प्रथम पायरी आहे. आपण आपल्या कुटुंबांतून जरी पुनर्विवाह करीत नाहीं, तरी पण आपल्याला असें वाटतें कीं, पुनर्विवाह हल्लींच्या स्थितींत जरूरीचा आहे. जरी मी स्वतः जैन नाहीं, तरी पण जैनांच्या हिंसा न करण्याच्या तत्वाची मी स्तुतीच करितों; जरी मी मुसलमान नाहीं तरी मुसलमानांची दिवसांतून पांच वेळेस प्रार्थना करावयाची रीत मला पसंत आहे; आणि जरी मी ख्रिस्ती नाहीं तरीपण येशूच्या अतिशय क्षमा करण्याच्या गुणाचा मी चाहता आहे. तसें जरी स्वामी संन्याशी आहेत, तरी त्यांना स्त्रियांच्या बाजूनें बोलतां येतें. ”

माझा प्रश्न.

मीं म्हटलें, “ पुष्कळ दिवसांपासून माझ्या मनांत एक असा प्रश्न घोळतो आहे कीं, स्वर्गाच्या देवांच्या प्रतिनिधीप्रमाणें ह्या जगांत स्त्रिया आहेत. रामायण वाचीत असतां हा विचार प्रथम मला सुचला. तेव्हां दोघांतिघांजवळ ही गोष्ट मीं काढून पाहिली; पण कोणीही माझ्या विचाराला दुजोरा दिला नाहीं. नंतर मीं ती गोष्ट जवळ काढिली, तेव्हां त्यांनीं तर बायकांना थेट स्वर्गाच्या वरच्या पायरीवर बसवायला आरंभ केला. त्यांचें म्हणणें स्त्रियांमध्ये जर खरें स्त्रीत्व असेल, तर त्या देवांच्याही वरचढ होऊन थेट ईश्वराच्या चरणांजवळ ह्मणजे मोक्षाला जातील; आणखी देव त्यांची स्तुति करीत, त्यांच्यावर फुलें टाकीत, तेथेंच राहतिले. तेव्हां माझा प्रश्न असा आहे कीं, आधीनता आणि पतिप्रेम ह्यांत इतकें बळ आहे काय ? कीं देवही त्यांच्यापेक्षां खालच्या पायरीचे— दर्जाचे ठरतात ! ”

महाराज ह्मणाले, ‘ वा ! प्रश्न फारच सुरेख आहे. पण त्याचा खुलासा पंधरा वीस मिनिटांत होण्यासारख्या नाहीं. ’ तेव्हां स्वतः आपलें घड्याळ काढून पाहिलें, आणि सांगितलें, ‘ आतां साडेपांच वाजले आहेत; आणि आपण साडेसातापर्यंत येथें थांबूं शकूं. ’ तेव्हां महाराज म्हणाले, ‘ तर मग वेळ तर ठीक मिळाला. बेटा ! तुझ्या प्रश्नाचा खुलासा करण्याकरितां प्रथम मला कांहीं आजूबाजूंच्या गोष्टी सांगाव्या लागतील, कारण त्याशिवाय तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर तुझ्या लक्षांत नीटपणें येणार नाहीं. कारण तो प्रश्न कांहीं

नवीन, सहज संमजण्यास कठीण, आणि फार महत्वाचा आहे. तुझ्या नवप्याला तू असा गंभीर प्रश्न विचारलास, ह्याकरितां मी तुला शाबासकी देतो. आपलें कर्तव्य समजावें अशा इच्छेचा आणि बुद्धिवळाचा तुझा प्रश्न आहे. बेटा ! प्रथम तुला हें समजलें पाहिजे कीं,

स्त्रियांच्या खेरीज पुरुषांची स्थिति

कर्शी असते ? अनुभवी विद्वानांचें असें म्हणणें आहे कीं, स्त्रियां-शिवाय पुरुषांची स्थिति बिन चाटलेल्या पशूच्या बच्च्यासारखी असते. तुमच्या येथें तो वज्रवासी टोपीवाला अर्धवेडा तरुण येतो ना ! त्याची स्थिति तुम्ही नाहीं कां पाहात । ”

मीं म्हटलें, “ कोण ? बन्सी ! त्या मूर्खाची आठवण या वेळां कोठून झाली ! नेहमीं बायकांच्या गोष्टी, आणि लग्नानंतरचें विचार ! मला वाटतें कीं, बायको बायको करीत तो एकादे वेळीं पक्का वेडा होईल. ”

स्वामी म्हणाले, “ तसें झाल्यास कांहीं नवल नाहीं. ईश्वरी योजनेप्रमाणें पुरुषाला एक विसाव्याची जागा लागत असते, आणि ती जागा म्हणजे लग्नस्नेह आहे — ती जागा स्त्री आहे. म्हणून जो-पयत ती मिळत नाहीं, तोंपर्यंत मन कोठेंही स्थिर होत नाहीं. जरी उत्तमोत्तम दोस्त असले, चांगले चांगले ग्रंथ मिळाले, पुष्कळ धन मिळालें, बेसुमार वैभव मिळालें, मायेचीं माणसें असलीं, इतकेंच नव्हे तर जरी मोठें राज्य मिळालें, तरी बायकोशिवाय त्याला त्या सर्वांची गोडी लागत नाहीं. जेव्हां तो बायकोचें हंसत-मुख पाहतो आणि दोन घटका तिच्याजवळ बसून तिच्या

गोष्टी ऐकतो, तेव्हांच त्याला अंतःकरणापासून खरा आनंद होतो. राहण्याला घर नसलें, नेसण्यास वस्त्र नसलें, किंवा खाण्यास अन्नही नसलें, तरी कंदमुळें खाऊन योग्य स्त्रीशीं पुरुष सुखानें राहूं शकतो; आणि बायकोच्या संगतींत थोडा वेळ तरी तो आपलीं दुःखें विसरतो. इतकेंच नव्हे तर जर पुरुषाला स्वर्गीचें राज्य मिळालें, आणि बायको मिळाली नाही तर, त्या राज्यापासूनही त्याला आनंद व्हावयाचा नाही. अशीं शेंकडों उदाहरणें दाखवितां येतील कीं, बायकोकरितां राजांनीं राज्यें सोडिलीं व साधूंनीं साधुता सोडिली. बेटा ! हें सगळें कशाकरितां ? ह्या सर्वांचें कारण हेंच कीं, प्रकृतीनेच पुरुषांच्या आनंदाचें स्थान स्त्रिया हें आहे. ईश्वरानें पुरुषांची रचना अशी केली आहे कीं, स्त्रियांच्या प्रेमाखेरीज त्यांच्या हातून आनंदाचा उपभोग घेतला जाऊंच नये. म्हणूनच आपल्या शास्त्रांतून स्त्रीला अर्धांगाची उपमा दिलेली आहे. स्त्री हें पुरुषाचें अर्धांग आहे; तेव्हां बायकोशिवाय असलेला पुरुष म्हणजे अर्धा पुरुष होय. तेव्हां असे अर्धे पुरुष अर्धवट वेडे असतील ह्यांत नवल काय ? जगांत जास्त गुन्हे कोण करितो, हें तुला ठाऊक आहे काय ? लक्षांत ठेव कीं, ज्यांचीं लग्ने झालेलीं नाहींत, तेच लोक जास्त गुन्हे करितात. वेश्यांच्या येथून भटकणारांमध्ये जास्त संख्या कोणाची असते ? डोक्यावर वांकडी टोपी ठेवून तोंडास येईल तें बडबडणारे कोण असतात ? ज्यांना पैशाची किंमत नाही असे उधळे कोण असतात ? रिकामा वेळ घालविणारे आणि गांवकुटाळ्या करणारे कोण असतात ? बेटा ! ह्या सगळ्यांमध्ये अविवाहितांचाच भरणा फार असतो. यूरोप, अमेरिकेकडील ' मॅड हौसां ' चे अहवाल तू कधीं वाचले आहेस का ? ' मॅड हासां ' तूनही शेंकडा ७५ असले फटिंगच असतात. बायकोशिवाय पुरुष अर्धा आहे. बायकोच्या बंधनानें पुरुषाला संसाराच्या बंधनांत बांधतां येतें. बायको-

मुळेंच पुरुष नवें जीवन मिळवूं शकतात. बायकोच्या मदतीनेच पुरुष पुरुषार्थ करूं शकतात; कारण बायको ही पुरुषाची अर्धी शक्ति आहे. तेव्हां त्या अर्धशक्तीची मदत न मिळाली तर पुरुष अर्धाच रहातो, म्हणजे त्याचीं कामेही ' हाफ मॅडा ' सारखीच असतात. असें होऊं नये म्हणूनच आपल्या शास्त्रांत सांगितलें आहे कीं, स्त्री—पुरुषांनीं लग्नें केलींच पाहिजेत. ऋषींनीं लग्नाला धर्माचें एक पवित्र कर्तव्य म्हटलें आहे; आणि परमेश्वरानें मनुष्यांना लग्न करण्याकरितां शास्त्रामार्फत हुकूम केलेला आहे; त्याचें कारण तुला समजलें कीं नाहीं ? ”

लग्न म्हणजे काय ?

मीं ह्मटलें, “ होय महाराज. हें मी बरोबर समजलें. पूर्वीं जेव्हां मी इंग्रजी शिकत होते, तेव्हां थोडींशीं ' फ्रेंच नॉव्हेल्स ' वाचलीं आहेत. त्यांत मला असे विचार आढळले होते. लग्न म्हणजे काय ? हीं लग्नें कशाकरितां पाहिजेत ? माणसांनीं विनाकारण आपल्या मूर्खपणानेंच हा लग्नाचा फांस आपल्या गळ्याभोंवतीं घालून घेतला आहे. फार तर लग्न म्हणजे एक प्रकारचा करार—'कॉन्ट्रॅक्ट'—किंवा परस्परांमध्ये अनुकूलता नसल्यास एक प्रकारची देवघेव—जी इतर देवघेवीप्रमाणें वाटेल तेव्हां तोडतां येईल—त्याला धर्म कशाला ? असले विचार त्यांत होते. त्या वेळेस लग्नाचें शुद्ध स्वरूप मला समजलेलें नसल्यामुळें ते विचार मला घोंटाळ्यांत घालीत होते. आपल्या शास्त्रांत लग्नाला फार महत्त्व दिलें आहे, आणि पतिप्रेमांतच स्त्रियांचें सर्वस्व मानलें आहे. पण ते लोक तर असें ह्मणतात कीं,

लग्न ह्मणजे कांहीं नाहीं, तो एक प्रकारचा मूर्खपणा. फार तरे तो एक प्रकारचा 'करार' आहे झाले. "

महाराज ह्मणाले, " वेदा त्या लोकांना आपल्यासारखीं उत्तम शास्त्रें मिळालीं नाहींत; त्यामुळे ते लोक कल्पनेशींच खेळतात; त्यांचा हा परिणाम आहे. पण अध्यात्मज्ञान असलेल्या त्रिकालदर्शी ऋषींनीं मनुष्याच्या प्रकृतीचें बारकाईनें निरीक्षण करून, स्वाभाविक नियम लक्षांत घेऊन, जगताचें बंधारण आणि ईश्वरी इच्छेप्रमाणें आर्यधर्माचे नियम बांधलेले आहेत. म्हणजे जो जो त्यांत आपण खोल जातो तो तो त्यांतील रहस्य आपल्या जास्त लक्षांत येतें आणि आपले चित्त ईश्वराकडे जातें. हीच आपल्या सनातन आर्यधर्माची खुबी आहे; आणि अशा खोल ज्ञानाकरितांच सगळ्या दुनियेच्या तत्त्वज्ञानांत आर्यधर्माची प्रशंसा होत आहे. दुसऱ्या धर्मवाल्यांनीं आणि पंथवाल्यांनीं आपला देशकाल पाहून, लोकांचे आचारविचार पाहून, आणि दुसऱ्या मतांच्या खुब्या व उणिवा पाहून, आपल्या मताप्रमाणें धर्माचे नियम ठरविलेले आहेत. त्यामुळे ते ठरविणारांना असें वाटलें कीं, आम्ही लोकांना हें सारें फार सोपें करून देत आहों. पण त्यांच्या कृतीचा परिणाम उलटा झाला. त्यांच्या ह्मणण्याला मान देणारे उलटे खड्ड्यांत पडले. ते नियम त्या वेळेस दिसण्यांत जरी चांगले होते, तरी ते खरोखर तसे नव्हते. ते ईश्वरी इच्छा समजून केलेले नव्हते. तसेच ते मनुष्यजातीच्या उत्पत्तीचें ज्ञान मिळवून केलेले नव्हते. ते ठराविक काळाकरितां होते. जोपर्यंत पाश्चात्य प्रजा अध्यात्मज्ञानापासून दूर होती तोपर्यंत त्यांना बायबलचें ज्ञान रुचलें. पण आतां ख्रिश्चन तत्त्वज्ञान्यांचीही इतक्या ज्ञानानें तृप्ति होत नाहीं. आतां त्यांना जें कांहींसें जास्त हवें आहे तें त्यांना त्यांतून पूर्णपणें मिळूं शकत नाहीं. मुसाचे जुने करार बदलून महात्म्या येशूनें नवा करार

दिला. पण कधीं बदलतां न येणारे त्रिकालाबाधित करार त्यांना मिळाले नाहीत. अलीकडे युरोप, अमेरिका येथील प्रजा आर्यधर्माकडे पाहू लागली आहे. कारण आर्यधर्म खरा सनातन ईश्वरी धर्म आहे.

“ बेटा, ईश्वरी प्रेमापासूनच लग्नस्नेहाची उत्पत्ति झाली आहे, आणि लग्नस्नेहानेच ईश्वरी प्रेम वाढते म्हणून मनुष्याच्या उत्पत्तीबरोबर लग्नस्नेहाची उत्पत्ति झाली आहे. म्हणजे लग्न स्वाभाविक आहे. ती टाळतां येण्यासारखी बाब नाही. कारण लग्नस्नेहाचा आधार आपल्या कल्पना, देशकाल यांवर नाही. पण त्याचा संबंध मनुष्यजातीच्या प्रकृतीच्या मुळांत आहे. असें असल्यामुळे प्राचीन ऋषींनीं लग्नाला धर्मातलें एक पवित्र कर्तव्य मानलेलें आहे; आणि कोण्याही स्त्रीनें किंवा पुरुषानें तीव्र वैराग्य आल्याशिवाय अविवाहित राहूंच नये अशी आज्ञा केलेली आहे. कारण वैराग्याखेरीज ब्रह्मचारी राहण्याचा प्रयत्न केल्यानें मनुष्याची जितकी खराबी होते, तितकी लग्नानें होत नाहीं—मग तीं लग्नें असुरी प्रकारचीं जरी असलीं तरी तीं अविवाहितपणापेक्षां सहस्रपट उत्तम. ऋषिलोक असें मानीत कीं, लग्नमुळे दोन निरनिराळ्या शक्ति एक होतात; आणि एकमेकांच्या मदतीनें त्या दुप्पट काम करूं शकतात. त्यामुळे दोन्ही शक्ति कदाचित् निर्बळ असल्या, तरी पण एकीपेक्षां त्या कांहीं तरी अधिक आहेत. इतकेच नव्हे, तर दोन निरनिराळ्या शक्ति जरी कितीही प्रबळ असल्या तरी त्या स्थिरतेनें कांहींच करूं शकत नाहीत. जशा विजेमध्ये ‘ निगेटिव्ह ’ व ‘ पॉझिटिव्ह ’ अशा निरनिराळ्या दोन शक्ति आहेत, पण त्या शक्तींच्या दोन्ही तारा एकत्र केल्याखेरीज कांहींच काम होत नाहीं; तसेंच स्त्री आणि पुरुष ह्या दोन निरनिराळ्या शक्ति आहेत. त्या दोन्ही शक्तींना लग्नांनीं जोडावयाचें असतें. अशा रीतीनें जोडल्याखेरीज त्यां स्वतःची किंवा जगाची कांहींही उन्नति करूं शकणार नाहीत.

लग्नसंबंधी ऋषींचे विचार.

“ ऋषि असें समजत होते कीं, स्त्रियांमध्ये आधीनता म्हणजे सेवा करण्याची शक्ति आहे; आणि पुरुषांमध्ये धनीपणा गाजवा-वयाची आणि सेवेचा मोबदला देण्याची शक्ति आहे. इतकेंच नाही पण स्त्रियांच्या स्वभावांत प्रभूनें खास असें तत्त्व ठेविलें आहे कीं, स्त्रियांना बाकीचीं कितीही सुखें असलीं, तरी सेवा केल्याखेरीज तीं त्या भोगूं शकत नाहीत; आणि पुरुषांमध्ये असें आहे कीं, त्यांना बाहेरचीं कितीही सुखें असलीं तरी घरांत बायकोवर धनीपणा गाजविल्याशिवाय आणि तिच्या सेवेचा योग्य मोबदला तिला दिल्या-शिवाय त्यांना आनंद होत नाही. कारण स्त्री आणि पुरुष हे देव आणि ईश्वर ह्यांचे समरूप आहेत. म्हणजे स्त्रीपुरुषांच्या उत्पत्तीच्या वेळीं त्यांच्या प्रकृतीमध्ये दोन निरनिराळीं तत्त्वे ठेविलीं आहेत. त्या निरनिराळ्या दोन तत्त्वांना जोडणें याचें नांव ' लग्न '. म्हणून हें लग्न म्हणजे मनुष्यांच्या स्वभावांत आपल्या आपण निघालेलें ईश्वरी तत्त्व आहे. ही कांहीं ओढून ताणून उभी केलेली बनावट कृति नाही. म्हणून चांगलीं लग्नें होतील आणि त्या लग्नांचें माहात्म्य वाढेल असें करणें हें आपलें खास कर्तव्य आहे.

सेवा केल्यानेंच स्त्रियांना खरें सुख होतें.

“ बेटा ! आतां तूं पहा कीं, स्त्रियांमध्ये आधीनतेची म्हणजे सेवा करण्याची स्वाभाविक शक्ति आहे कीं नाही ? तूं एक स्त्री

आहेस; आणि प्रेमळ स्त्री आहेस. तेव्हां स्त्रियांच्या अंतःकरणाचें मान आमच्यापेक्षां तूं चांगलें समजत असशील. जरी तुझ्या डोळ्यांत मिस ब्रिटानियानें स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्काचें वेड भरवलें असलें तरी पण तूं मला सांग, तुझा आनंद कशांत आहे ? तुझ्या प्रियकराच्या ताब्यांत रहाण्यांत, का त्याच्यावर हुकूम चालवण्यांत ? बेटा ! लाजू नको, मला मोकळेपणानें जबाब दे. तुला काय आवडतें ? तुझ्या प्रियकरासाठीं चांगले चांगले पदार्थ करण्याची तुला इच्छा होत नाही का ? तुझ्या घरीं स्वयंपाकी आहे, तरी पण आपल्या प्रियकरासाठीं एखादे वेळीं चांगला स्वयंपाक करून घालण्याचें तुझ्या मनांत येत नाही का ? जेव्हां तुझा नवरा तुझ्याजवळ पाणी मागतो, तेव्हां तें आधीं पासून तयार ठेवण्यांत तुला आनंद होतो कीं नाही ? तुझी अगदीं आवडत्यांत आवडती मैत्रीण आलेली असली आणि तिच्याशीं तूं अगदीं हितगुजाच्या गोष्टी करीत असलीस, तरी जर तुझा नवरा तेथें आला तर तुला आनंद होतो का राग येतो ? मला ठाऊक आहे कीं, परिस्थितीप्रमाणें आणि आजूबाजूच्या संबन्धाप्रमाणें तुला सभेला जावयाची इच्छा होते; पण मी तुला असें विचारतो कीं, तूं एखाद्या सभेंत अध्यक्षपदीं आहेस आणि तुझ्या भाषणांनीं प्रेक्षकवर्ग संतुष्ट होऊन टाळ्यांच्या गजरांनीं तुझे अभिनंदन करतो आहे, त्या वेळेस तुला जितका आनंद होतो त्यापेक्षां एखाद्या वेळेस प्रसंगानुसार कांहीं बोलणें होऊन “ जा जा वेडी कुठली ! ” असें म्हणून तुझा नवरा हंमत हंसत जेव्हां तुझे गालाला दोन बोटे लावितो, तेव्हां तुला जास्त आनंद नाही का होत ? समज कीं, तुझ्या प्रियकराचें कपाळ दुखतें आहे, तर तें नोकराकडून चेपवून तुला बरें वाटतें का तूं चेपल्यानें वाटतें ? तुझ्या आजारी मुलाला दयांकडून औषध पाजविण्यापेक्षां तुला स्वतःच तें पाजण्याची कां इच्छा होते ? तुझ्या येथें तुझ्या नवऱ्याचे जे स्नेही

येतात त्या सर्वांची व्यवस्था ठेवण्याची इच्छा तुला होते ना ? त्याचें कारण काय ? स्त्रियांच्या प्रकृतींतच प्रभूनें आधीनता ठेविलेली आहे, आणि स्त्रियांच्या अंतःकरणांत सेवाधर्म राहिलेला आहे. स्वाभाविकरीत्याच स्त्रिया सेवा करण्याकरितां उत्पन्न झालेल्या आहेत. त्यामुळे सेवेतच—पतिप्रेमांतच—ईश्वरानें त्यांचा आनंद ठेविलेला आहे.

सेवाधर्माची उत्तमता.

मी हंसत हंसत स्वतःकडे पाहून स्वामींना हटलें, “ महाराज ! आपण तर गोड गोड बोलून सेवेचें लांकूड आमच्या गळ्यांत अडकविलेंत. ”

महाराज ह्मणाले, “ बेटा गळ्यांत नाहीं. गळ्यांत असतें तर कधीं तरी निघालें असतें. पण हें तर अंतःकरणांत, अंतःकरणांतच नाहीं तर थेट प्रकृतीच्या मुळांत, सृष्टीच्या उत्पत्तींत असून ईश्वरी इच्छेशीं त्याचा संबंध आहे. जर असें नसतें तर प्रजापति जनकाच्या घरीं किंवा महाराणी कौसल्येजवळ काय कमी होतें ? मग सीता वनांत कां गेली ! तेथें सर्व कांहीं होतें, पण पतिसेवा नव्हती; आणि स्त्रियांचा आनंद—पतिसेवेत—पतिप्रेमांतच राहिलेला आहे. ह्मणून ह्या सेवेचा आनंद भोगण्याकरितां सीता वनांत गेली. बेटा ! आजपासून पक्कें लक्षांत ठेव कीं, स्त्रियांच्या प्रकृतींत जे आनंदाचें स्थान आहे तें सेवाधर्मच आहे. जर स्त्रियांच्या प्रकृतींतून सेवेला आणि आधीनतेला काढिलें, तर त्यांच्या आनंदालाच काढून टाकि-

ल्याप्रमाणें आहे. कारण प्रभूनें स्त्रियांची रचनाच अशी केली आहे कीं, सेवा केल्याखेरीज त्या खरा आनंद मिळवूं शकतच नाहीत; मग ती सेवा कशाही प्रकारची असो. पतीची ह्मणा, कुटुंबाची म्हणा, धर्माची ह्मणा, आपल्या दुःखी बंधु-भगिनींची ह्मणा, अगर पाहिजे तर स्वदेशाची म्हणा,—जोंपर्यंत त्या सेवाधर्म पाळीत नाहीत तोंपर्यंत त्या खरा आनंद भोगूं शकत नाहीत आणि त्यांच्या आत्म्याची उन्नतिही त्याखेरीज होत नाही. सेवाधर्म इतका उत्तम आहे कीं, थोड्यांतून पुष्कळ मिळवितां येतें, असा तो आहे. तो स्त्रियांच्या प्रकृतींत राहिलेला आहे. तो लग्नस्नेहांतून वाढतो. ह्मणून जगांतील कोणत्याही धर्मापेक्षां आर्यधर्मांनें लग्नाचें महत्त्व जास्त ठेविलेलें आहे. सेवाधर्माची खरी मजा प्रेमबद्ध स्त्रीपुरुषांमध्येच पहावयास मिळते. पाहिजे तितक्या मोठ्या दर्जाची स्त्री असूं दे, महारानी असूं दे, ती प्रेमांत पडूं दे, म्हणजे पहा ती आपल्या प्रियकराजवळ आपला दर्जा कसा विसरते ती ! एखादा शहाजादीचा जरी गुलाम असला तरी पहा ती त्याकरितां काय कष्ट काढिते ! अशा रीतीची अंतःपुरांतील किंवा जनानखान्यांतील चित्रे तुम्हीं पाहिलीं आहेत का ? त्यावरून तुम्हांला सहज समजेल कीं, पुरुषांची सेवा करण्याकरितांच स्त्रिया उत्पन्न झाल्या आणि त्यांच्या सेवेचा मोबदला घेण्याकरितांच पुरुष उत्पन्न झाले आहेत. पुरुष कशा रीतीनें धनीपणा गाजवितात आणि स्त्रियांच्या सेवेचा मोबदला कशा रीतीनें देतात, हें दाखविण्याकरितां मला कितीएक उदाहरणें द्यावीं लागतील. पण बेटा ! तीं उदाहरणें घेण्याकरितां मी लांब कशाला जाऊं--भाऊसाहेबानांच पकडतो, कारण तेही एक नमुनेदार पुरुष आहेत.

पुरुषांची सगळ्यांत आवडती इच्छा.

“ भाऊसाहेब, मला सांगा. तुमची सगळ्यांत आवडती इच्छा काय आहे ? तुमचें चित्त सगळें कशांत असतें ? आणि तुम्हांला शांति कशानें मिळते ? ”

स्वतः सांगितलें, “ महाराज ! माझी सगळ्यांत आवडीची इच्छा म्हटली म्हणजे माझ्या लाडकीला सुख व्हावें ही. तिला कशापासून सुख मिळेल, हाच विचार नेहमीं माझ्या अंतःकरणांत चालतो. जगांत मला जर कोठें शांति मिळत असेल तर ती माझ्या ह्या लाडकीच्या नाजूक चेहऱ्यांत मिळते. महाराज ! नवरावायकोच्या प्रेमाच्या गोष्टी आपल्याजवळ बोलण्याला र्मा जरा कचरतों; पण आज प्रश्नच निघाला आहे, तर मला आपल्याप्रमाणें मोकळ्या मनानें सांगूं द्या कीं, माझा स्वर्ग म्हणजे माझी प्रिया आहे. महाराज ! ह्या संसारांतील जे कठीण मार्ग आह्मी आक्रमण करितों ते कोणासाठीं ? अशा रत्नाकरितां ह्या असार संसाराच्या भयंकर त्रासांत आम्हांला किती त्रास होतो, हें आपल्यासारख्या त्यागी जनाला कोठून ठाऊक असणार ! पण तो आम्ही सोसतों, तो कशासाठीं ? ह्या जगांत आम्ही जीं जीं साहसें करितों, तीं कोणाकरितां ? पुष्कळ वेळां ज्याचें तोंड सुद्धां पाहूं नये असें वाटतें अशाची चाकरी करितों, ती कशासाठीं ? आह्मी स्वतः उन्हांतून आणि थंडींतून हिंडतो तें कशाकरितां ? हें सारें स्त्रियांकरितां. त्यांची आधीनता आमच्याकडून इतकें सर्व करवतें. जर स्त्रियांच्या मध्यें आधीनता नसेल, सेवा-धर्म नसेल, तर आम्ही ह्यांतलें कांहींएक करणार नाहीं. आह्मी

एकटे असलों म्हणजे आमचें पांच रुपयांत पोट भरतें, पण बायको असली कीं पंचवीस रुपये सुद्धां पुरत नाहींत. ह्यामुळे आम्हांला किती त्रास होतो, पण आम्ही तो किती शांतीनें, किती आनंदानें पत्कारितों, हें तुम्हांला ठाऊक असेलच. हें सर्व कशाकरितां ? फक्त स्त्रियांच्या सेवेकरितां ! आमच्यांत धनीपणा आहे म्हणून, आणि स्त्रियांच्या सेवेचा मोबदला देण्याकरितां, आम्ही इतका त्रास भोगतो. कारण स्त्री आणि पुरुष हे ईश्वराचे समरूप आहेत. तेव्हां देवांच्याकरितां प्रभु जसा अवतार घेतो, तसा आमचा अवतार स्त्रियांच्याकरितां आहे. तेव्हां समजून किंवा न समजून, खुषीनें किंवा नाखुषीनें, पण स्त्रियांच्या उपकाराची फेड आम्हांला करावी लागते, आणि जेव्हां आम्ही त्याचा मोबदला देतो तेव्हांच आम्हांला शांति मिळते, संतोष होतो. स्त्रियांच्या अंगची लीनता आणि आधीनता ह्या दोन गुणांकरितां हें आम्ही सर्व करितों. कारण आधीनता हेंच स्त्रियांचें स्त्रीत्व आहे. जिच्या अंगांत आधीनता व पतिसेवा नाहीं, ती स्त्री स्त्रीरूपानें असूनही आम्ही तिला स्त्रीत्वापासून भ्रष्ट झालेली लेखतो. कारण पुरुषार्थामुळेच जसा पुरुष आहे—आणि ज्याच्या अंगीं पुरुषार्थ नाहीं तो पुरुष असूनही 'पुरुष' ह्या नांवाला जसा लायक नाहीं—तसेच आधीनता हेंच स्त्रियांचें स्त्रीत्व आहे. तेव्हां जिच्यामध्ये आधीनता व पतिसेवा नाहीं, ती स्त्री 'स्त्री' ह्या नांवाला व स्त्रियांच्या कामाला योग्यच नाहीं.

माझ्याकडे पाहून स्वतः झटलें, " आम्हां पुरुषांचें स्वाभाविक प्रेम कोणावर असतें तें तुला ठाऊक आहे ? "

स्त्रीवर नाही तर स्त्रीत्वावर आमचें खरें प्रेम असतें.

कारण आह्मी पुरुष असल्यामुळें आमच्या अंगांत स्वाभाविक-रीत्याच पुरुषार्थ आहे. त्यामुळें तुमच्या सेवेचा मोबदला देण्यांत आम्हांला आनंद वाटतो. तसेंच तुम्ही तुमचीं कर्तव्यें नीट रीतीनें केलीं नाहीत कीं, तुमच्यावर रागावणें हाही आमचा अंगस्वभावच आहे. कारण मीं मघांशींच ह्मटलें आहे कीं, आम्ही स्त्रियांवर प्रेम करीत नाहीं, तर स्त्रीत्वावर करितों; आणि असें होण्याचें कारण पुरुषां-मध्ये पुरुषार्थ भरलेला आहे, आणि स्त्रियांमध्ये स्वाभाविकरीत्याच आधीनता राहिलेली आहे. म्हणजे आमच्या पुरुषार्थाच्या स्वाभाविक बळामुळें आह्मी सहजगत्याच स्त्रियांना आमच्यापेक्षां कमी समजतो. आणि असें असूनही स्त्रियांना आम्ही आमच्यापेक्षां जो फार मान देतो, आणि देवी म्हणून पूजा करितों, त्याचें कारण हेंच कीं, त्यांच्यामध्ये स्वाभाविकरीत्याच आधीनता आहे. त्या आधीनतेला, त्या लीनतेला, आपल्या आश्रयाला घेण्याचा पुरुषार्थपणाचा स्वभावच आहे; आणि ह्या स्वभावामुळें आह्मी स्त्रियांच्या सेवेचे दास बनतो. म्हणजे जर स्त्रियांजवळ आधीनता नसेल, सेवाधर्म नसेल, तर आह्मी त्यांना कवडीमोल समजूं. ”

महाराज म्हणाले, “ बेटा पाहिलेस ? तुझ्या नवऱ्यानें एकदां स्त्रियांना वर चढविलें आणि पुन्हां लागलींच खालीं पाडिलें. आपल्या शास्त्रांत पुष्कळ ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, ‘ नारी नरकाचें द्वार आहे, ’ आणि पुष्कळ ठिकाणीं असेंही म्हटलें आहे कीं, ‘ जेथें

स्त्रियांची पूजा होते, तेथेच देवता वास करितात. ' आतां अशा ह्या परस्परविरोधी वचनांचा अर्थ तू समजलीस का ? ”

मीं म्हटलें, “ हो महाराज. तें बरोबर समजलें. ज्या स्त्रीमध्ये स्त्रीत्व आहे, ह्यणजे आधीनता आहे, पतिप्रेम आहे, सतित्व आहे, सेवाधर्म आहे, ती स्त्री पूजा करण्यास योग्य आहे; आणि जिच्यांत ते गुण नाहीत, ती नरकाच्या द्वाराप्रमाणें आहे—अशा स्त्रियांना जग तुच्छ समजते. ”

महाराज म्हणाले, “ वेष्टा, आतां तू पहा कीं, स्त्रीत्वाशिवाय स्त्रीला शास्त्रांत ' नरकाचें द्वार ' म्हटलें आहे. ह्यणून आतांचे लोक तिला हलकी समजतात. त्यांत नवल काय ? कित्येक उच्छृंखळ सुधारक म्हणतात कीं, शास्त्र लिहिणारे पुरुष होते, ह्यणून त्यांनीं स्त्रियांना असें हलकें लेखलें, आणि स्त्रियांचे हक्क तुडविले आहेत. पण वेष्टा, असें कांहीं नाही. स्त्रियांशीं त्यांचें कांहीं वैर नव्हतें, पण स्त्रियांची प्रकृति आणि पुरुषांचा स्वभाव पाहून, आणि ईश्वरी रचना समजून त्यांनीं शास्त्रें लिहिलीं आहेत. त्यांना माहीत होतें कीं, पुरुषांत उद्दामपणा आहे. उद्दामपणा आधीनतेच्या जवळ नसेल, उद्दामपणा समोर होऊन कांहीं कधीं वश होत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर स्त्रियांचा स्वाभाविक आनंद आधीनताच आहे. स्त्री स्वभावतःच लीन असते, आणि लीनतेचा गुण असा आहे कीं, नमूनच रहावयाचें, ताबेदारीतच रहावयाचें. स्त्रीपुरुषांत असे स्वाभाविक गुण असल्यामुळें ईश्वरानें स्त्रियांवर पतिप्रेम आणि सेवाधर्म सोंपविले असून पुरुषांवर स्त्रियांच्या सेवेचा मोबदला देण्याचें ह्यणजे पुरुषार्थाचें काम सोंपविलें आहे. त्यामुळें दोघांना आनंद मिळतो आणि दोघांच्याही आत्म्याची उन्नति होते. ”

मीं म्हटलें, “ आपण कशाकरितां सेवाधर्मावर इतका जोर देतां ? स्त्रियांनीं पुरुषांप्रमाणें पुरुषार्थ कां करूं नये ? ”

स्वतः अगदीं आश्चर्यचकित होऊन हल्लें, “अग वेडे ! अजून हा प्रश्न ! कशाकरितां सेवाधर्म ? ईश्वराची स्त्रीजातीवर खास कृपा आहे, म्हणून ईश्वर तुम्हांला थोड्याबद्दल फार देण्याला इच्छितो. म्हणून तुम्हांवर सेवाधर्म सोंपविलेला आहे. अजून कांहीं शंका आहे ? ”

महाराज म्हणाले, “ ईश्वर थोड्यांतून फार कसें देतो, तें तिला दाखवा, म्हणजे तिची शंका राहणार नाही. ”

तेव्हां माझ्याकडे पाहून हल्लें, “ माझ्या स्वर्गा ! तुला ठाऊक आहे का ? कीं तुमचें हंसतमुख पहाण्याकरितां आह्मी विपत्तीच्या मुखांत शिरतो, तुमची मधुरवाणी ऐकण्याकरितां आह्मी हजारों कोसांवरून धांवत येतो, तुमच्या एका चुंबनाकरितां आह्मी स्वर्गाला लाथ मारायला तयार होतो, तुमच्या अश्रूच्या थेंबाकरितां आह्मी रक्ताच्या धारा वाहवितो, तुमच्या नाजुकतेसाठीं आह्मी रणसंग्रामांत मरतो, तुमच्या गोड हावभावासाठीं आह्मी स्वार्थावर लाथ मारितो, तुम्हीं निर्दोष वच्चांना खेळवावें ह्यासाठीं आह्मी तलवारीशीं आणि तोफेच्या गोळ्यांशींही खेळतो, तुम्हांला सुखानें घरांत राहतां यावें म्हणून आह्मी परदेशीं जातो, तुम्हांला—या लोकींच्या देवींना—वस्त्रालंकारांनीं भूषवून तुमची पूजा करण्याकरितां म्हणून आह्मी हजारों कष्ट काढितो. तुमच्या गोड चरित्रांची किंमत समजण्यासाठीं आह्मी ज्ञान मिळवितो, तुम्हांला सुंदर करण्याकरितां आह्मी कुरूप होतो. लाडके लक्षांत ठेव कीं, स्त्रियांच्या सुखाकरितां पुरुषांचा अवतार आहे. सर्व कशाकरितां ? फक्त तुमच्या सेवेकरितां, तुमच्या प्रेमाकरितां. तुमच्याकरितां आह्मी इतकें करितो, त्याच्याबद्दल तुम्हांला काय करावयाचें ? तर फक्त सेवा ! ”

सेवा म्हणजे काय ?

“आह्मी तुमच्याजवळ कशा प्रकारची सेवा मागतों ? आह्मी तुमच्याजवळ लष्करी शिपायासारखा खडा पाहारा मागत नाहीं. आह्मी तुमच्याकडून घाण्याच्या बैलाप्रमाणें काम घेऊं शकत नाहीं. आह्मी तुम्हांला पैसा मिळवून आणण्यास सांगत नाहीं, आमची सेवा करण्याकरितां स्मशानासारख्या भयानक स्थळीं अगर लढाईवर शत्रूच्यासमोर बोलावीत नाहीं, किंवा आफ्रिकेच्या गुलामाप्रमाणेंही वागवूं इच्छित नाहीं; पण आह्मी फक्त तुमच्या अंतःकरणाचें प्रेम मागतों, तुमचें हमेशा हंसतमुख पहावयास इच्छितों आणि तुमच्यासारख्या देवींच्या तोंडचे आशीर्वाद इच्छितों. कारण तुम्ही प्रसन्न असलां म्हणजेच आमच्या घरांत देवता खेळतात, असें आमच्या प्राचीन ऋषींनीं आपल्या पवित्र शास्त्रद्वारे आह्मांला शिकविलें आहे. ह्मणून माझ्या स्वर्गा ! आह्मी तुमच्यापासून सेवाधर्म म्हणजे पतिप्रेम आणि आधीनताच मागतों, आणि त्याचें स्थूलरूप तुमचें हंसतमुख हेंच आहे. म्हणजे तुम्ही नेहमीं हंसतमुख असावं हीच तुमची सेवा ! ह्याशिवाय दुसरें कांहीं आह्मी मागत नाहीं. ”

महाराज माझ्याकडे पाहून ह्मणाले, “ मुली ! तुझ्या गवऱ्यानें तर खुबी केली. पण सेवाधर्माचा अर्थ तूं आतां समजलीस कीं नाहीं ? ”

मीं ह्मटलें, “ होय. महाराज. सेवेचा अर्थ आतां मी बरोबर समजलें. पश्चिमेचे लोक शास्त्राचा हेतु आणि सेवेचा खरा अर्थ समजत नाहीत. त्यामुळेंच ते असें म्हणतात कीं, हिंदू शास्त्रकारांनीं

स्त्रियांचा स्वर्ग.

स्त्रियांचे हक्क तुडविले आहेत. पण येथे तर त्याहून उलट आहे. ह्य कित्ती मजेचा अर्थ आहे ! माझ्या दुसऱ्या भगिनीप्रमाणे मलाही वाटत होते कीं, सेवेचा अर्थ काय असेल कोण जाणे ! पण आतां सेवेमधून व दास्यत्वांतून आमची पूजा निघाली. आमचे हंसतमुख हीच आमची सेवा ! धन्य आहे आपली ! हे सूत्र आपण कोठून शोधून काढिले ? पण खरोखर असेच आहे. कारण प्रेमापासून पवित्रता येते आणि इतरापेक्षां अशांच्या मुखावर आनंद लवकर प्रगट होतो. म्हणून हमेशा हंसतमुख रहावयाचे हीच आमची सेवा आहे. अहाहा ! काय आमच्यावर ईश्वरी कृपा आहे ! स्त्रीजातीवर ईश्वराची इतकी कृपा असेल, ह्याची मला कल्पना नव्हती. हमेशा आनंदांत रहावयाचे हीच जर आमची सेवा असेल; तर मग आणखी काय पाहिजे ? पण खेदाची गोष्ट अशी कीं, भगिनी तितकेही करू शकत नाहीत. कित्ती दिलगिरीची गोष्ट कीं, त्या हा आनंद भोगू शकत नाहीत ! सेवेत तर सर्व आहे. जीवितकर्तव्य, मनुष्यजन्माची सार्थकता, देवांचा स्वर्ग, ईश्वरी कृपा आणि मोक्ष-धर्माचे सुख—हे सर्व सेवेत आहे; आणि अशी महान् सेवा आमच्या हंसतमुखाने होते. ह्यापेक्षां मोठे आश्चर्य दुसरे काय ? महाराज, मला सांगा कीं, ईश्वराने स्त्रियांवरच इतकी कृपा कां केली ? कीं, त्यांच्या हंसतमुखानेच त्यांची सेवा होऊन मुक्ति यावी !”

स्त्रिया आनंदाचा अवतार आहेत.

महाराज म्हणाले, “बेढा तुला ठाऊक आहे कीं, प्रभु आनंद-स्वरूप आहे. त्यामुळे प्रभूचे भक्त, देवही आनंदस्वरूप आहेत

आणि स्त्रिया देवाच्या समरूप आहेत, ह्यणजे स्त्रिया ह्या आनंदाच्याच मूर्ति आहेत. त्यांना ईश्वराने एवढ्याचकरितां जन्म दिला आहे कीं, त्यांनीं आपले येथील आयुष्य देवांच्या प्रतिनिधींसारखें आनंदांत घालवावें, आणि जगांत आनंद वाढवावा. आनंदांत सौंदर्य आहे, आनंदांत प्रेम आहे, आणि आनंदांतच आधीनता आहे. ह्या तीन अलौकिक वस्तु आरंभाला स्त्रियांच्या प्रकृतींत भरून मग ईश्वराने त्यांच्या मूर्ति उत्पन्न केल्या, आणि त्यामुळे आनंद, प्रेम आणि आधीनता हे तिन्ही स्वाभाविक रीतीनेच त्यांच्यांत राहिले आहेत. ह्यणून त्या आनंदाच्या मुशी आहेत. लक्षांत ठेवा कीं, मला स्त्रियांची स्तुति करावयाचें खरोखर कांहींएक कारण नाही, पण ईश्वरी इच्छा काय आहे ? शास्त्रांची आज्ञा काय आहे ? मनुष्यस्वभावाचें वळण कसें असते ? स्त्रियांचें आणि पुरुषांचें कर्तव्य काय ? हें तुला नीट समजण्याकरितां ह्या खोल तत्त्वाचें मर्म सोप्या भाषेंत उघड उघड करून मी सांगत आहे. स्त्रिया ह्या आनंदाच्या मूर्ति आहेत आणि ह्या दुनियेंत आनंद पसरविण्याकरितां त्यांचा जन्म आहे. ही गोष्ट तुला पटते का नाही ! ”

मीं म्हटलें, “ होय, कांहीं ठराविक मर्यादेपर्यंत हें म्हणण मला कबूल आहे खरें, पण ह्या गोष्टीचा ह्याच्यापेक्षा थोडा जास्त खुलासा कराल तर बरें होईल.”

महाराज ह्यणाले, “ हद्दीची गोष्ट येथें नाही. येथें हद्दपारीची गोष्ट आहे, येथें तर सिद्धांताच्या गोष्टी आहेत, कारण अनुमानावर आपल्या गोष्टींचा आधार अवलंबून नाही. पण जगताची रचना स्त्रीपुरुषांचें बंधन म्हणजे ईश्वरी इच्छा ह्यावर अवलंबून आहे. बेटा ! प्रेम, सौंदर्य आणि आधीनता स्वाभाविक रीत्याच त्यांच्यांत राहिलीं आहेत, आणि ह्यणूनच स्त्रिया आनंदाच्या मूर्ति आहेत;

असेंच नव्हे, तर पुष्कळ गोष्टींत पुरुषांपेक्षां स्त्रिया जास्त आनंद भोगू शकतात. क्षुल्लक दिसणाऱ्या वस्तूंपासून, अगर गोष्टींपासून स्त्रियांना कसा आनंद होतो, हे ज्यांनी पाहिले असेल, त्यांना ह्या गोष्टीचे इतके नवल वाटणार नाही.

स्त्रियांना क्षुल्लक गोष्टींपासूनही मोठा आनंद होतो.

“ पुरुषांना मोठा अधिकार मिळाल्यापासून सुद्धां जितका आनंद होत नाही, तितका आनंद स्त्रियांना पुरुषांनी त्यांच्याकडे हसून पाहिले कीं होतो. मोठमोठ्या पंडितांच्या चातुर्ययुक्त अशा संभाषणापासून पुरुषांना जितका आनंद होत नाही, तितका आनंद स्त्रियांना लहान मुलांच्या बोलण्यानें होतो. शत्रूला जिंकून मोठा जय मिळविल्यानें पुरुषांना जितका आनंद होतो, त्याच्यापेक्षां किती तरी पट अधिक आनंद बायकांना नवऱ्याच्या विनोदपूर्ण चार शब्दांनीं होतो. खोल खोल आणि मोठमोठ्या तत्त्वज्ञानाच्या गोष्टींनीं पुरुषांना जितका आनंद होत नाही, तितका आनंद सखीजनांशीं होणाऱ्या गोड गोड थडामस्करीपासून स्त्रियांना होतो. सृष्टिसौंदर्याच्या अलौकिक देखाव्यापासून पुरुषांना जितका आनंद होत नाही, तितका आनंद स्त्रियांना आपल्या मुलांचीं चित्रे आणि चरित्रे पाहून होतो. एखादा मोठा शोध लागल्यापासून सुद्धां पुरुषांना जितका आनंद होत नाही, तितका आनंद नवऱ्याचे पत्र वाचून किंवा मुलांना गाणी म्हणून स्त्रियांना होतो. एक

मोठें हॉस्पिटल बांधल्यानें सुद्धां पुरुषांना जितका आनंद होणार नाही, तितका आनंद भल्या सासूचे पाय चेंपल्यानें किंवा शेजारणीचें कपाळ चेंपण्यानें स्त्रियांना होतो. बेटा ! तुला ठाऊक नाही का ? कीं, पुरुषांना चांगल्या व्याख्यानापासून किंवा उत्तम लेख लिहिल्यापासून जितका आनंद होतो, त्यापेक्षां आपल्या नवऱ्याशीं ज्यांत अर्थ नाही अशा गोड गोड गोष्टी सांगितल्यानें स्त्रियांना विशेष आनंद होतो. तर हें सर्व कशामुळें ? ह्याचें कारण हेंच कीं, स्त्रिया आनंदाच्या मूर्ति आहेत; ह्मणजे थोड्यांतूनही त्यांना पुष्कळ आनंद मिळावा अशी ईश्वरानें त्यांचे प्रकृतीची योजना केली आहे. कारण स्त्रियांच्या मार्फत ह्या दुनियेंत आनंद वाटावा अशी ईश्वराची इच्छा आहे; ह्मणून स्त्रियांचीं अंतःकरणें आनंदानें भरलेलीं आणि लवकर आनंद मिळविणारीं आहेत. तो त्यांच्याजवळ पुष्कळ दिवस टिकतो आणि पुरुषांचें त्याच्या उलट आहे, ह्मणजे पुरुष स्त्रीशिवाय बाकीच्या वस्तूंपासून आनंद मिळवूं शकत नाहीं; आणि मिळाला तर तो फार वेळ टिकत नाही. ह्याचें कारण हेंच कीं, पुरुषांमध्ये स्वाभाविकरीत्याच पुरुषार्थ भरलेला आहे.

पुरुषार्थांचें एक खास लक्षण

असें आहे कीं, कशांतूनही थोड्या वेळांत तृप्ति मिळावयाची नाही. जें झालें आहे आणि जें व्हावयाचें आहे त्यापेक्षांही जास्त इच्छा ठेवावयाची. असें असल्यामुळें पुरुष लवकर आनंद मिळवूं शकत नाहीत; कारण तो आनंद जर त्यांच्यांत कायम राहिल, तर दुसरा जास्त आनंद मिळविण्याकरितां पुरुषार्थ कर-

ण्यांची त्यांची इच्छा दडपून जाईल. ह्मणून दयाळू प्रभूनें जगताच्या हिताकरितां पुरुषांच्या स्वभावांत असें तत्त्व ठेविलें आहे कीं, त्यांना स्त्रियांच्यासारखा लवकर आनंद मिळवितां येऊं नये आणि स्त्रिया जितका वेळ तो आपल्या अंतःकरणांत टिकवूं शकतील, तसा त्यांच्या हातून टिकूं नये. खुल्लक गोष्टीपासून स्त्रिया जास्त आनंद मिळवूं शकतात, ह्याचें कारण हेंच कीं, त्यांच्या प्रकृतीत ईश्वरानें दीनता, आधीनता ठेविली आहे; आणि आधीनतेचें लक्षण हेंच आहे कीं, ईश्वरी इच्छेनें जें मिळेल त्यांत आनंद मानावयाचा. आधीनता थोड्याला पुष्कळ करूं शकते; आणि प्रेम मिळमिळी-तालाही गोड करितें; म्हणजे त्यांना थोड्यापासूनही आनंद होतो. त्यांना साधारण गोष्टींत विशेषतः वाटतें, ह्मणजे त्यांच्यांत आधीनता आहे. त्या लहान-मोठें, हलकें-भारी, असें पाहात नाहींत, पण त्यांचें प्रेमळ हृदय देणाऱ्याच्या अंतःकरणाकडे पहातें. ह्मणजे त्यांना लहान लहान वस्तूंपासूनही त्या वस्तूंच्या प्रमाणानें जास्त आनंद लवकर मिळवितां येतो. इतकेंच नाहीं, तर त्यांच्यात आधीनता असल्यामुळें स्वाभाविक रीत्याच किती एक अंशीं त्यांना परतंत्र रहावें लागतें. अशा स्थितींत जर त्यांच्या अंतःकरणांत आनंद टिकणार नाहीं, तर त्यांचें आयुष्य कंटाळवाणें होईल. ह्मणून परमेश्वरानें कृपा करून स्त्रियांचीं अंतःकरणें अशीं बनविलीं आहेत कीं, त्यांत पुष्कळ आनंद टिकूं शकतो. बेटा ! जशी वीज भरण्याकरितां 'बॅटरी' लागते, तसें दुनियेंत स्वर्गाचा आनंद भरण्याकरितां स्त्रिया उत्पन्न केल्या आहेत. 'बॅटरी'त जशी निरनिराळ्या तेजावांच्या मिश्रणानें वीज उत्पन्न होते, तसें स्त्रियांमध्ये सौंदर्य आणि आधीनतेच्या संयोगानें आकर्षणशक्ति उत्पन्न केली आहे; आणि स्त्रियांच्या ह्या स्वाभाविक आकर्षणामुळें, त्यांच्या आणि पुरुषांच्या आयुष्यांत गोडी वाढून जगांत आनंद वाढतो. बेटा ! लक्षांत ठेव

कीं, स्त्रियांच्या मार्फत जगांत जितका आनंद वाढतो, इतका कोणत्याही उपायांनी वाढत नाही. कारण कीं, ह्या दुनियेंत स्त्रियाच, आनंदाचें स्थान आहेत आणि स्वर्गाचा आनंद पसरण्याकरितां देवांच्या प्रतिनिधीप्रमाणें ईश्वरानें त्यांची योजना केली आहे. बेटा ! स्त्रिया लवकर आनंद मिळवूं शकतात आणि पुष्कळ वेळ टिकवू शकतात ही गोष्ट तूं आपल्या अनुभवावरून सांगूं शकतेस कीं नाही?"

मीं म्हटलें, " होय, महाराज. ती गोष्ट मी बरोबर समजलें आणि तें मला खरें वाटतें."

महाराज ह्मणाले, "लवकर आनंद मिळवावयाचा आणि पुष्कळ वेळ टिकवावयाचा ह्याचा अर्थ काय ? बेटा, ह्याचा अर्थ असा कीं, स्त्रिया आनंदाच्या प्रत्यक्ष मूर्ति आहेत, आणि तूं पहा कीं, जर काष्ठपाषाणाच्या जड मूर्ति आपल्या भावनेप्रमाणें आपल्याला आनंद देऊं शकतात, तर मग ह्या आनंदाच्या देवी आपल्याला कसा आनंद देणार नाहीत ? आतां त्या जगांत आनंद कसा वाढवूं शकतील, ह्या गोष्टी तुझा नवरा तुला समजावून देईल. त्या गोष्टी माझ्यापेक्षां रावसाहेबांना चांगल्या रीतीनें सांगतां येतील." असें म्हणून त्यांनीं स्वतःकडे पाहिलें.

स्त्रियांना जो मान मिळतो तो स्वाभाविक आहे.

स्वतः माझ्याकडे पाहून म्हटलें, "स्त्रिया आनंदाच्या मूर्ति आहेत, ही गोष्ट महाराजांनीं इतकी स्पष्ट करून सांगितली आहे कीं, त्यांत

शंका ठेवण्यासारखें आतां कांहीं राहिलें नाहीं, तरीपण ह्या बाव-
तीकडे मीं पुष्कळ लक्ष दिलेलें आहे. तेव्हां ह्यासंबंधीं मीं कांहीं
कमी जास्त सांगूं शकेन खरा; आणि जें कांहीं सांगेन तें माझ्या
स्वर्गा ! मीं तुझ्या हंसत मुखावरून शिकलों आहे हें मला आधीं
कबूल केलें पाहिजे. ”

मीं ह्मटलें, “ जेथें तेथें माझे नांव घालण्यांत आपल्याला जास्त
काय वाटतें ? जर हें सर्व मला समजतें तर मग मीं तें आपल्याला
कशाकरितां विचारिलें असतें ? मला जी गोष्ट माहित नाहीं, ती
आपण माझ्या जवळून कसे शिकलांत ? ”

माझ्या हातांतला हातरुमाल घेऊन त्याच्याशीं खेळत खेळत
म्हटलें, “ माझे लाडके, मीं तुला कांहीं मुद्दाम मोठी करीत नाहीं.
परमेश्वरानेंच तुम्हांला मोठ्या केल्या आहेत; ह्मणजे ईश्वरी इच्छे-
नेच आमच्या अंतःकरणांत तुमचें मोठेपण भरून राहिलें आहे.
आम्ही पुरुष आमचे स्वार्थांत इतके धुंद असतो व आमच्या पुरु-
षार्थाच्या जोरांत इतके उन्मत्त झालेले असतो कीं, जर आमचें
चालेल तर तुमच्या मोठेपणाच्या गोष्टी तर राहिल्याच पण तुमच्या-
कडे वर डोळा करून आम्ही बघणार सुद्धां नाहीं आणि तुम-
च्या नाजुकतेला आमच्या वळानें दडपून टाकूं. पण सर्व समर्थ
जो प्रभु त्याची दया आहे, तुमच्यांत आधीनता आहे आणि आम-
च्यांत आधीनतेवर प्रेम ठेविलें आहे, म्हणून आम्ही समजून किंवा न
समजून स्वाभाविक रीत्याच तुम्हांला मान देतो. तेव्हां आजपासून
लक्षांत ठेवा कीं, स्त्री जातीला पुरुष जो मान देतात तो मान कांहीं
स्वार्थाचा नाहीं. तो मुद्दाम दिलेला असतो. तो मान कांहीं खुशा-
मतीकरितां किंवा चांगलें दिसावें म्हणून किंवा हल्लींच्या काळांत
जी मानपत्राची हूल उठली आहे त्यांतला वरकरणी नाहीं, पण

स्त्रियांच्या आधीनतेमुळें पुरुषाच्या पुरुषार्थातून उत्पन्न झालेला हा स्वाभाविक मान आहे. म्हणून मी जो तुला मोठी समजतो, तो तुला संतोष वाटण्याकरितां म्हणून नव्हे, पण आपलें प्रेम, कीं जें प्रेम ईश्वराच्या प्रेमापासून उत्पन्न झालेलें आहे आणि शेवटीं ईश्वरी प्रेमाला ओळखणार आहे, त्या प्रेमाच्या मार्गांत प्रभु स्वतः तुझाला मान देण्यास आम्हांला भाग पाडितो. म्हणून आजपासून लक्षांत ठेव कीं, स्त्रीजातीला पुरुष जो मान देतात, तो मान कांहीं बनावट नाही, तर स्वाभाविक आहे.

स्त्रियांच्या चरणीं नमल्यानें होणारे फायदे.

“ आतां तू पहा कीं, जेव्हां स्त्रियांकरितां पुरुषांना इतका मान आहे, तेव्हां त्यापासून पुरुष काय काय शिकू शकतात? आपण जेव्हां लहान मुलाला हंसतांना आणि खेळतांना पहातो, तेव्हां आपल्याला किती आनंद होतो हें तुला माहीत आहेच. आपला तो आनंद मुलाला समजत नाही, म्हणून आपला आनंद कमी होतो का? सुंदर फुलें आपल्याला काय आणून देतात? पण त्यांना पाहून आपल्याला आनंद होतो. तसेंच माझ्या स्वर्गा! तुमचें प्रेम, तुमची आधीनता, तुमचें सौंदर्य आणि तुमची सेवा पुरुषार्थाला आपण होऊन आपल्या चरणीं लावितात; आणि असे चरणीं पडण्यांत आमचा आनंद आहे. त्या आनंदांत खोल उतरल्याशिवाय आपल्याला दिसणार नाहीत, अशीं रहस्यें असतात; तीं आपल्या आपण प्रकट होतात; आणि तीं तुमच्या आणि आमच्या अंतःकरणांत आपल्या आपण उत्पन्न होतात. म्हणून तुम्हांला जरी समजत नाही

तरी तुमच्या स्वाभाविक मोठेपणानेंच आमच्या अंतःकरणांत जो आदर आहे, त्यामुळे आम्ही तुमच्यापासून नित्य नवें नवें शिकतो. तें असें असतें कीं, तें कोणत्याही पुस्तकांत लिहिलेलें सांपडावयाचें नाहीं, आणि तें इतकें असतें कीं, तें सर्व एकत्र करून पाहिल्यास आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहाणार नाहीं. कोणताही गुरु शिकवूं शकणार नाहीं, इतकें तुमची आधीनता आम्हांला शिकविते. मला सांगा कीं, माझ्याकरितां तुझें अंतःकरण धडधडतें, तें तुला कोणीं शिकविलें ह्मणून ? माझ्याकडे पहातांक्षणीं तुझ्या डोळ्यांत एक प्रकारचें पाणी दिसतें, तें तूं कोठून खरेदी केलेंस ? मो जेव्हां परगांवीं जावयास निघतो, तेव्हां डोळ्यांतून येणारे अश्रू काढावयास तुला एखाद्या मास्तरानें शिकविलें होतें काय ? आपण दोघे जेव्हां सांगट्या किंवा बिझिक खेळतो; आणि प्रसंगोपात हारजीत झाली ह्मणजे तूं विनोदानें जे शब्द बोलतेस, ते कोणत्या पुस्तकांतून घोकून ठेविलेले असतात ? तसेंच एखाद्या पुस्तकांतून जेव्हां एखादा भाग तुला समजत नाहीं, तेव्हां तो दुसऱ्याकडून विचारून घेण्याऐवजीं माझ्याकडून समजावून घेण्यांत तुला विशेष आनंद कां वाटतो ? तसेंच, माझ्या स्वर्गा ! मला सांग, हे तुझ्या चेहेऱ्यावर होणारे फेरफार, डोळ्यांतली गोडी, अंतःकरणाच्या निरनिराळ्या ऊर्मी, ह्या सर्व तूं कोणाजवळ शिकावयास गेली होतीस ? हें शिकविणारा मास्तर दाखीव; किंवा हें दुसरीकडे विकत मिळत असल्यास तें दुकान मला दाखीव म्हणजे मीही थोडें खरेदी करीन. ”

प्रेमाची वीज.

मीं म्हटलें, “ तें सर्व शिकविणारे मास्तर हे येथें आहेत. ”
असें म्हणून मी हंसत हंसत स्वतःकडे बघितलें. त्या वेळीं आम-
च्या दोघांच्या मनांत जो आनंद झाला, जे विचार आले, ते सां-
गतां येणें अशक्य आहे. तो आनंद कांहीं अपूर्व होता. थोडा
वेळ अशा रीतीनें माझ्याकडे पाहिल्यानंतर स्वतः ह्मटलें, “ छे ! छे !
तें कांहीं चालणार नाहीं. अशी उडवाउडवी करून भागावयाचें
नाहीं आणि मजवर केलेला असा खोटा आरोपही चालावयाचा
नाहीं. मी कधीं कोणाचा मास्तर झालों नाहीं. ”

आतां काय जबाब द्यावा, ह्या विचारांत मी होतें; तोंच म्हटलें,
“ अग वेडे ! हें सर्व जसें तूं माझ्यापासून विनशिकतां शिकलीस,
तसेंच आह्मीही तुमच्याजवळ तुझाला नकळत आमच्या पुरुषार्थानें
अनेक गोष्टी शिकतो. तुमचा स्पर्श म्हणजे प्रेमाची वीज आहे.
त्या विजेचा स्पर्श झाल्याबरोबर त्या गोष्टी आपोआप येतात. ”

स्त्रियांपासून मिळणारें ज्ञान.

“लक्षांत ठेव कीं, आह्मी पुरुष तुमच्याजवळून जितकें ज्ञान मिळ-
वितों, तितकें दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणीं मिळवूं शकत नाहीं.
शाळांतील व कॉलेजांतील पुस्तकांत पाहिजे तितकें ज्ञान असूं दे,

पण स्त्रियांच्या चेहऱ्यांत जें ज्ञान भरलेलें आहे त्याच्यापुढें तें कांहींच नाहीं. शाळेंत आम्हांला कोरडें ज्ञान मिळतें, पण तें ज्ञान रसभरित तुम्हीच करितां. कॉलेजांतील ज्ञान जोंपर्यंत तुमच्या प्रेमाच्या चाळणींत चाळलें जात नाहीं, गृहस्थाश्रमाच्या सुपांतून पांखडलें जात नाहीं आणि कुटुंबाच्या स्नेहरूपी उखळांत कांडलें जात नाहीं. तोंपर्यंत तें ज्ञान कोरडेंच असतें, तोंपर्यंत तें हलक्या प्रकारचें असतें, तोंपर्यंत तें पढविलेल्या पोपटाच्या ज्ञानाप्रमाणेंच असतें. जेव्हां तें ज्ञान तुमच्या हाताखालीं निभेल, तुमच्या कसोटीला उतरेल, तेव्हांच खरें—तेव्हांच तें ईश्वरी कोर्टांत रुजू व्हावयाचें. कारण स्त्रियांच्या सहवासांत आल्याशिवायचें ज्ञान—लग्न-स्नेहाशिवायचें ज्ञान कठोर असतें, अनुभवाशिवायचें असतें, आणि ईश्वरी प्रेमावेगळें असतें. पण लग्नस्नेहाचें ज्ञान कोमल, रसमय, आणि जास्त संपूर्ण—कर्तव्यरूप—ठरतें. असें होण्याचें कारण असें आहे कीं, स्त्रियांची आधीनता, प्रेम आणि सौंदर्य ह्यांच्यायोगानें तें ज्ञान कांहीं नवेंच रूप धरितें. जसें, परिसाच्या संयोगानें लोखंडही सोनें होतें, तसेंच स्त्रियांच्या आधीनतेच्या योगानें आमचें कठोर ज्ञान रसमय होतें; आणि आमचा पुरुषार्थही परमार्थाकडे वळतो, इतकेंच नव्हे तर, लग्नस्नेहानें तें ज्ञान शेंकडोंपट वाढतें, आणि त्यामुळें आजूबाजूचें ज्ञानही प्रकाशित होतें. हें ज्ञान स्त्रियांच्या आधीनतेशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही रस्त्यानें मिळणें शक्य नाहीं.

“ लाडके ! मी कॉलेजांत रसायन शास्त्र शिकलों, पण मुलां-करितां भूक तहान सोसावयाचें कोठें शिकलों ? मी शाळेंत भूगोल

शिकलों, पण घरचें प्रेम—बायकांचें प्रेम, कीं जें अलौकिक आहे आणि ज्यापासून इतर सर्व प्रेम उत्पन्न होतें तें—कोठें शिकलों ? कॉलेजांत शरीररचना आणि मुडदे-फाड शिकलों, पण दुसऱ्याच्या अंतःकरणांत अमृत ओतावयाचें कोठें शिकलों ? कॉलेजांत जरी गणितशास्त्रांत पास झालों, तरी लग्नस्नेहापासून काय सुख होतें ह्याचें गणित मला कोठें येत होतें ? कॉलेजांत मला भूमीति आली, पण तिच्या आडव्या उभ्या रेघा माझ्या पाठीवरच राहिल्या आणि त्याच्या बदली मोक्षाच्या रेघा तूं दाखविल्यास. शाळेंत मी नकाशांत रंग भरावयाला शिकलों, पण लहान मुलांच्या अंतःकरणांत भविष्याचे रंग भरावयास कोठें शिकलों ? शाळेंत मी गाणें शिकलों, पण तुझ्या अंतःकरणाच्या ऐक्याशिवाय, तुझ्या तोंडाच्या पुस्तकाशिवाय, रसभरित प्रासादिक काव्यें मी यद्दृच्छेनें काढूं शकत नव्हतो. पंतोजीच्या शाळेंत एक दोन घोकायला शिकलों, पण तुझ्या संगतीनें ईश्वराचें नांव घ्यावयास आणि त्याची कृपा ओळखावयास लागलों. सारांश कॉलेजाचें आणि शाळेचें शिक्षण सूक्ष्म बीजरूपाचें असतें, तें तुमच्या संगतीनें. म्हणजे लग्नस्नेहानें वृक्षरूप व फळरूप होतें, ह्मणूनच प्राचीन ऋषींनीं लग्नाला धर्माचें एक अंग मानलें आहे, ह्मणूनच शास्त्रकार स्त्रीविरहित पुरुषाला अर्धा समजतात. स्त्रियांच्या संगतीनेंच पुरुष पूर्ण होतो, आणि पुरुषांमुळेच दुनियेची आबादानी आहे, म्हणूनच जगांत स्त्रियांच्या महिम्याचें वर्णन होतें. ”

लग्न म्हणजे यज्ञ आहे.

माझ्याकडे पाहून महाराज ह्मणाले, “ तुझ्या नवऱ्यानें तर खुबी केली. पण खरोखर असेंच आहे. विद्यार्थिदशेंत लाविलेलें बीं

गृहस्थाश्रमांतच फळरूपानें अथवा वृक्षरूपानें उदयाला येतें. ह्यणू-
नच शास्त्रकारांनीं चारी आश्रमांत गृहस्थाश्रमाला मुख्य मानिल्लें
आहे, आणि त्याकरितांच ऋषींनीं लग्नाला यज्ञ मानिला आहे. ”

मीं म्हटलें, “ काय ? ही तर नवी गोष्ट. लग्न ह्यणजे यज्ञ. महा-
राज, पुन्हां ही खुबी कोठून काढिली ? तर मग आर्हाही तरून
जाणार, कारण लग्न ह्यणजे यज्ञ, तर यज्ञाचें फळ कांहीं असें
तसें नाहीं. पण हें मोठें नवल आहे. स्वर्ग इतका जवळ तुम्ही
कसे आणूं शकतां ? ”

महाराज ह्यणाले, “ बेटा ! ही तर जुन्यांतली जुनी गोष्ट आहे.
ही नवी नाहीं, प्राचीन ऋषि लग्नाला यज्ञच मानीत असत आणि
अशा यज्ञांनीं—ह्यणजे खऱ्या लग्नांनीं—माणसें तरून जात, ह्यांत
कांहीं संशय नाहीं. बेटा ! यज्ञ हा शब्द ऐकून तूं एवढी थक्क कां
होतेस ? यज्ञ कांहीं एकाच प्रकारचा नाहीं. निरनिराळे शेंकडों
यज्ञ आहेत. पण अंतीं त्या सर्वांचें फळ एकच आहे; आणि तें
हेंच कीं, ईश्वराच्याजवळ जाणें, ईश्वराला ओळखणें जे व्यवहा-
राला आणि धर्माला निरनिराळे मानितात, त्यांना लग्न हा यज्ञ
आहे, असें ह्यटल्याचें आश्चर्य वाटतें. तर असो. पण आपण आर्य,
कीं ज्यांचें जीवनच धर्ममय आहे, त्यांनीं या बाबतींत कशी
शंका व्यावयाची ? ”

मीं ह्यटलें “ आपली गोष्ट खरी आहे. आपला व्यवहार धर्मा
ला अनुसरून आहे आणि आपला धर्म व्यवहाराला मदतगार
होईल असा आहे; पण म्हणून कांहीं यज्ञाची बरोबरी लग्न करूं
शकणार नाहीं. ”

महाराज ह्यणाले, “ बेटा, मला यज्ञाचा अर्थ सांग. ”

मीं ह्यटलें, “ यज्ञ ह्यणजे प्रभूकरितां केलेलीं खास कामें. अशा
कामांत धनाचा व्यय करावयाचा असतो, मनावर ताबा ठेवावया-

चा असतो, आणि स्वार्थाचा बली द्यावयाचा असतो, हरिभक्त आणि विद्वान् यांची सेवा करावयाची असते, कांहीं पुष्कळ खर्च करावयाचा असतो, व कांहीं बळीदान लागतें, निरनिराळे मंत्र आणि स्तोत्रें यांनीं ईश्वराची प्रार्थना करून त्याचे गुण गावयाचे असतात. हें सर्व केल्यानें मनाला एक प्रकारची शांति मिळते, आत्मिक शांति मिळते, भक्ति दृढ होते, आणि उत्तम आशेमध्ये आनंददायक रीतीनें मरण येतें, हें सगळें आणि त्याहूनही जास्त यज्ञानें होतें. अशा पवित्र यज्ञाची बरोबरी लग्नानें कशी होणार ? ”

महाराज म्हणाले, “ आतां लग्नाचा अर्थ सांग पाहूं. ”

लग्नाचा अर्थ.

मीं ह्मटलें, “ लग्नाचा अर्थ ? तो मला नाहीं सांगतां येणार. ती रामकुब्जा म्हणत असे कीं, लग्न ह्मणजे त्रास, लग्न ह्मणजे गुलामगिरी, लग्न म्हणजे घटकेचें हंसणें आणि बाकी रडणें, लग्न म्हणजे हंसून मागितलेली उपाधि, लग्न म्हणजे स्वर्गाची वाट सोडणें, लग्न म्हणजे मनाची आवड-निवड-स्वतंत्रता-सोडून केरपोते-याशीं गांठ पाडून घेणें, लग्न हा एक प्रकारचा करार आहे. ”

महाराज ह्मणाले, “ जेथें असा अर्थ असेल, तेथें त्याची यज्ञाशीं बरोबरी करून उपयोगी नाहीं. पण तूं कसा अर्थ करतेस ? तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. ”

महाराजांचा हा प्रश्न ऐकून स्वतः अगदीं ताठ होऊन डोकें हालवीत व डोळे चोळीत माझ्याकडे पहावयास आरंभ केला.

मीं ह्मटलें, “ महाराज अशा विषयांत मत देण्याला मी योग्य नाहीं. मी तर विद्यार्थिण आहे. मी कांहीं मास्तर नाहीं. तरी पण मला वाटतें कीं, लग्न ह्मणजे ईश्वरी कृपेचें फळ आहे. लग्न म्हणजे अलौकिक आनंद आहे. पण त्या आनंदाचें वर्णन मला करतां येत नाहीं, मला त्याच्याकरितां शब्द सांपडत नाहीत, तेव्हां आपणच कांहीं सोप्या भाषेंत सांगितल्यास बरें ! ”

महाराज म्हणाले, “ बेटा ! लग्नासंबंधीं जसें तूं ह्मटलेंस, तसेंच आहे. ती ईश्वराची कृपाच आहे. त्यांत अलौकिकता आहे; आणि त्याचें महत्त्व दाखविणारे शब्द आपल्याच नव्हे तर दुसऱ्या कोणत्याही भाषेंत सांपडावयाचे नाहीत. तुजें सांगणें अक्षरशः खरें आहे, त्याहून जास्त कांहींच नाहीं, तरी पण जास्त उघड करून सांगावयाचें म्हटल्यास असें म्हणतां येईल कीं, लग्न ह्मणजे दुनियेची आवादानी आहे, लग्नस्नेह हा सर्व स्नेहाचें मूळ आहे. लग्नाच्या शाळेंतच स्वार्थ सोडावयाचें शिकावयाला मिळतें, लग्नानेंच पुरुषार्थ वाढतो, लग्नानेंच पुरुष आपल्या मनाला आळा घालावयास शिकतो, लग्नानेंच आत्म्याचें जास्त कल्याण करावयास मिळतें, लग्नानेंच ईश्वराचे हुकूम पाळतां येतात, लग्नानें ईश्वरी कृपा मिळवितां येतें, कारण लग्न ही ईश्वरी योजना आहे. मनुष्याला ईश्वरानें जीं बंधनें केलीं आहेत, त्यांत लग्न हें एक बंधन आहे, इतकेंच नव्हे तर, लग्नमुळें बाकी सर्व आश्रम पाळतां येतात, ह्मणजे लग्न नसल्यास धर्म टिकणार नाहीं आणि आपणही राहूं शकणार नाहीं. म्हणून लग्नस्नेह—हा बाकी सर्व स्नेहांचा राजा आहे. मुली, लक्षांत ठेव कीं, यज्ञ हा थोड्या दिवसांचा असतो; पण लग्नाचीं कर्तव्ये मनुष्याच्या आयुष्यापर्यंत इतकेंच नव्हे तर परलोकापर्यंत असतात. यज्ञ एखादाच कोणी करील; पण लग्न सर्वांना करितां येण्यासारखें आहे, ह्मणून यज्ञापेक्षां लग्न उत्तम आहे. दुसरें असें समजावयास हवें कीं,

ज्या हेतूनें यज्ञ करावयाचा असतो, त्याच हेतूनें लग्न करावयाचें असतें. आज आपण तो हेतु समजत नाहीं, ती गोष्ट वेगळी. पण शास्त्र तर असेंच शिकवितें कीं, धर्म पाळण्याकरितां—मोक्ष मिळण्याकरितां—लग्न करावयाचीं आहेत.

लग्नस्नेह.

“बेटा तूं पहा कीं, हल्लीं पूर्वीप्रमाणें यज्ञ होत नाहींत, तरी पण आपलें गाडें कसें तरी चाललेंच आहे; पण जर जगांत लग्न नसतीं तर काय स्थिति झाली असती, ह्याची कल्पना तुला करितां येते का ? ज्या लोकांत मुळीं लग्नच होत नाहीं, असा देश किंवा अशी प्रजा निदान आपल्या तरी माहितींत नाहीं, पण ज्या देशांत लग्नासंबंधीं अरुचि होत चालली आहे, त्या देशांची कशी खराबी होत चालली आहे तें पहा. लग्नाकडे कानाडोळा होण्याचें कारण हेंच कीं, हल्लींच्या स्त्रियांना पतीची सेवा करणें आवडत नाहीं, त्याची ताबेदारी त्यांना नको. त्यांना पुरुषाप्रमाणें समान हक्क पाहिजेत, पण त्याचा परिणाम असा होत आहे कीं, खऱ्या लग्नस्नेहाचा नाश होत आहे. लग्नाचा नाश होणें म्हणजे ईश्वरी शाप होय. कारण लग्न हा एक यज्ञ आहे; आणि लग्नाचा ह्मणजे यज्ञाचा अर्थ ईश्वरी सेवा किंवा त्या रस्त्यानें ईश्वरासन्निध जातां येतें; ह्मणजे जो आपल्या क्षुल्लक स्वार्थाकरितां लग्नावर अप्रीति करितो, तो ईश्वरी रस्त्यापासून भ्रष्ट होतो आणि त्याच्यावर ईश्वराचे श्राप पडतात, ह्यांत नवल कोणतें ! ज्याच्यावर ईश्वरी क्षोभ होतो, जो ईश्वरी मार्गापासून भ्रष्ट होतो व स्वाभाविक नियम तोडतो, त्याची खराबी

होईल, ह्यांत नवल कसलें ? रावसाहेब, फ्रान्स वगैरे देशांतील—जेथें लग्नासंबंधानें अप्रीति वाढत जात आहे तेथील—लोकांची स्थिति सांगा. ”

तेव्हां स्वतः माझ्याकडे प्रेमपूर्वक दृष्टीनें पाहून हल्लें, “ तुला ठाऊक आहे का कीं आपण आपल्या गरिबींत अद्यापपर्यंत कसे टिकून राहिलों आहों तें ? इतक्या अज्ञानांतही कसे सुखी आहों ? इतक्या गरिबींतही वांचण्याची इच्छा कां होते ? असे कठीण दिवस कीं जो तो पोटापाठीं लागलेला, कोणी कोणाचा नाही, अशा स्थितींतही सर्वापेक्षां चांगल्या रीतीनें आपला कुटुंबस्नेह टिकून राहिला आहे तो कशामुळे ? लग्नस्नेहामुळे. आपलें सर्व कांहीं गेलें, पण लग्नस्नेह अद्याप गेला नाही, ह्मणूनच आपण हल्लींच्या स्थितींत शांतीनें राहिलों आहों. आपला लग्नस्नेह अद्यापपर्यंतही टिकून राहिला आहे, याचें कारण काय ? याचें कारण आपल्या प्राचीन ऋषींचें शहाणपण होय, ह्याचें कारण स्त्रियांची आधीनता होय. आपल्या बुडत्या हिंदु संसारांतून खाऱ्या समुद्रांत असणाऱ्या गोड पाण्याच्या झऱ्याप्रमाणें हा लग्नस्नेह आहे. रोग, दुष्काळ, बसत जाणारा व्यापार, सत्रा तऱ्हेचे संशय, नसतीं रूढिबंधनें, शारीरिक अशक्तता, वगैरे गोष्टींनीं दुःखस्वरूप झालेल्या संसाररूप समुद्रांत गोड पाण्याच्या झऱ्याप्रमाणें अद्यापपर्यंत टिकलेला लग्नस्नेह व स्त्रियांची आधीनता हीं आहेत; पण त्यांच्यावरही हल्लीं पाश्चात्य विचाराचें पाणी पडलेलें दिसत आहे. सुधारणेच्या नांवानें, स्वतंत्रतेच्या नांवानें आणि समान हक्काच्या नसत्या हुलीनें, आमच्या स्त्रियांमधील आधीनता कमी होत चालली आहे, पण ह्याचा परिणाम असा होईल कीं, लग्नस्नेहाचें बंधन शिथिल होईल, आणि कालांतरानें लग्नासंबंधानें अप्रीति वाढेल; आणि असें होणें ह्मणजे ईश्वरी शाप आहे, असें आतांच महाराजांनीं आपल्याला सांगितलें

आहे; कारण आपण वहातों कीं, युरोपांत अतिशय समृद्धि आहे, पुष्कळ विद्या आहे, सौंदर्य आहे, निरोगी शरीर, मुबलक धंदे, लोकांच्या इच्छेप्रमाणें कायदे, आवडीसारखीं समाजबंधनें, थोडक्यांत सांगावयाचें ह्यणजे आपल्यापेक्षां सर्व परीनें त्यांचीं सुखसाधनें जास्त आहेत, असें असून त्यांच्या संसारांत दुःख व अनीति जास्त कां ? त्यांच्या संसारांत आपल्याला तर नव्हेच पण त्यांचे त्यांनाही सुख दिसत नाहीं, तें कां ? त्याचें कारण हेंच कीं, त्यांच्या स्त्रियांत आधीनता कमी, त्यांच्यापेक्षां कमी दर्ज्याच्या स्त्रीशीं लग्न करूनही आह्मी संतोषांत असतो आणि ते आपल्या मनाप्रमाणें पत्नी करूनही आपल्याइतके सुखी असूं शकत नाहीत. आपल्या देशांत मूर्खही लग्नाखेरीज रहात नाहीं, आणि त्यांच्या पंडितांनाही लग्न करणें जड वाटतें. इकडे, वेळेस अन्नाला महाग असा मनुष्यही लग्न केल्यास सुखदुःखाला जोडीदार होईल म्हणून तेवढ्यांत लग्न करून आनंदांत असतो, आणि तिकडचा लक्षाधीश-कोट्यधीश-देखील-लग्नापासून लांब रहातात. ह्याचें कारण समान हक्काचें वेड, आधीनतेची कमतरता आणि लग्नस्नेहाची शिथिलता हेंच होय.

लग्नाविषयीं होणाऱ्या अप्रीतीचा परिणाम.

“ लग्नस्नेह कमी झाला, त्याच्यासंबंधानें अप्रीति झाली, ह्यणजे त्या देशाची व तेथील प्रजेची कशी खराबी होते, ह्याची कल्पना आपल्याला होणें शक्य नाही. ही ईश्वरी कृपा आहे कीं तशा प्रकारचा अनुभव आपल्याला नाही. पण ज्या देशांत-ज्या प्रजेत-त्याचा अनुभव आहे, तेथील विद्वानांना, राज्यकर्त्यांना आणि धर्म-

गुरूना फार चिंता वाटत आहे, आणि त्यावर उपाय शोधण्या-
 करितां ते नाना तऱ्हेची खटपट करीत आहेत. पण जेथें स्त्रियांमधील
 आधीनता—लग्नस्नेहच—कमी झाला आहे, तेथें अशा वरोपचारांनीं
 काय होणार ? सत्ताधिकारी अविवाहित लोकांवर कर बसविण्याच्या
 खटपटींत आहेत, ज्याला जास्त मुलें त्याला बक्षीस देत आहेत,
 अशा रीतीनें पुष्कळ उपाय करीत आहेत; पण लोकांची लग्ना-
 वरील अप्रीति कमी होत नाहीं. धर्मगुरु देवळांतून लग्नाचा उपदेश
 करितात, धर्मशास्त्रांतील वचनें वाचून दाखवितात, पण तें सर्व उपड्या
 घड्यावर पाणी घातल्याप्रमाणें होऊं लागलें आहे. कारण लग्न-
 स्नेहाचें मूळ जी आधीनता तिला सोडून इतरत्र फिरणें फुकद आहे.
 कोणी विद्वान् लोक ह्या विषयावर मनोहर व रसपूर्ण कादंबरी रचून
 प्रसिद्ध करितात. पण हें सर्व झाडाला वरून पाणी शिंपडण्याप्रमाणें
 होत आहे. जर झाडाला मुळांत कीड लागली आहे, तर ह्या
 वरकरणी उपचारानें काय होणार ? स्त्रीपुरुषांच्या समान हक्कांच्या
 खुळाचे हे परिणाम आहेत. तुला वाटत असेल कीं, लग्नस्नेह
 शिथिल झाला म्हणून त्याची इतकी आरडाओरड कशाला व्हाव-
 यास पाहिजे ? ज्याला वाटेल तो लग्न करील, नाहीं वाटणार तो
 करणार नाहीं. त्यांत आपलें काय गांठोडें खर्च होतें ? आणि
 अशा रीतीनें बोलणें पुष्कळांना सोपें वाटतें आणि पुष्कळजण चट्-
 दिशीं असें उत्तर देतातही. पण असें बोलणें म्हणजे आपलें अज्ञान
 प्रकट करणें होय. जर आपण लग्नाची गंभीरता समजलों, जर
 लग्नाची जबाबदारी आपल्या लक्षांत आली, लग्न म्हणजे यज्ञ हें
 आपल्या लक्षांत आलें, आणि ईश्वरासन्निध जाण्याचा लग्न हा
 एक दरवाजा आहे हें समजलें, तर ज्याला वाटेल तो लग्न करील
 आणि नाहीं वाटणार तो नाहीं करणार, असें आपण म्हणणार
 नाहीं. कारण लग्नाची अशी महती समजली, लग्न हा एक ईश्वरी

नियम आहे, मनुष्यप्रकृतीचा स्वभाव आहे, ईश्वरी इच्छा आहे, वगैरे गोष्टी समजल्या कीं, आपल्याला असेंच वाटेल कीं कोणत्याही स्त्रीनें किंवा पुरुषानें,

लग्न न करणें म्हणजे पाप आहे.

कारण, ज्या समाजांत लग्नासंबंधानें अप्रीति होते, त्या समाजांत अनीति वाढते, गर्भपात होतात, गुप्त प्रकार वाढतात, कपट वाढते, आणि हें बंद करण्याकरितां नवे नवे कायदे करावे लागतात, प्रजा निःसत्व होते. हें सर्व व ह्याहूनही जास्त वाईट परिणाम लग्नासंबंधानें अप्रीति झाल्यानें होतात; कारण तुम्ही विचार करा कीं, जी स्त्री आपल्या नवऱ्याची मर्जी सांभाळू शकत नाहीं, ती जगाची सेवा कशी करील ? जे पुरुष स्त्रियांना भिऊन लग्न करीत नाहीत, ते पुरुषार्थाचीं कामें कशीं करतील ? व ईश्वरासन्निध कसे जातील ? ज्या स्त्रियांना आपल्या मुलां बाळांची कटकट सोसत नाहीं, त्या जगाची कशी सोसतील ? जे पुरुष आपल्या क्षुल्लक स्वार्थाकरितां व थोड्याशा स्वतंत्रतेकरितां ईश्वराची पवित्र आज्ञा उल्लंघितल ते पुरुष शांति कशी मिळविणार ? ज्यांना लग्न नको, आधीनता नको, त्यांना कोणत्या प्रकारचीं सुखें असतात हें तुहांला ठाऊक आहे ? त्यांच्याकरितां नाना प्रकारचीं व्यसनें, घरादाराखेरीज भटकणें, एका यजमानाची तबेदारी नको ह्मणून रोज नवे नवे मालक करणें, गुप्त गोष्टी, गुप्त पोलिसांची टेहाळणी, नेहमींची मनाची अस्वस्थता, वेड्याचीं इस्पितळे वगैरे असतात; आणि हें सर्व लग्नप्रेमाच्या अभावामुळे

आणि त्याहून जास्त नुकसान समान हक्कानें स्त्रियांमधून आधीनता गेल्यामुळें. आपल्या प्राचीन ऋषींनीं लग्नाला यज्ञ मानिला आहे; आणि गृहस्थाश्रमाच्या आधारानें बाकी सर्व आश्रम सांभाळले जातात, असें ह्मटलें आहे, तें खरें ना ? ” असें ह्मणून थोडा वेळ माझ्या हाताकडेच पाहात राहावयाचें. तेव्हां महाराज ह्मणाले, “ कां रावसाहेब, इतक्यांत मन कोठें गेलें ? कोणत्या विचारांत आहांत ? ”

तेव्हां चट्दिशीं लक्ष ठिकाणीं येऊन विचारिलें, “ महाराज, माफी मागतों. लक्ष जरा दुसरीकडे गेलें खरें. ह्या माझ्या स्वर्गाच्या हातांतील आंगठी पाहून माझ्या मनांत असा विचार आला कीं, ह्या आंगठीचा हिरा मळला आहे; तेव्हां उद्यां राधाकृष्णदास जव्हार्याच्या येथून दुसरा चांगला हिरा आणिला पाहिजे; कारण जिची बुद्धि अशी विशाळ व अशी तेजस्वी तिला अशी आंगठी शोभणार नाही, तिच्या सुखाकरितां मला कांहीं तरी जास्त पुरुषार्थ केला पाहिजे. ”

तें ऐकून महाराज मला ह्मणाले, “ बेटा ! तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर तुला बरोबर समजलें कां ? ”

मीं म्हटलें, “ होय महाराज, आपल्या कृपेनें बरोबर समजलें. लग्नाखेरीज जगांत कशी खराबी होते, लग्नस्नेहानें प्रजा कशी सुखी होते, लग्नस्नेहानें संसारांत स्वर्ग कसा भोगतां येतो, पुरुषामध्ये पुरुषार्थ कसा वाढतो, लग्नानें दुनिया आनंदमय कशी होते, आणि लग्न ह्मणजे यज्ञ कसा, ह्या सर्व गोष्टी मी बरोबर समजलें. म्हणजे पतिप्रेमानें, आधीनतेनें, देवांच्याही वर जाण्याचें बळ स्त्रियांच्या अंगीं कसें येतें, तें मला स्पष्ट समजलें. ”

लग्नस्नेहांतील मर्म.

महाराज म्हणाले, “ बेटा, यज्ञानें ईश्वरी कृपा लवकर मिळवितां येते, कारण यज्ञाचा अर्थ इतर धर्मापेक्षां मोठा आहे. ह्यणजे इतर धर्मकृत्यापासून जें होत नाही तें यज्ञानें होतें. लग्न यज्ञावरोबर आहे. लग्न ह्यणजेच यज्ञ हें नीट समजल्यानें आपल्याला फार आनंद होतो, इतकेंच नव्हे तर आपल्याला असें समजतें कीं, लग्नावरच दुनियेचा आधार आहे. लग्नस्नेहामुळेंच विहिरी खोदल्या जातात, नाले बांधिले जातात, बागांतून सुंदर फुलें फुलतात, जत्रा—मेळे भरतात व सर्वत्र आनंदीआनंद दिसतो. लग्नस्नेहानेंच पशुपक्ष्यांचें संरक्षण होतें, शेते आबाद रहातात, वस्ती वाढते, हुन्नरकला आणि व्यापार वाढतो, इतकेंच नव्हे तर लग्नस्नेहानेंच नवीं नवीं रत्नें पैदा होतात, आणि परमात्मा प्रसन्न होतो. म्हणूनच लग्न हा यज्ञ आहे, पण यज्ञाच्या सामग्रिकडे बघावयाचें नसतें, त्याच्या फळाकडे बघावयाचें असतें; तसेच लग्नाच्या कामगिरीकडे पहावयाचें नसतें, पण तें बजाविल्यानंतर अनंत ब्रह्मांडाचा नाथ जो परमेश त्याला संतोष होऊन तो मोक्षाचें इनाम होईल, त्याच्याकडे बघावयाचें असतें; कारण त्याच्या प्रसन्नतेतच आपलें कल्याण आहे; आणि त्याची प्रसन्नता त्याचे हुकूम पाळण्यांत आहे म्हणून त्याच्या आज्ञेला मान देऊन आपण लग्नरूपी यज्ञ केला पाहिजे.

यज्ञाशीं लग्नाची बरोबरी.

यज्ञामध्ये वेदी म्हणजे खड्डा, नाना तऱ्हेच्या लांकडांचे तुकडे, निरनिराळ्या जातींचीं धान्ये, निरनिराळ्या जातींच्या थोड्या औषधी, प्रसंगोपात ह्यणावे लागणारे मंत्र, आणि रोजच्या वापरण्यांत येणारीं कांहीं भांडीं, तूप आणि अग्नि, याशिवाय दुसरें काय असतें? त्यांत कांहीं विशेष अगर अलौकिक असें कांहीं नसतें; तरी पण त्या वस्तूच्या विधियुक्त झालेल्या संयोगानें ईश्वर प्रसन्न होतो, आणि मोठें फळ मिळतें. कारण तें सर्व कर्तव्य करण्याकरितां, आणि ईश्वराकरितां आपण करितों म्हणून त्याचें मोठें फळ मिळतें. तसेंच लग्नाच्या यज्ञाच्या बाबतींत समजावयाचें आहे; ह्यणजे लग्नाच्या कामगिरीकडे पहावयाचें नाहीं. पुरुष विचारतील कीं, आह्मी फुकटफुकट रोजच्या रोज ही कटकट कशाकरितां करावी? त्या लग्नांत विशेष तें काय आहे? साऱ्या आयुष्यभर कुटुंबाची आणि कुटुंबाकरितां दुसऱ्याचीही गुलामगिरी करावी लागते, नेहमीं नायकोला संतुष्ट ठेवावयाची तजवीज करावयाची आणि क्षुल्लक वस्तूकरितां आयुष्य घालवावयाचें, यांत काय आहे! आणि स्त्रिया असें म्हणतील कीं, पुरुषांच्या ताब्यांत राहावयाचें, मुलांचीं हगोलीं धुवावयाचीं, केरपोतेरें करावयाचें, तींच तींच भांडीं घासावयाचीं, व रोज लहान मुलें घेऊन तींच तींच गाणीं म्हणत त्यांना वाढवावयाचें, ह्यांत नवल तें काय? आणि ह्यानें कल्याण तें कसें होईल? पण बेटा, अशा रीतीनें आपण आपल्या रोजच्या लहान लहान कामांकडे पहावयाचें नसतें—त्या लहान कामांपासून ईश्वरी कृपेनें जें मोठें फळ मिळतें त्याच्याकडे पहावयाचें असतें. तांब्याची तार,

जस्ताचा तुकडा, कांचेची बरणी, नवसागराची पूड, गंधकाचा तेजाब, कोळशाचे तुकडे आणि थोडेसें पाणी ह्याची स्वतंत्रपणें काय किंमत ? त्या साधारण वस्तूच आहेत; पण ह्या सर्वांच्या योग्य परिमाणांत विधियुक्त झालेल्या संयोगानें वीज उत्पन्न होते, आणि त्या विजेनेंच टेलिफोन टेलिग्राफ, वगैरे चालतात, आणि त्यामुळें जगांत जे मोठमोठे फायदे होतात, त्याकडे आपण पाहिलें पाहिजे. तसेंच लग्नाचा त्रास, एकमेकांची मर्जी सांभाळावयाची कटकट आणि हगोलीं धुणें, ह्याकडे आपण पाहावयाचें नाहीं; तर लग्नानें जगांत नीति वाढते, लग्नानें आबादानी वाढते, लग्नानें माणसाचें मन ताब्यांत राहतें; पुरुषांत पुरुषार्थ वाढतो, स्त्रियांच्या स्नेहाचा स्वाभाविक आनंद भोगावयास मिळतो, मनुष्यजातीची आणि आपल्या आत्म्याची उन्नति होते—लग्नानेंच धर्माचीं बंधनें पाळिलीं जातात, ईश्वरी कृपा मिळवितां येते, आणि पवित्र लग्नानेंच—यज्ञानेंच—ईश्वरासन्निध जाऊन मोक्षाचें अखंड सुख आणि आनंद भोगावयास मिळतो; तिकडे आपण बघावयाचें आहे. कां बेटा लग्न ह्मणजे यज्ञ, अशी आतां तुझी खात्री झाली कीं नाहीं ? ”

मीं म्हटलें, “ह्याहून आणखी जास्ती खात्री दुसरी कशी असते ? जर अजूनही माझी खात्री होणार नाहीं, तर माझ्यासारखें मूर्ख दुसरें कोणीच नाहीं. ”

दुसऱ्याला समजविण्याच्या वरील सोप्या रीतीनें आनंदित होऊन स्वतः थड्डेनें म्हटलें: “महाराज ! तुमची शिष्याण माझ्यासारख्यालाही शिष्य बनवील अशी आहे; पण आपण सांगितलेल्या गोष्टी तर एखाद्या मठ डोक्याच्या माणसाच्याही लक्षांत येतील अशा आहेत. अशी कठिण बाबत इतक्या सोप्या रीतीनें समजवणें हें कांहीं सोपें काम नाहीं. तें मोठ्या खुबीचें काम आहे. ”

आम्ही अशा रीतीने बोलतो आहो, तों तिकडचे एक स्नेही प्रोफेसर एम. ए. हे फिरत फिरत तेथे आले. त्यांच्या येण्याने आम्हांला आनंद झाला; आणि आम्हीं त्यांचा योग्य सन्मान केला. मग मीं ह्मटलें, “ महाराज, आपण स्त्रियांच्याकरितां सेवाधर्म सांगितलात, पण आमचे हे प्रोफेसरसाहेब ह्मणतात कीं, स्त्रीपुरुषांचे हक्क समान आहेत. ”

महाराज म्हणाले, “ काय ? स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क ? तोबा ! तोबा ! जर स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क असले, तर आपल्या स्त्रियांची काय दुर्दशा होईल ! जर स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क असले तर आपल्या देशाचे बारा वाजलेच समजा ! जर स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क तर आपल्या पवित्र धर्माची उत्तमता ती काय ? जर तसेंच असलें, तर आपल्या आर्यधर्मावर एक मोठी गदाच आली म्हणायची ! ”

हें ऐकून प्रोफेसरसाहेब चिडले. ते मनांत म्हणाले, ‘ हे असले गोसावडेचे देशाचा सत्यानाश करितात. जर माझे चालतें, तर ह्यांना बरोबर दाखविलें असतें. पण लाचार ! ’ ते असें बोलणार तोंच स्वतः ह्मटलें, “ थांबा, अधीर होऊं नका. ऑनरेबल सत्येंद्रप्रसाद-महाराजांनीं एका स्वामीला भेटण्याकरितां तुम्हांला सांगितलें होतें, तें आठवतें कां ? तेच हे महाराज ! ”

तें ऐकून प्रोफेसरसाहेब म्हणाले, “ काय ! अद्वैतानंदमहाराज ! धन्य भाग्य माझे. ” असें म्हणून त्यांनीं हात जोडिले व म्हणाले, “ महाराज, क्षमा करा. माझी चूक झाली ! ”

महाराज म्हणाले, “ कांहीं हरकत नाही. प्रोफेसरसाहेब ! ह्यांत तुमची चूक नाही. इंग्रजी शिक्षणांत हा एक प्रकारचा दोष आहे कीं, इंग्रजी शिकलेल्या मनुष्याचें डोकें लवकर तापतें, आणि जी गोष्ट स्वतःला समजत नाही, किंवा समजण्यासारखी नसते,

तिला चट्दिशीं ' नॉन्सेन्स ' म्हणून ठेवून देतात. बरें प्रोफेसरसाहेब, मला सांगा, ' स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क ' ह्मणजे काय ? मला समान हक्काचा अर्थ सांगा. तो मला समजत नाही. ”

प्रोफेसर ह्मणाले, “ त्याचा अर्थ असा कीं, पुरुषांची जितकी सत्ता तितकीच स्त्रियांची असावी. पुरुषांना जितके हक्क तितकेच स्त्रियांना असावेत. पुरुष जीं कामें करतात, तीं स्त्रियांनाही करूं दिलीं पाहिजेत, आणि थोडक्यांत असें कीं, पुरुषांनीं स्त्रियांवर मालकीचा हक्क न चालवितां त्यांना आपले मित्र बनवावें. ”

महाराज ह्मणाले, “ असें करण्याचीं कारणें ? ”

प्रोफेसर ह्मणाले, “ कारणें ? वाः ! ह्याचीं कारणें तर फार जोरदार आहेत. मुख्य गोष्ट अशी कीं, आपण नीतीकरितां तसें केलें पाहिजे. कारण असें कीं, जशीं आपल्याला डोळे, कान, वगैरे इंद्रिये आहेत, मन आणि बुद्धि आहे, तशींच तीं त्यांनाही आहेत. मग त्यांना हक्क कमी कां, तें मला समजत नाही. मी असें विचारितों कीं, स्त्रियांना असें पायाखालीं तुडावण्याचा आपल्याला काय अधिकार आहे ? स्त्रियांनीं गुलामगिरी कशाकरितां करावी ? आपण ब्यारिस्टर होऊन कोर्टातून बसावें, कायदे करावे, न्यायाधीश होऊन दुसऱ्याला इनसाफ द्यावा, आणि बायकांनीं घरांत कोंडून राहून केर काढावा, नाहीतर कोंपऱ्यांत बसून रडावें, ह्याचें काय कारण ? महाराज, हें मनुष्यपण कां ? दुसरें कांहीं नसलें तरी न्यायाकरितां तरी आपण स्त्रियांना सारखे हक्क दिले पाहिजेत. ”

महाराज ह्मणाले, “ सारखीं कामें स्त्रियांना करूं द्यायचीं, ह्याचेंच नांव तुम्ही समान हक्क म्हणतां ना ? कां दुसरें कांहीं ? बरें आहे. तुमच्या विचाराप्रमाणें ते तशीं कामें करूं देत; पण मला सांगा, स्त्रिया पुरुषांसारखीं कामें करूं शकतील अशी शक्ति स्वाभा-

विकरीत्या त्यांच्यांत आहे का ? अशीं कामें केल्यानें स्त्रियांचें कल्याण होईल का ? असें करून आपला संसार सुखाचा होईल का ? ”

प्रोफेसर हणाले, “ बेलाशक. कां नाहीं होणार ? युरोप आणि अमेरिकेकडे पहा तें स्त्रीशिक्षणाचेंच फळ आहे. स्त्रिया पुरुषांसारखीं कामें कां करूं शकणार नाहींत ? सुधारलेल्या देशांतून स्त्रिया सर्व तऱ्हेचीं कामें करीत आहेत. स्त्रिया क्लार्क आहेत, त्या हॉटेल चालवूं शकतात, स्त्रिया भाड्याच्या गाड्या फिरवितात, स्त्रिया डिटेक्टिव्ह आहेत, स्त्रिया वकिलीच्या व डॉक्टरीच्या परीक्षांतून पास झाल्या आहेत. पुष्कळ ठिकाणीं त्या मॅनेजर आहेत, कित्येक ठिकाणीं म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुकींत त्या मते देतात, इतकेंच नव्हे तर लष्करी कामाची मागणी देखील त्या करीत आहेत. पुरुषांच्या हर-एक कामाची नकल त्या लवकर करूं शकतात. स्त्रियांत पुरुषांपेक्षां काय कमी आहे, तें सला समजत नाहीं. आतां मला सांगा, कोणत्या कामांत स्त्रिया पुरुषांची बरोबरी करूं शकणार नाहींत ? त्यांचे समान हक्क कां नसावेत ? ”

महाराज हणाले, “ स्त्रिया पुरुषांची नकल करूं शकतील, पण त्यांना पुरुषांची बरोबरी करतां येणार नाहीं; आणि समजा कीं, त्या बरोबरी करूं शकल्या तरी त्यापासून त्यांना आणि पुरुषांना कांहीं फायदाही नाहीं. कारण स्त्रिया आणि पुरुष ह्या दोघांची प्रकृति ईश्वरानें निरनिराळी केली आहे. दोघांचे स्वभाव निराळे आहेत, दोघांची शरीराची रचना निराळ्या तऱ्हेची आहे, आणि दोघांचीं कर्तव्येही निराळीं आहेत. हणजे प्रकृतिस्वभावाप्रमाणें—ईश्वरी नियमाप्रमाणें—त्यांच्यांत नवरावायकोचें नातें राहिलें पाहिजे, असें आहे. विरुद्ध प्रकारच्या शिक्षणानें कदाचित् आपण थोडा फार घोंटाळा करूं शकूं, पण त्यामुळें खरें सुख कांहीं आपण मिळवूं शकणार नाहीं. कारण ईश्वरी नियमाच्या उलटें चालून जगांत कोण

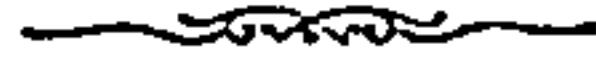
सुखी झाला आहे ! स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क मानल्याने ईश्वरी नियमाच्या उलटें कसें होतें तें पहा.”

स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क.

आधीं तुम्ही स्त्रीपुरुषांचे स्वभाव पहा. स्त्रिया काय इच्छितात ? त्या काय पसंत करितात, आणि कोणावर भक्ति करितात ? आपल्याला बाहेरचीं उदाहरणें कशाला हवीं ! रागावूं नका, आपण तुमच्याच घराकडे वळूं. मला वाटतें कीं, तुमची बायको तुमच्याच विचाराची असेल, तुम्हीं तिला सर्व प्रकारचे हक्क दिले असतील; तरी पण एखादे वेळीं बोलतां बोलतां तुमच्यामध्ये दज्यांचा प्रश्न निघून दोघेजण कसें संतापतां हें तुम्हांला माहित नाहीं ? तुमचे दोघांचे समान हक्क आहेत; तर मग सहज बोलण्यांत असें कां होतें ? स्त्रियांना नाजुकता पाहिजे. स्त्रियांची कुटुंबस्नेह्यानें तृप्ति होते, आणि पुरुषांची इतक्यानें तृप्ति होत नाहीं. स्त्रिया साहसाच्या गोष्टी ऐकून भितात तेव्हां पुरुषांना त्यांत मजा वाटते. आपल्या सौंदर्याकरितां स्त्रियांचा जीव वर खालीं होत असतो, तरी पुरुषांना त्यांची किंमत नसते. स्त्रियांचें अंतःकरण कोमल असतें व पुरुषांचें कठिण असतें. स्त्रियांमध्ये दुःख सोसण्याची शक्ति जास्त असते, पुरुषांत कमी असते. स्त्रियांचें मत लवकर बनतें, पुरुषांना वेळ लागतो. स्त्रियांचे अंतःकरणांतील मृदुभाव लवकर खुलतात व पुरुषांत बुद्धीचीं स्थानें लवकर खुलतात. स्त्रियांच्या मनांत कोणतीही गोष्ट लवकर शिरते, तशीच ती त्यांच्या मनांतून लवकर निघते. पण पुरुषांच्या मनांत शिरावयाला वेळ लागतो व लवकर निघूं शकत नाहीं. स्त्रियांमध्ये

रसिकता जास्त असते, तर पुरुष कामचलाऊ असतात. स्त्रियांमध्ये धर्माचा ओढा जास्त असतो, आणि पुरुषांत तो ठराविक मर्यादित असतो. स्त्रियांमध्ये स्वभावतःच विश्वास आणि संशय जास्त असतो, आणि पुरुषांत हे भाव साधारण असतात. स्त्रियांत प्रेम प्रबळ असते, आणि पुरुषांत जरूरीपुरते असते. स्त्रियांमध्ये हिम्मत क्वचित् असते, तर पुरुषांत ती प्रबळ असते. स्त्रियांना चिरगूटपांघरूण वापरण्यांत चैन करावयाची हौस विशेष असते, पण पुरुषांत ती साधारणच असते. स्त्रियांचीं स्वादाचीं व वासाचीं इंद्रियें तीक्ष्ण असतात, पुरुषांचीं तितकीं नसतात. स्त्रियांत दुःख आणि सुख ह्या मनोवृत्ति बलवान् असतात. स्त्रियांत चंचलता जास्त असते, आणि पुरुषांत ती कमी असते. स्त्रियांमध्ये घरावर प्रेम जास्त असते, पण पुरुषांत व.हींसैं सार्वजनिक प्रेम असते. स्त्रियांच्या आवाजांत स्वाभाविक मधुरता असते, आणि पुरुषांचे आवाजांत कांहीशी कठोरता असते. पुरुषांत जेव्हां धीर असतो तेव्हां स्त्रियांमध्ये आधीरता असते; आणि पुरुषांत जेव्हां गंभीरता व मर्यादा असते, तेव्हां स्त्रियांमध्ये चंचलता असते. पुरुषांना जेव्हां कामकाजासंबंधीं बोलणीं आवडतात, तेव्हां स्त्रियांना विनोद आणि थडामस्करी आवडते. पुरुष जेव्हां एखादी गोष्ट विसरून जावयाला बघतात, तेव्हां स्त्रियांना त्याची फोड केल्याशिवाय चैन पडत नाही. स्त्रियांचें शरीर लवकर पोक्त होतें, तसें पुरुषांचें होत नाही. अशा रीतीनें स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये जमीनअस्मानाचें अंतर असतें, तें तुम्ही कोण अशा रीतीनें दूर करूं शकणार ? जोपर्यंत हा भेद तुम्ही दूर करूं शकत नाही, तोपर्यंत स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क कसे होऊं शकतील ?

स्त्रीपुरुषांच्या शरीराची बरोबरी.

“ प्रोफेसरसाहेब, अजून तर आपल्याला ह्या बाबतींत फार खोल गेलें पाहिजे. तुम्ही पहा कीं, मनुष्याच्या शरीराचे मुख्य तीन भाग आहेत: पोटा, छाती आणि डोकें. ह्या तीन भागांची स्त्रीपुरुषांच्या शरीराची रचना तुम्हीं पाहिली आहे का ? स्त्रियांच्या पोटांत जठराग्नीचा जोर जास्त असतो, त्यांची रुचि तीक्ष्ण असते, ह्याशिवाय विशेष गोष्ट त्यांचे पोटांत गर्भाशय असतो, हें तुझाला ठाऊक आहे ना ? जर स्त्रीपुरुषांचे हक्क समान तर आधीं गर्भाशयाला रजा दिली पाहिजे; तर तो कसा दूर करावयाचा त्याचा तुम्ही विचार करा, आणि मग बाकीच्या गोष्टी बोला. आतां दुसरें स्थान छाती आहे, तर त्याच्या रचनेचा विचार करा. पुरुषांची छाती कठोर असते आणि स्त्रियांची मृदु असते, हें त्यांना भूषण आहे. त्याचें ‘ ऑपरेशन ’ करण्याकरितां तुम्हीं एखादें हत्यार शोधून काढलें आहे का ? का फक्त तोंडानेंच समान हक्काच्या गोष्टी बोलतां ? असे भेद कायम ठेवून, स्त्रिया समान हक्क कसे मिळवूं शकतील ? आणि जरी पुरुषांच्या कठोर हृदयांतून बाहेर निघालेले हक्क स्त्रियांनीं घेतले तरी त्या ते आपल्या मृदु अंतःकरणांत कोठें ठेवतील ? स्त्रियांच्या अंतःकरणांत जें स्वाभाविक आकर्षण आहे आणि पुरुषांच्या हृदयांत त्यांच्या स्वार्थीन होण्याचा जो मनोधर्म आहे त्याला दूर करण्याकरितां कांहीं यत्न केले आहेत ? प्रथम हें सगळें करा. मग समान हक्काची तजवीज. आतां शेवटीं राहिलें डोकें. पुरुषांना डोकें आहे, स्त्रियांनाही आहे, हें खरें. पण पुरु-

षांच्या मेंदूचें वजन सरासरी एकूणपन्नास औंस आहे, आणि स्त्रियांच्या मेंदूचें वजन चव्वेचाळीस औंस आहे, त्याची वाट काय ? तुमच्यासारखे आणि तुमच्याइतके हक्क देण्याकरितां तुमच्यांतले पांच औंस कसे कमी करतां ? किंवा स्त्रियांचें तुमच्याइतकें करण्यासाठीं त्यांच्या डोक्यांत कोणत्या तऱ्हेची माती घालतां तें मला सांगाल तर खरें. तुमच्या मंडळीला सांगा कीं, मेहेरबान, आधीं हें करा आणि मग दुसरा शोध लावा. ”

योग्यतेशिवाय हक्क देवत नाहीत.

“ माझ्या विद्वान् मित्रांनो ! तुम्ही विचार करा कीं, ज्याला आपल्या बरोबरीचे हक्क द्यावयाचे त्याची योग्यता आपल्यासारखी असली पाहिजेना ! आपण इंग्रज सरकारची रयत आहों, तरी इंग्रज सरकारच्या विलायतेच्या प्रजेइतके हक्क आपल्याला आहेत का ? नाहीत ! कारण ते म्हणतात, ‘ तुमच्यांत तशी योग्यता नाही. ती आली ह्मणजे आमच्यासारखेच हक्क तुम्हांला देऊं. ’ ती योग्यता घेण्याकरितां आपलें शिक्षण वाढवीत आहेत; तसेंच पुरुष आणि स्त्रिया ह्यांच्यामध्ये जो भेद आहे, तो मोडण्याची खटपट आधीं तुमच्यासारख्या प्रोफेसरांनीं केली पाहिजे, आणि मग समान हक्काची हूल काढली तर चालेल. का रावसाहेब ! तुम्हांला कसे वाटतें ? जर माझी कोठें चूक असेल, तर मला दाखवा; कारण आपण कांहीं माझे तें खरें आणि दुसऱ्याचें तें खोटें, असें ठरविण्याकरितां हा वाद करित नाहीं; तर सत्य शोधण्यासाठीं करित आहों-आणि याचा परिणाम चांगलाच झाला पाहिजे. ”

प्रोफेसर हणाले, “ युरोप, अमेरिका वगैरे पुष्कळ ठिकाणीं स्त्री-पुरुषांचे हक्क समान आहेत आणि पुष्कळ स्त्रिया पुरुषांप्रमाणे कामे करीत आहेत, त्यांत त्या लोकांना कांहीं अडचण पडत नाही ती ?”

प्रकृति फिरवितां येत नाहीं.

महाराज हणाले, “ स्त्रियांना पुरुषांसारखीं कामे करतां येणार नाहींत, असें मी म्हणतच नाहीं. बेलाशक स्त्रिया जरूरीच्या वेळीं पुरुषांप्रमाणे कामे करूं शकतील; पण त्यामुळे काय ? अशीं कामे केल्यानें ईश्वरी नियम फिरतील ? आपला वाद तर ईश्वरी नियमाबद्दल आहे; आणि आपली लढाई तर मनुष्यजातीच्या स्वभावाच्या खोलांतील खोल रहस्यावर रचलेली आहे. आपली लढाई कांहीं बाहेरच्या कामावर नाहीं. बकऱ्याची गाडी असते, आमच्या महाराजांच्या येथे कुतऱ्यांची आहे. मीं एकले आहे कीं, सैबिरीयाच्या बर्फांत एका तऱ्हेच्या हरणाकडून गाडी ओढवितात, आणि एका सर्कशींत सिंहाकडून गाडी ओढवीत असत. अशा रीतीनें प्रसंगवशात्, बकरीं, कुत्रीं, हरणे गाडी ओढतात म्हणून त्यांच्यानें घोड्याची किंवा बलाची बरोबरी होईल कां ? तसेंच साहेब, वेळेनुसार स्त्रिया पुरुषांचीं कामे करतील हणून त्यांच्यानें पुरुषांची बरोबरी होईल कां ? कारण माणसें आपल्या प्रकृतीला फिरवूं शकत नाहींत. महात्म्या श्रीकृष्णानें अर्जुनासारख्या दृढ मनाच्या मनुष्याला म्हटलें कीं,

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

गीता. अ० ३. श्लोक ३३.

अर्थः—‘ प्राणिमात्र आपल्या प्रकृतीप्रमाणें चालतो, आणि ज्ञानी-सुद्धां प्रकृतीच्या नियमांतून सुटू शकत नाहीत, त्यांत निग्रही काय करील ? ’

प्राचीन काळीं लोक प्रकृतीला किती मान देत असत तें आपण ह्यापासून शिकावयाचें आहे. खास ज्ञानीसुद्धां प्रकृतीच्या आधीन आहेत, इतकेंच सांगून कृष्ण थांबत नाहीत, तर पुढें ह्मणतात कीं,

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥

गीता. अ० १८. श्लोक. ५९.

अर्थः— ‘ अहंकारांत फसून जाऊन तूं असें समजतोस कीं, मी युद्ध करणार नाहीं पण तुझें म्हणणें खोटें आहे, कारण तुझी प्रकृति तुझ्याकडून खास युद्ध करविणार. ’

अशा रीतीनें आर्यशास्त्र आपल्याला सांगत आहे कीं, तुम्ही वाटेल तितकी ओढाताण करा पण शेवटीं तुम्हांला प्रकृतीच्या आधीन व्हावेंच लागेल, त्याशिवाय सुटका नाही. कारण प्रकृति ही ईश्वरी इच्छा आहे; आणि प्रकृति हेंच जगताचें बंधन आहे. ईश्वरी इच्छा आणि जगताचें बंधन फिरविण्याचें सामर्थ्य नाही, ह्मणून आपल्यावर दया करण्याकरितां श्रीकृष्ण याहूनही उघड रीतीनें सांगतात कीं,

स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥

गीता. अ० १८. श्लोक ६०.

अर्थः—‘ हे अर्जुना, तुझ्या हातून स्वाभाविकपणे जीं कामें होतात, तीं करण्याकरितां तूं बांधला गेला आहेस, पण परस्वाधीन होऊन तुला तीं कामें करावींच लागतील. कारण तुझा स्वभाव जुलुमानें तें तुझ्याकडून करतील. ’

“ प्रोफेसरसाहेब ! हें कांहीं आमच्या घरचे ठराव नाहीत. हीं त्रिकाळदर्शी मुनींच्या अनुभवाचीं रहस्ये आहेत. ह्यांतलें किती एकावयाचें आणि किती नाहीं, हें तुमच्या स्वभावावर अवलंबून आहे. ह्मणून माझें सांगणें असें आहे कीं, आपल्या स्त्रियांची प्रकृति फिरवितां येणार नाहीं, आणि जोंपर्यंत, आपली किंवा स्त्रियांची प्रकृति फिरवितां येणार नाहीं, तोंपर्यंत त्यांचे आणि आपले हक्क सारखे होणार नाहीत. एवढें मात्र होईल कीं, मि. ग्लॅडस्टन ह्मणतात तसे, समान हक्काच्या नांवानें, तुम्ही त्यांना विघडवून मिशाशिवायचे पुरुष करूं शकाल. पण त्यामुळें खरा लाभ मिळवितां येणार नाहीं. एखाद्या विशेष कारणानें स्त्रिया पुरुषांच्या कामाची उत्तम नकल करूं शकतील; पण जातिस्वभाव बदलणें शक्य नाहीं; त्यामुळें उत्तमांत उत्तम नकल करूनही अपूर्णता राहातेच. कारण पुरुषांचीं जीं जीं कामें स्त्रिया करतात तीं कांहीं अंतःकरणाच्या प्रेरणेनें नव्हे तर विशेष कारणानें करतात. तीं जर तशीं कारणें येणार नाहीत तर आपखुशीनें स्त्रिया तशीं कामें कधींही करणार नाहीत; आणि जरी त्यांनीं तीं केलीं तरी त्यांत सदैव तशाच खुबी येणार नाहीं; कारण तें सर्व वरचें असतें, निरुपायाचें असतें, चित्त तर कोठल्या कोठें असतें.

स्त्रियांची आवड.

“ समजा कीं, आपण एक सुंदर प्रदर्शन रचलें आहे. तेथे एकीकडे एक सुंदर आरसा आणि पिस्तुल ठेविलें आहे. तर स्त्रिया काय पसंत करतील ? एका खोलींत एकीकडे सुंदरसें फळ ठेविलें आहे आणि दुसरीकडे एक वैडेंवांकडें यंत्र ठेविलें आहे, तर स्त्रिया यांतलें काय पसंत करतील ? एकीकडे कामाचे कागद आहेत आणि त्याच्याजवळ एक सुंदरसें हंसतमुख मूल खेळत बसविलें तर स्त्रिया त्यांतलें काय पसंत करतील ? एकीकडे विजेचें यंत्र व जवळ थडामस्करी करणारी बोलकी मैत्रीण असल्यास तिच्याशीं बोलल्याखेरीज यंत्राकडे जातील का ? का प्रोफेसरसाहेब, तुम्हीं या सर्व गोष्टींचा कधीं विचार केला आहे का ? का उगीच समान हक्काच्या नांवानें ओरडतां ? अशा तऱ्हेची बरोबरी तुम्हीं कधीं आपल्या मनाशीं करून पाहिली होती का ? आपले अडाणी मुलासारखें काळोखांत धोंडे मारीत फिरतां आहां झालें. या सर्व गोष्टींचा विचार करून मग दुसऱ्यांना उपदेश करा. ”

स्वतः प्रोफेसरांना हटलें, “ महाराजांनीं तर कमाल केली ! आज तर तुम्ही हरलेत. मला नाहीं वाटत कीं, ह्या गोष्टींचा तुम्ही संतोषकारक रीतीनें जबाब देऊं शकाल. कारण आपण जीं मते देतो तीं बरोबरचीं असतात; पण महाराज तर मनुष्यस्वभाव, सृष्टीचे नियम, आपल्या पवित्र शास्त्रांच्या द्वारे ईश्वरी हेतूपासून निघणारे त्यांतील रहस्य बगैरे अशा रीतीनें सांगतात कीं, त्यापुढें आपली तक्रार मुळींच टिकू शकणार नाही. ”

प्रोफेसर हणाले, “होय. महाराज फार खोल गोष्टी सोप्या भाषेंत आणि मनावर ठसतील अशा रीतीनें सांगूं शकतात. त्यामुळें माझी खात्री झाली कीं, स्त्रीपुरुष ह्यांचे स्वभाव मूळचेच निरनिराळे बनविलेले आहेत; पण त्यामुळें सारख्या हक्कांत काय अडचण येते तें मला समजत नाहीं. ”

समान हक्कानें होणारी खराबी.

महाराज हणाले, “अद्यापि तोच प्रश्न? आश्चर्य आहे ! त्यांत काय हरकत आहे ? हरकतीची तर गोष्टच बोलूं नका ! त्याचें चित्र तुझाला पहावयाचें आहे ? तर एका. ईश्वरी कृपेनें अजून आपल्या देशांत तशी स्थिति आली नाहीं त्यामुळें समान हक्कानें कसें नुकसान होतें तें तुझाला ठाऊक नाहीं. ज्या देशांत ते आहेत तेथील इतिहास तुम्ही वाचा, तेथील लोकस्थितीचें बारकाईनें निरीक्षण करा, तेथील अधर्म पहा. ते सर्व पाहिल्यानंतर तुम्हांला वाटेल कीं, अरेरे ! इतका मूर्खपणा ! इतकी खराबी ! ईश्वरा ! संरक्षण कर. जेथें स्त्रियांना समान हक्काचें शिक्षण मिळेल तेथें संसारिक कामाकाजानें स्त्रियांना कधींही सुख होणार नाहीं; त्यामुळें घरांतील बारीकसारीक कामांत स्त्रियांचें चित्त लागावयाचें नाहीं. त्यांचा भर सर्व पुरुषांप्रमाणें लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस येण्यासारख्या मोठमोठ्या कामाकडे आणि चैनीकडे. तेव्हां त्याचा परिणाम काय ? नवऱ्यावर खर्चाचा बोजा. त्याच्यानें तो खर्च झंपला नाहीं म्हणजे लग्नासंबंधानें अप्रीति आणि असें झालें म्हणजे जगाचा नाश. लग्नाच्या अभावानें जगांत किती गुन्हे

होतात हें तुहांला ठाऊक आहे ? नुसती लग्नाची अप्रतीच नव्हे तर जेथें लग्नें झालेलीं असतात तेथें निर्दोष बालकांचाही अभाव. ह्यापेक्षां जास्त मोठें नुकसान तें कोणतें ? आपल्या इकडे तर फक्त दुराचाराकडे पाऊल पडलेल्या स्त्रियाच फक्त मुलें न होण्याचें औषध शोधतात; पण तिकडे तर तरुण धडधाकट सौभाग्यवती स्त्रीसुद्धां असें औषध वापरते. यापेक्षां आणखी जास्त पाप तें कोणतें ? ही कांहीं फक्त माझी कल्पना नाही. जेथें समान हक्क आहेत तेथील विद्वानांचे हे विचार आहेत. ही ओरड आहे. स्त्रीपुरुषांच्या समान हक्कामुळें लग्नस्रेह तुटतो; स्त्रिया आपलीं गृहकृत्यासंबंधींचीं कर्तव्यें विसरतात; आणि लग्नाचें बंधन सैल होतें. त्यामुळें लग्नाकडे पुरुषांचा ओढा होण्यासाठीं स्त्रियांना शेंकडों युक्त्या कराव्या लागतात; आणि तरुणपण संपून म्हातारपण आलें तरी नवरा मिळूं शकत नाही, ही काय थोडी खराबी ? आपल्यांत चकणी, वेडी, लंगडी, कशीही असो, पण एकही स्त्री संबंध आयुष्यभर नवरा न मिळाल्यामुळें कुमारिका राहिल्याचें कोठें ऐकण्यांत आहे का ? नाही. कारण आमच्या स्त्रियांमध्ये आधीनता आहे, सेवाधर्म आहे. त्यामुळें वेड्यावांकड्यांतून सुद्धां त्यांच्या योग्यतेचे पुरुष त्यांच्यापासून सुख मिळवूं शकतात. पण ज्यांच्यांत कुमान हक्क आहेत, ज्या रंभेसारख्या सुंदर आहेत, अशा मूर्ति-कुमारिका-रखडतात आणि विद्वान् असून सुद्धां त्यांच्या लग्नाचें रूपांतर काडी मोडून देण्यांत होतें. हें सर्व कशामुळें ? प्रिय प्रोफेसरसाहेब ! हें समान हक्कामुळें—स्त्रियांमधील सेवाधर्म कमी झाल्यामुळें.

आमच्या देशांत अलीकडे थोड्या वर्षांपासून बिनवारसी निराधार मुलांकरितां आश्रम लागूं लागले आहेत. पण जेथें स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क आहेत, तेथें आईबाप असून मुलें रखडतात, आणि त्यांच्याकरितां ठिकठिकाणीं 'ऑर्फनेजे' असतात. आपले-

कडे पंधरा वर्षांच्या आंतलि पंधरा लाख विधवा असून, फक्त विधवांच्या मुलांकरितां पंढरपुरासच आश्रम आहे, पण जेथें समान हक्क आहेत, तेथें ठिकठिकाणीं कुमारिकांच्या मुलांकरितां आश्रम आहेत, आणि जेथें स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क आहेत, तेथें दरेक शहरांत वेड्याचे दवाखाने आहेत. तेथें डोकेफिरुंची संख्या वगैरे-संबंधीं जेव्हां आपण रिपोर्ट वाचतो, तेव्हां आपल्याला दिलगिरी वाटल्याशिवाय आणि दया आल्याशिवाय राहात नाहीं. जेथें स्त्री-पुरुषांचे समान हक्क आहेत, तेथें काडी मोडून देण्याकरितां कोर्टे ठेवावीं लागतात, आणि तेथें दरवर्षीं अशा तऱ्हेचे इतके खटले उपस्थित होतात कीं, ते पाहून आपली अकल काम करीत नाहीं. नुसती काडी मोडून दिली जाते इतकेंच नव्हे तर ती इतक्या सुलभ कारणावरून दिली जाते कीं, तें ऐकलें ह्मणजे आपल्याला हंसूं येतें; आणि समानत्वाच्या कल्पनेचा धिक्कार वाटल्यावांचून रहात नाहीं. ज्या देशांत मोकळेपणाच्या नांवाखालीं स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क आहेत, तेथें अविवाहितपणा वाढतो. कारण स्त्रीपुरुष दोघेजण असें समजतात कीं, लग्न करणें ह्मणजे परतंत्रता आहे. म्हणून स्वतंत्रतेच्या नांवाखालीं आपल्या चैनीखातर ते अविवाहित रहातात. मला सांगा, हें चांगलें का ? जगांत लग्नासंबंधानें अप्रीति वाढणें आणि प्रजेत अविवाहितपणा वाढणें याचे परिणाम काय ? ह्यामुळे किती खराबी होते, हें तुझाला ठाऊक आहे का ? अविवाहितपणें आयुष्य घालविण्यानें अनीति वाढते, इतकेंच नव्हे तर, निरनिराळ्या जातींत निरनिराळ्या देशांत प्रजा कमी होत जाते. प्रोफेसरसाहेब, तुम्ही वाटल्यास स्त्रियांना समान हक्क द्या, पण त्यामुळे फ्रान्सप्रमाणें लोकसंख्या कमी होईल त्याची काय वाट ? प्रथम त्याबद्दल कांहीं उपाय शोधा; मग आर्यत्वाची शोभा जां लग्नस्नेह, दुनियेची आबादानी जो लग्नस्नेह, प्रजेचें सुख आणि सृष्टिचक्र चालविणार जो यज्ञच

होय असा लग्नस्नेह, त्याच्या सेवारूपी मुळांत समान हक्करूपी कुहाड मारा.

जेथें स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क असतात, तेथें स्त्रियांची किती वाईट दशा होते, तें तुम्हीं पाहिलें आहे का ? कुरूप चेहऱ्याच्या, तरतरीत स्वभावाच्या, मिजासखोर आणि नखरेबाज अशा समान हक्काच्या स्त्रियांचें, सुकून लांकडासारखें झालेलें अंग वगैरे तुम्हीं पाहिलें नाहीं का ? भाऊसाहेब ! लक्षांत ठेवा, तो समान हक्काचा परिणाम आहे. जर स्त्रियांत स्त्रीत्व असतें, आधीनता असती, तर लग्नासंबंधानें अप्रीति झाली नसती, नोकरीकरितां ठिकठिकाणीं रखडावें लागलें नसतें, आणि त्यांना आपल्या तनूच्या आणि मनाच्या खुपसुरतीची—सौंदर्याची—आहुति द्यावी लागली नसती. लग्नस्नेहानें युक्त, आधीनतेंत राहणाऱ्या आणि सेवाधर्म बजाविणाऱ्या आर्य-स्त्रिया आपल्या घरांत काय करितात, त्यांचीं चित्रें तुम्हीं पाहिलीं आहेत का ? तुम्ही अलीकडील हवेंत वाढत जाणारे तरुण आहां. आणि आपल्या प्रोफेसरपणाच्या अभिमानांतच राहिलेलें आहां. तुम्हांला अजून अशीं चित्रें पाहण्याची इच्छा झाली नसेल, ह्यांत नवल नाहीं. पण तुमचे स्नेही रावसाहेब अशा विषयांत बरेच लांब गेलेले आहेत, तेव्हां ते दाखवितोले तीं चित्रें. बघा तर खरीं. ” असें म्हणून स्वामींनीं स्वतःकडे पाहिलें.

स्वतः हटलें, “ मित्रा, स्वामींचीं रहस्यें घेण्यासारखीं आहेत. त्यांचे विचार तुम्हांस पसंत पडत नाहींत, ह्याचें कारण तुम्ही विलायतेस जाऊन तेथील मोकळ्या वातावरणांत राहून आलेले आहां; आणि तुमच्या पत्नींनीं मिशनस्कूलमध्ये शिक्षण मिळविलेलें आहे. त्यामुळें तुम्हांला ही मजा लवकर समजणार नाहीं. मी इंग्रजी विचारांत वाढलेलों आहें; आणि तुमच्याप्रमाणेंच माझे विचार होते.

पण माझ्या ह्या लाडकीनें माझे ते विचार फिरवून टाकिले आहेत.” हें ऐकतांच मीं लाजेनें खालीं मान घातली.

पुढें स्वतः म्हटलें कीं, “जर मला ही आकर्षणशक्ति मिळाली नसती तर महाराजांचा उपदेश असूनही मी तुमच्यासारखा वरकरणी विचाराचाच राहिलों असतो. पण तुमच्या ह्या वहिनीनें माझे सर्व मन फिरवून टाकिलें आहे.”

मीं जरा हंसून त्यांच्या मित्रास हळूच ह्मटलें, “पाहिली ही थट्टा. आपण कधीं असा नसता आरोप घालून आपल्या बायकोची थट्टा केली असती काय ?”

प्रोफेसर ह्मणाले, “माझ्यानें अशा रीतीनें माझ्या बायकोची मस्करी झाली नसती; मी एक बोललों तर मला तीन उत्तरे ऐकावीं लागतील. हीच समान हक्काची खुबी आहे कीं कोणी इयत्तेबाहेर थट्टा करूं शकत नाहीं.”

स्वतः ह्मटलें, “तुम्ही समान हक्कवाले मर्यादा पाळतां आणि आम्ही उलट समजुतीचे लोक ती पाळूं शकत नाहीं काय ?”

प्रोफेसर ह्मणाले, “तुम्ही मर्यादेत कशाकरितां रहाल ? तुम्ही तर असेंच समजतां कीं, स्त्रिया आमची सेवा करण्याकरितांच उत्पन्न झाल्या आहेत. स्त्रियांना वाटतें कीं, आपल्यास आधीनता असलीच पाहिजे; मग तुम्ही त्यांना दडपण्यांत कशाकरितां कमी कराल ? आम्हांला समान हक्काचा कायदा स्त्रियांवर सक्ति करतांना ज्या-प्रमाणें अडवतो, त्याप्रमाणें तुम्हांला अडविणारा कोण आहे ?”

स्वतः म्हटलें, “काय ? आम्हांला बुद्धि नाही ? आम्हांला हृदय नाही ? जसा तुम्हांला समान हक्काचा कायदा ताब्यांत ठेवतो, तसें आम्हांला स्त्रियांच्या सेवेचा बदला देण्याचें कर्तव्य मर्यादेत ठेवतें. तुमचा समान हक्काचा कायदा अपूर्ण आहे; कारण तो बाहे-

रच्या शिष्टाचारावर अवलंबून आहे. पण सेवेचा बदला देण्याची आमची रीत पुष्कळ पूर्ण आहे, कारण त्याचा संबंध आमच्या आत्म्याशी आहे आणि तुम्ही पहा कीं,

पुरुषांचा पुरुषार्थस्त्रियांच्या सेवेच्या मोवढल्या- करितां आहे.

जर जगांत स्त्रियांची सेवा नसेल तर पुरुष पुरुषार्थ करणार नाहीत. तुम्ही कदाचित् असें म्हणाल कीं, समान हक्कांत स्त्रिया हक्कानें आपले हक्क मागून घेतात, पण सेवाधर्मांत तसें कांहीं नाही; त्यांत तर त्या पुरुषांच्या दयेवरच सर्वस्वी अवलंबून असतात. वरकरणी पहाणाराला असें वाटेल खरें, पण जर मनुष्यस्वभाव आणि ईश्वरी नियम ह्यांकडे पाहिलें तर आपल्याला असें दिसून येतें कीं, ह्यांतच स्त्रियांचें हित आहे. कारण ह्यांतूनच त्या समान हक्कापेक्षां जास्त मिळवूं शकतात. कारण स्त्रियांत स्त्रीत्व आहे, स्वाभाविकरीत्या आकर्षणशक्ति आहे; आणि जिच्यांत हें नाही, त्या स्त्रीमध्ये आणि स्त्रीरूपी बाहुलीमध्ये काय अंतर आहे ? समान हक्कानें स्त्रिया स्त्रीत्वहीन होतात, त्यामुळें त्यांच्यांत असणारी दैवी आकर्षणशक्ति नाहीशी होते, आणि त्यामुळें त्या पुरुषांकडून कांहीं मिळवूं शकत नाहीत, आणि फक्त हक्कानें मिळेल तेवढ्यावर त्यांना आपला निर्वाह करून घ्यावा लागतो. पण सेवाधर्मांत तर तें आकर्षण प्रधान अंग असतें, कारण तें सेवेतूनच उत्पन्न झालेलें असतें; आणि त्या आकर्षणशक्तीमुळेंच पुरुषांत पुरुषार्थ वाढतो—इतकेंच

पुरुषांचा पुरुषार्थ स्त्रियांच्या सेवेच्या मोवदल्याकरितां. ८९

नव्हे तर त्या वाढलेल्या पुरुषार्थाचा फायदा स्वाभाविकरीत्याच स्त्रियांना मिळतो. जर कदाचित् तो देण्यांत पुरुष मार्गें पुढें करितील, तर स्त्रियांच्या सेवेतून उत्पन्न झालेलें आणि पुरुषांच्या पुरुषार्थांत घुसलेलें आकर्षण पुरुषांच्या हृदयांत प्रेरणा करून त्यांच्या सेवेचा बदला पूर्णपणें दिल्याशिवाय रहाणार नाहीं. स्त्रियांच्या सेवेच्या आकर्षणामुळें पुरुषार्थ वाढून त्यांच्या जोरावर मी हॉस्पिटलमध्ये मुडदे फाडतो, आणि माझी ही लाडकी झोंपाळ्यावर बसून झोके घेते; ह्या आधीनतेमुळेंच माझ्या लाडकीकरितां मी लोकांचा नोकर होतो, आणि ती माझ्याकरितां सुंदर बागेच्या शीतल सावलीत बसून सुगंधित व मनोहर फुलें वेंचीत असते. मी तिच्याकरितां रात्रंदिवस फक्त मेहनत करितों. ही आपल्या सुशोभित दिवाणखान्यांत बसून आपल्या केंसांशीं खेळत असते, तें पाहून मला कधींही असें वाटत नाहीं कीं, हीं कां अशी बसते, आणि आह्मीच कां फुकट धडपड करावी ? जर समान हक्क असते, तर तसें वाटलें असतें, पण आमच्या सेवाधर्मांत तर हे स्त्रियांचे खास हक्क असल्यामुळें आणि त्याची फेड करण्याकरितांच आमचा जन्म असल्यामुळें, आणि त्यांच्या निमित्तच आह्मी जगांत पुढें येणार असल्यामुळें, तसेंच लग्नाच्या यज्ञामुळेंच, आमच्या आत्म्याची उन्नति असते आणि आमच्या आयुष्यांत गोडी येते व पुरुषार्थ वाढतो. आह्मांला असें वाटतें कीं, काय केले असतां अधिक चांगल्या रीतीनें ह्यांच्या सेवेचा मोवदला आह्मी देऊं शकूं ? हीच आमची इच्छा असते आणि स्त्रियांच्या आधीनतेमुळें त्यांच्या खेळांत आह्मांला गम्मत वाटते. तशी गम्मत तुह्मीं कधीं पाहिली आहे का ? आणि तो खेळ पाहण्याचा आनंद तुह्मीं कधीं चाखला आहे का ? जर तुह्मी त्यांतील खुबी समजत असाल, तर सेवाधर्माचीं रहस्यें तुम्ही समजूं शकाल !

केंसांचा खेळ.

“ केंसांशीं खेळणें ! अहाहा ! केंसांचा खेळ ! काय त्याची खुबी ! अरे ! मी तिचे ते नाजूक केंस पाहूं का बोटें पाहूं ? तिचें हंसतमुख पाहात राहूं का मधुर शब्द ऐकूं ? तिचे तेजःपुंज डोळे पाहात राहूं का तिच्या अंतःकरणांतील भाव पाहूं ? केंसांची लांबी मोजूं का शोभा निरखूं ! तिच्या केंसांतील सुंदरतेकडे लक्ष देऊं का ते पहाण्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या हृदयांतील निरनिराळ्या विकारांकडे लक्ष देऊं ? केंस विंचरतांना त्यावरून फिरणारा नाजूक आणि सुकोमल हात त्यांना व्यवस्थेनें बसविण्याकरितां वर खालीं होत असतो, आणि अशा वेळीं जर का चित्त कोठें विचारांत गेलें, तर त्या वेळेस जी एक अर्धवट समाधि लागते, आणि अशा स्थितींत ती जेव्हां आपल्या खासगी खोलींत उभी असते, त्या वेळचे चित्र तुम्हीं पाहिलें आहे का ? मीं जेव्हां तें चित्र पाहिलें, तेव्हां त्या चित्राच्या प्रतापानें मींही क्षणभर त्या समाधीचा आनंद अनुभविला. तुमच्या समान हक्कवाल्यांच्या नशिवांत तो आनंद कोठून असेल ! तुमच्या स्त्रियांना कोठें ‘गव्हर्नेस्’ होऊन जावयाचें असतें, कोठें दारूच्या दुकानांत ‘बार-मेड’ होऊन जावयाचें असतें, कोठें ‘हॉटेलां’त आलेल्या पाहुण्याच्या सरभराईकरितां जावयाचें असतें, कोणाला मानपत्र द्यावयाच्या सभेंत जावयाचें असतें. समान हक्कामुळें लग्नासंबंधानें अप्रीति वाढते, आणि त्यामुळें नवरा मिळत नाही, या चिंतेंत त्या फिरत असतात; तेथें स्त्रियांत स्त्रीत्व कोठलें ? आणि मग स्त्रियांच्या रसिकतेचा अनुभव कोठून मिळणार ? ”

आरशाशीं खेळ.

“ मित्रा ! तुह्मीं प्रेमभरीत अशा आर्यस्त्रियांची आरशाबरोबरची गम्मत कधीं पाहिली आहे का ? जर ती पाहाल तर तुम्हांला आमचा हेवा वाटल्यावांचून कधीं राहाणार नाहीं. आरसा ! अहाहा ! त्या आरशाशीं स्त्रियांचें काय काम असतें, कोणास ठाऊक ? आपल्या सुस्वरूपांत आपणच भुलून गेलेल्या अशा रसिक स्त्रियांच्या खासगी खोलींत गुपचूपपणीं क्षणभर त्यांना न कळेल अशा रीतीनें तुम्ही कधीं गेलां आहां का ? आणि त्या वेळचे त्यांचे हावभाव तुम्हीं पाहिले आहेत का ? त्यांचीं प्रेमानें ओथंबलेलीं अशीं अंतःकरणें उघडून प्रथम साध्या डोळ्यांनीं आणि नंतर ज्ञानचक्षूंनीं तुम्हीं पाहिलीं आहेत का ? आणि त्यांची प्रेमानें गदगदीत झालेली वाणी तुम्हीं ऐकली आहे का ? आणि मुग्धावस्थेंत स्वाभाविकरीत्या आरशाशीं होणारा खेळ तुम्हीं पाहिला आहे का ? भांग काढतांना, कुंकूं लावतांना, तोंड धुवून पुसतांना, नथ—बुगड्या वगैरे दागिने घालून जेव्हां लग्नाला अगर मैत्रिणीच्या येथें एखाद्या समारंभाला त्यांना जावयाचें असतें त्या वेळेला, त्यांच्या आरशाशीं चाललेल्या स्वाभाविक चेष्टा तुम्हीं पाहिल्या आहेत ? जर त्या वेळचीं प्रासादिक काव्यें तुम्ही यद्दृच्छेनें वाचूं शकत असाल आणि त्या वेळचीं स्वाभाविक चित्रें तुम्हांला पहातां येत असतील, तर तुम्हांला असें वाटेल कीं, स्त्रिया घरांतील राज्य चालविण्याकरितांच उत्पन्न झाल्या आहेत; आणि सेवाधर्म बजावून मनुष्यांत देवपण आणण्याकरितांच व संसारांत स्वर्ग आणण्याकरितांच स्त्रियांचा अवतार

आहे. कदाचित् तुम्हांला असें वाटेल कीं, मी ह्यांत नवीन काय सांगतो आहे ? आणि ह्या अशा साधारण गोष्टी मी इतक्या कां लांबवितो आहे ? असें समान हक्कामुळे तुम्हांला वाटण्याचा संभव आहे. कारण जितके तुमचे हक्क तितकेच स्त्रियांचे हक्क असल्यामुळे तुमच्यापेक्षां कांहीं विशेष स्त्रियांत आहे, असें तुम्ही पाहूंच शकत नाहीं. पण आम्ही स्त्रियांच्या सेवाधर्मातून उत्पन्न होणाऱ्या आकर्षणामुळे त्यांच्यांत एक प्रकारची विशेषता पाहू शकतो, इतकेच नव्हे, तर एक पवित्र आर्य ह्या नात्यानें आमच्या उत्तम आयुष्यांत आह्मी त्याचा उपभोग घेऊं शकतो, आणि त्यामुळे तुम्हांला साधारण वाटणाऱ्या गोष्टी सांगण्यांतही आह्मांला मजा वाटते, म्हणून अजून मला स्त्रियांची पाण्याशीं होणारी चेष्टा कशी असते ते सांगूं द्या. ”

पाण्याशीं खेळ.

नदी—तलावाच्या कांठच्या शहरांतून किंवा खेड्यांतील मोठाल्या ओढ्याच्या घाटांवरून तुम्ही कधीं स्नान करावयाला गेले आहां का ? स्त्रियांची निर्दोष चेष्टा तुम्हीं लक्षपूर्वक पाहिली आहे ? जर त्या प्रेमवेड्या स्त्रियांची ती चेष्टा—ते डोळे—तुम्ही प्रत्यक्ष पहाल तर तुम्हांला असें वाटेल कीं, पुरुषांच्या पुरुषार्थाची बरोबरी करण्याकरितां स्त्रिया उत्पन्न झाल्या नाहीत, पण घराचें राज्य चालविण्याकरितां, पुरुषांना लग्नस्नेहाचें सुख देण्याकरितां आणि ईश्वराचा महिमा वाढविण्याकरितांच त्या उत्पन्न झाल्या आहेत.

मित्रा ! स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क आहेत कीं सेवाधर्मांमुळे स्त्रियांचे खास हक्क अधिक आहेत, हें समजण्याकरितां तुम्हांला थोडीशीं शुद्ध प्रेमाचीं स्वाभाविक चित्रें पहावीं लागतील. पाण्याशीं चेष्टा !— अहाहा ! त्याची खुबी कांहीं वेगळीच आहे. अजब खुर्बादार असें मंद मंद हास्य, प्रफुल्लित चेहरा, गोड गोड खेळ, ओल्या चिरगुटासुद्धां पाण्यांत उभ्यानें असतां अंगाला चिकटलेले तें ओले वस्त्र, त्या नाजूक हातांनीं पाणी उडविणें, वगैरे तुम्हीं पाहिलें आहे का ? तशांत उडविलेले पाण्याचे शिंतोडेरूपी बाण तुम्हीं कधीं अनुभविले आहेत का ? तुमच्या समान हक्कांत तुमच्या प्रियेच्या हातून असें झाल्यास तुमची वेअदबी होईल; पण आमच्या सेवाधर्मांत—वाटेल तर गुलामगिरींत म्हणा—आमच्या स्त्रिया अंतःकरणाच्या स्वाभाविक प्रेरणेनें उत्पन्न होणारी अशी चेष्टा करून आनंद भोगूं शकतात. जर ते पाण्याचे बाण तुम्हांला लागतील, तर तुम्ही स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क आहेत असें म्हणणारच नाहीं. जर तुम्ही त्यांना एकमेकींबरोबर पाण्यांत खेळतांना पाहाल, तर समान हक्कानें वाटेल त्याच्याबरोबर हिंडण्याफिरण्याची मोकळीक तुम्ही त्यांना देणार नाहीं. पाण्याच्या लहरीशीं त्यांच्या अंतःकरणाच्या लहरीची तुम्हांला बरोबरी करतां येईल, तर पोट भरण्याच्या साधनाकरितां तुम्ही त्यांना इतस्ततः भटकूं देणार नाहीं. पाण्याच्या शिंतोड्यावर पडणाऱ्या सूर्याच्या किरणांनीं जे एक प्रकारचे निरनिराळे रंग दिसतात, त्यांच्याशीं जर तुम्ही तुमच्या स्त्रियांच्या मानसिक आनंदाची बरोबरी करूं शकाल, तर तुम्ही समान हक्काच्या नांवावर रसिकतेच्या नाजूकपणाच्या मूर्ति अशा ज्या स्त्रिया त्यांना तुम्ही मिशांशिवायचे पुरुष करण्याच्या खटपटींत पडणार नाहीं. जर तुम्हांला पाण्याची शीतलता आणि पवित्रता समजत असेल आणि त्याचा अनुभव तुमच्या बायकांत घेण्याची शक्ति असेल, तर त्या मुग्धां-

मधून समान हक्काच्या नांवानें स्त्रियांचें स्त्रीत्व म्हणजे सेवाधर्म तुम्ही कधींही दूर करणार नाहीं, इतकेंच नव्हे तर स्त्रियांचे असे गोड खेळ पाहिल्याशिवायही त्यांच्या अंतःकरणांत असणाऱ्या स्वाभाविक प्रेमानें आणि त्यांच्या साध्या रीतीभातींनीं सुद्धां रसज्ञ पुरुषाला त्यांत कांहीं विशेष वाटतें. ” असें ह्मणून माझ्या तोंडाकडे पाहून हल्लें,

माझ्या लाडकीसंबंधीं माझे विचार.

“ ह्या तुमच्या वहिनीसंबंधानें—माझ्या लाडकीसंबंधानें—माझा असा अनुभव आहे कीं, तिला जेव्हां जेव्हां मी पाहातो तेव्हां तेव्हां मला तिच्यांत नवीनच सुस्वरूपता दिसते. जेव्हां पाहातो तेव्हां नवीनच हावभाव, जेव्हां पाहातो तेव्हां नवीनच मोहकता ! जेव्हां ऐकतो तेव्हां नवेच उद्गार ! नव्यानव्या प्रतीच्या कल्पना ! तुमच्यामुळेच मी जेव्हां या गोष्टींचा विचार करितों तेव्हां मी अद्भुत रसांत बुडतो, आणि दुनियेची स्मृति विसरतो. अहाहा ! प्रेम ! प्रेम ! प्रेम ! बस प्रेम ! प्रेम हेंच आयुष्याचें कर्तव्य ! तीच जन्माची सार्थकता ! ‘ प्रेम ’ हा शब्द उच्चारण्यांत कांहीं अजब गोडी आहे, असा अनुभव आल्यानंतर मला असें वाटतें कीं, मी हिची खुशामत कां करितों ? हिचीं गाणीं कां गातो ? माझे कान ह्या रसिक मैनेच गाणें ऐकण्याकरितां उत्सुक कां ? मी त्या निर्दोष हरणासारख्या दिसणाऱ्या डोळ्यांकडे कां पहात रहातो ? तिचें चिंतन कां करितों ? आणि तिच्या प्रेमाचें ध्यान करून मी तिच्या प्रेमबंधनांत कां बांधिला जातो ? हिच्या-

पेक्षां मला ह्या जगांत दुसरीकडे अधिक गोडी कां वाटत नाहीं ? माझ्या मनाशीं शहाणा ठरलेला मी ह्या प्रेमवेडीजवळ प्रेमवेडा कसा होतो ? ईश्वरा ! परमेश्वरा ! प्रेमा ! हें तूं काय केलेस ? मला तूं खुषमस्कन्या केलेस ? अहाहा ! जो पठ्या कधीं ब्रह्मदेवाची-सुद्धां खुशामत करणारा नव्हे, तो आज खुशमस्कन्या झाला ! अरे ! माझा तो ताठा कोठें गेला ? माझे मोठेंपण कोठें गेलें ? माझा अभिमान कोठें गेला ? मी कोणाला मान देत नसे, कोणाचे पुढें नमत नसे, कोणाची स्तुति करीत नसे, कोणत्याही वस्तूंत मला खुबी दिसत नसे, आणि कशामध्येही मी पडत नसे; आणि प्रेमासारख्या अमूल्य वस्तूला कल्पित समजून त्याची थड्या करीत असे. त्या माझे हे हाल तर पहा. पण

आतां मला असेंच वाटतें

कीं, जसें कांहीं तिच्याजवळ बसून रहावें, तिच्या तोंडाकडे पहात राहावें, तिचे हावभाव निरखीत बसावें, तिच्या गोष्टी ऐकाव्यां, तिचीं वचनें गुंफावीं, तिच्या अंतःकरणांतील भावांचें मनन करावें, तिच्या हालचालीकडे लक्ष द्यावें, तिच्या खुब्या शोधाव्या आणि तिच्या गुणांचें स्मारक करून तिची आज्ञा ऐकावी. तिच्याजवळ बसण्यांत मला इतकी मजा कां वाटते ! ती मजा समजण्याचा सगळ्यांना अधिकार नाहीं. तिच्याजवळ बसण्यांत जें सुख आहे तें दुसऱ्या कोठें नाहीं. तिच्याजवळ बसलों असतां जो एक प्रकारचा सुगंध सुटलेला मला भासतो, तो माझ्याशिवाय दुसऱ्या

कोणाच्या लक्षांत येईल काय ? तिच्या अंतःकरणांतून निघणारा मंजुळ घंटेचा नाद माझ्या कानांत नेमका ऐकू येतो. त्याचा अर्थ प्रेमी मनुष्याशिवाय कोण समजू शकेल ! ती जेथे बसलेली असेल तेथे आजूनाजूस जी पवित्रता पसरलेली असते, ती प्रेमचक्षूंशिवाय ज्ञानचक्षूंना काय दिसणार ! तिच्या श्वासांतून जी ऊब निघते, तिची किंमत प्रेमांत थंडावल्याशिवाय कशी समजणार ? तिच्या हलणाऱ्या ओंठांत, काम करणाऱ्या हातांत, नाजूक दंतपक्तींत, आणि सुशोभित वस्त्रांत जी कांहीं खुबी दिसते, ती तुमच्या जड स्पर्शद्रियाला कशी समजू शकेल ? तिच्या वचनमृतांत जी शीतलता आहे, तिच्या सहांगांत जी अकृत्रिम श्रेष्ठता सांठविलेली आहे, तिच्या बसण्याउठण्यांत जी स्वाभाविक मनोरंजकता आहे, आणि प्रसंगोपात् हलणाऱ्या तिच्या अवयवांकडे पाहून जो मानसिक आनंद उत्पन्न होतो, त्याचें वर्णन मीं कोठवर करावें ! तें तुझाला कशा रीतीनें दाखवितां येईल ? फोटोग्राफी, फोनोग्राफी, किंवा दुसरी कोणतीही कला अजून तें दाखविण्यास समर्थ झालेली नाहीं आणि होणारही नाहीं. तिची तसवीर जरी मीं तुझाला दाखविली, तरी संसारांत इतर ज्या तसविरी तुम्ही पाहतां त्यांसारखीच ती तुम्हांला दिसेल. आकाशाच्या विजेचा फोटो घेतां येतो, 'मायक्रॉस्कोप'-सारखीं यंत्रें झालेलीं आहेत, किरणांचा वेग शोधून काढण्यांत आला आहे, माशीचे डोळे आणि पतंगाचे पंख मोजले गेले आहेत, पण प्रेममापक यंत्र कोणीं अद्याप बनविलेलें नाहीं, त्यामुळे आषुक्-माषुकाचा भेद तुम्ही कसा समजाल ? जेव्हां तुम्ही प्रेमाची किंमत समजाल, तेव्हां जसें ज्ञानानें श्रीकृष्णाच्या तोंडांतच अर्जुनानें ब्रह्मांड पाहिलें, तसें तुम्ही तुमच्या पत्नीच्या तोंडांतच प्रेमानें प्रत्यक्ष स्वर्ग पाहाल. तिच्या शब्दांत अमृतधारा अनुभवाल आणि तिच्या श्वासा-बरोबर निघणाऱ्या हवेंत तुम्हाला शांति आढळेल—तिच्या नाडीच्या हालण्यानें तुमच्या आयुष्यरूपी घड्याळाचा लंबक तुम्ही हालतांना

आपल्या लाडकीसंबंधीं प्रेमीजनांना मिळणारा अनुभव. ९७

पाहाल. स्त्रियांच्या डोळ्यांवरून कवि त्यांना हरिणाक्षी, कमल-नयना वगैरे उपमा देतात; पण तुम्ही त्या डोळ्यांच्या हालण्याबरोबर अंतःकरणांत होणारी उलथापालथ पाहू शकाल; तिच्या वाणींत तुम्हांला गंधर्वाच्या गायनापेक्षांही जास्त गोडी लागेल, आणि तिचें काम करण्यांत तुम्हांला सांगतां येणार नाहीं, इतका आनंद वाटेल. तिच्यापुढें नम्र होण्यांत तुम्ही आपल्यास नशिबवान् समजाल, तिच्यासंबंधांचे विचार करतांना तुम्ही फार उंच भराच्या माराल, तिचें चिंतन तुम्हांला मानसिक दुर्बलता आणि प्रापंचिक कटकटीपासून दूर करील, आणि जों जों तुम्ही खोल जाल तों तों आनंदी आनंद पाहाल. मोक्षाच्या ब्रह्मानंदांत आणि प्रेमाच्या आनंदांत फेर इतकाच कीं, पहिला अखंडित आनंद आहे, आणि दुसरा क्षणिक आहे, पण दैवयोगानें जर क्षणिक आनंदाचा अनुभव मिळाला, तर मग अखंड आनंद पावणें कांहीं मुष्किल नाहीं. मित्रा ! स्त्रियांमध्ये असणाऱ्या सेवाधर्मांमुळें आणि प्रेमधर्मांमुळें ज्याला आपल्या पत्नीसंबंधीं असे अनुभव येत असतात व इतका अभिमान वाटतो, तो इसम रसिक स्त्रीपुरुषांचे सारखे हक्क कसे कबूल करील ? इतकेंच नव्हे, तर अशा प्रेमी जनाला तो विचार हलक्या प्रकारचा आणि कठोर वाटेल, कारण त्याचे अनुभवच निराळे असतात.

आपल्या लाडकीसंबंधीं प्रेमीजनांना मिळणारा अनुभव.

“ स्त्रीच्या डोळ्यांचे कोंपरे बनविण्यांत परमेश्वरानें जें कौशल्य खर्च केलें आहे, तिच्या त्वचेंत जी चमक ठेविली आहे, तिच्या

तोडांवर मनमोहक, चित्तवेधक, हृदयभेदक असे जे विकार भरले आहेत, ते जगांत इतरत्र कोठें सांपडणार ? स्त्रियांहून श्रेष्ठ रत्न जगांत कोठें तरी आढळेल काय ? तिच्या कोणत्या वस्तूंत मजा नाही ? मुरडल्या जाणाऱ्या तोंडांत, मऊ आणि लांब अशा केंसांत, कोमल हातांत, लाजाळू व मर्यादशील डोळ्यांत, योग्य प्रमाणांत भरलेल्या नितंब भागांत, एकंदर पोषाखांत, गजगतीच्या चालण्यांत, कशांत म्हणून अलौकिकता नाही ? बंधुहो ! स्त्री सर्व अवस्थेंत सुखदात्री आहे; आणि सर्व स्थळीं रमणीय आहे. म्हणून आर्य-शास्त्रांनीं स्त्रीविरहित पुरुषाला अर्धा हल्लें आहे. स्त्री सुखांत सुख वाढविणारी आणि दुःखाच्या वेळीं शांति देणारी, अशी दुःख सोसण्याची शक्ति देणारी आहे. तरुण बंधुहो ! आपण स्त्रियांच्या उदरांत उत्पन्न झालों आहों, स्त्रियांच्या मांडीवर वाढलेले आहोंत, स्त्रियांजवळ रहाण्याचीच इच्छा आपण करितों, स्त्रियांच्या अमृतमय दृष्टीनेंच आपण आनंदित होतों; आणि स्त्रियांच्या आश्रयानें जी वृद्धावस्था स्वाभाविक त्रासदायक आहे, तीही सुखदायक होते. लक्षांत ठेवा कीं, मेल्यानंतरही आपल्यासाठीं अश्रु गाळणारी स्त्रीच आहे. अशा प्रत्यक्ष संसारांतील देवीकडे तुमचा ओढा वहाणार नाही, तिच्याशीं तुम्ही बहुमानानें वागणार नाही, आणि तुमच्यापेक्षां जास्त हक्क तिला देणार नाही, तर मी तुम्हांला कृतघ्न ह्मणेन. कारण स्त्रिया जगांत अमृत ओततात, स्त्रिया नेहमीं गोड असतात, त्यांची निर्दोष कौमार्यावस्था जगांत एक प्रकारचें माधुर्य वाढविते; त्यांची विजेसारखी चमकणारी, समुद्राच्या लाटांसारखी उसळणारी, वसंत ऋतूंत येणाऱ्या नवीन पालवीप्रमाणें फुटणारी, पौर्णिमेच्या भरतीसारखी चढणारी, मत्तहत्तिणीप्रमाणें प्रेमामध्ये मदींमत्तता आणि डोळ्यांवर धुंदी परसणारी तारुण्यावस्था ह्या जगांत अमृत ओतीत असते, आणि वृद्ध माता स्वार्थी जगाला परमार्थ शिकवि-

प्याकरितां, आपल्या इच्छांचा भोग देऊन स्वार्थीजगाला एक बेमालुम अमूल्य वारसा ठेवून जाते.

“ मित्रा, अशा रीतीनें स्त्रिया जगांत अमृत ओतीत असतात. ह्मणून रसज्ञ प्रेमी ह्मणतो कीं, मला चमकणारी सोन्याची लगडी नको आणि पाणीदार मोठीं मोठीं मोत्येही नकोत. ‘ राजमान्य राजश्रीच्या पदाची मी अपेक्षा करीत नाहीं, तांब्याचें सोनें होणाऱ्या किमियेची मला इच्छा नाहीं, अप्सरांना वश करतां यावें, अशी सिद्धि मला नको आहे, देवानें मला कामदेव करावें अशी माझी इच्छा नाहीं, किंवा पाटिलकी, रावसाहेब, रावबहादूर हे किताब देखील मला नकोत. मला पाहिजे काय ? तर मला माझी रसिक, नाजूक, गुणवान् आणि गोड अशी प्रिया हवी आहे. अरे, जिच्या शब्दानें माझे कान पवित्र होतात, जिचें नांव घेण्यानें माझ्या वाणींतून अमृत स्रवतें, जिच्या दर्शनानें माझे डोळे थंड होतात, प्राणायामापासून होतो तसा कंप जिच्या स्पर्शानें होतो, जिच्या चिंतनानें माझ्या हृदयांत आनंदाच्या ऊर्मी उठतात, जिच्या विचारानें मला एक प्रकारची समाधि लागते, आणि जिच्या सान्निध्यानें स्वर्गीय भावना अनुभवायला मिळतात, त्या रम्य मूर्तीच्या प्राप्तीशिवाय मी दुसरें कांहीं मागत नाहीं. तिचे ओंठ हालल्याबरोबर मी सगळ्या जगाला हालतांना बघतो, तिच्या पापणीच्या हालण्याबरोबर माझ्या सर्व शरीरावर रोमांच उभे राहतात, तिच्या कोमल हातांतून मला उदारता स्रवतांना दिसते, तिची वाणी आनंदपर्वतावर चढण्याची शिडीच आहे, तिच्या रोमांच्यांत कामदेवाचे बाण भरले आहेत, तिच्या डोळ्यांतून अश्रु निघाले, ह्मणजे आकाशपाताळ एक दिसूं लागतें, तिचें प्रासंगिक हास्य स्वर्गीचा आनंदच आहे, आणि ती जेव्हां कमरेवर हात ठेवून उभी असते, तेव्हां विचाररहित उभी असलेली ही शांतमूर्ति जशी

कांहीं योगेश्वराच्या ध्यानांत लीन झाली आहे, अशीच दिसते. अशा देवीला मग काय म्हणावयाचें ! स्वाभाविकरीत्याच असें ह्मटलें जातें कीं, ' माझे लाडके ! माझे हृदयेश्वरी ! माझ्या सुखाचा आधार व आनंदाचें स्थान अशा माझ्या प्रिये ! तुझी मधुर वाणी एकदां माझ्या कानाला ऐकवून तृप्त कर. '

“ जिच्या वचनांत इतकी गोडी आहे, जिच्या सौंदर्यांत सगळ्या जगाचें सौंदर्य दिसतें, आणि जी हृदयाची अधिष्ठात्री देवी झाली आहे, तिच्यासंबंधीं पुरुषार्थींनीं युक्त अशा प्रेमी जनांच्या मनांत माझ्या इतकाच हक्क आहे ” असा विचार येईल का ? कधीं नाही ! आपण जरी तिच्या हातांत नाचलों किंवा तिला जरी आपल्या हातांत नाचविली, तरी त्याला असें वाटेल कीं, मी अद्याप ह्या स्वर्गीच्या देवीकरितां कांहीं करूं शकलों नाहीं, आणि त्याहूनही पुढे गेलेल्याला तर असें वाटेल कीं, विधात्री श्रेष्ठ का माझी अधिष्ठात्री श्रेष्ठ ? विधात्रीनें माझी वृत्ति जड केली, आणि अधिष्ठात्रीनें त्याला रसिक बनवलें. अगे प्रिये ! तूं काय तप केलेंस ? क्रोणचें साधन केलेंस ? तूं कोणता मंत्र साधलास ? तुला कोणता गुरु भेटला होता ? तूं वयांत लहान, तुझ्यांतिल आणखी पुष्कळ गोष्टी लहान, तरी पण तूं माझ्याहून श्रेष्ठ कशी झालीस ? तुला ही विद्या कोणीं शिकविली ? धन्य भाग्य माझे ! आणि धन्य तूं ! तूं पुष्कळ परोपकार केला आहेस, तूं एकामध्यें मनुष्यत्व आणिलें आहेस; तूं एकाला व्यवहाराच्या पैल-तीरावर ढकलला आहेस, तूं एकाला अभेद मंत्राची दीक्षा दिली आहेस, सत्वधर्माच्या मार्गाला लाविला आहेस, श्रीकृष्णानें अर्जुनाला जसें कर्म करवून संन्यासदीक्षा दिली आहे तसें तूं मला रसज्ञता देऊन संन्याशी केलास, व ईश्वराच्या सन्निध नेण्यास शक्तिमान् झाली आहेस. माझ्या हृदयाच्या रत्ना ! तुला लोखंडाचें

७३८
आपल्या लाडकीसंबंधी प्रेमीजनांना मिळणारा अनुभव. १०१

सोनें करण्याची विद्या कोणी शिकविली ? माझ्या अंतरात्म्याची ती धन्वंतरी आहे. जी क्रिया आयुर्वेदांत नाही, जी क्रिया चरक, सुश्रुत, वाग्भट, भावप्रकाश, शार्ङ्गधर, निघंटू आणि इंग्रजी 'सायन्सा' मध्ये नाही; जी क्रिया अमेरिकेचे इंडियन, जपानचे सूर्यपुत्र किंवा पुरातन चिनी लोक यांच्यांत नाही, ती अद्भुत क्रिया तुला कोणी शिकविली ? अहाहा ! माझ्या अंतःकरणाला नाचविणारी, नाड्यांना चलन देणारी, इंद्रियांना चेतविणारी, भटकणाऱ्या स्वभावाचें आकलन करणारी, हृदयाला शांति देणारी, अद्भुत बेमालुम जादुगिरी कोणी शिकविली ? माझे लाडके, तुला कदाचित् समजत नसेल; पण पहा तर खरी कीं, तुझ्या प्रेमामुळें काय काय फेरफार झाले आहेत ! तुझ्या प्रेमानें मला किती उंच चढविलें आहे तें तर पहा ! आतां मला खालीं टाकूं नकोस, नाहीं तर माझे हाल होतील.

“ आपल्या पत्नींत अशा श्रेष्ठतेचा अनुभव आला ह्मणजे रसज्ञांना असेंच वाटतें कीं, आपल्या पत्नीच्या हातांत पतंग होणें ही देखील खुबीच आहे, मजा आहे, तो एक संतोष आहे, तें एक महाभाग्य आहे. आपली दोरी तिच्या हातांत देऊन ती उडवील तसें आपण उडावयाचें, त्या मोहिनीचे प्रेमाचे कटाक्षबाण सोसावयाचे ! ही मजा स्वर्गांत कोठें आहे ? जेव्हां वरील विचार जाऊन मी आपल्या व्यावहारिक भानावर येतो तेव्हां माझ्या मनांत येतें कीं, हें काय आहे ? असें कां होतें ? साध्या गोष्टींत मला विशेषता कां वाटते ! उणिवीमध्ये मला आनंद कां वाटतो ? व्यावहारिक बाबतींत गूढ मनोहरता मला कशी दिसते ? रोजच्या साध्या गोष्टींत असाधारणता कशी वाटते ? ज्या वस्तूची मी किंमत करीत नव्हतो त्यांची आसक्ति कां वाटते ? ज्या विचारांना मी मान देत नव्हतो, त्या गोष्टींचा मी गुलाम कसा बनलों ? ज्या भावना कोणी सांगितल्या तरी समजत नव्हत्या, त्या आज प्रत्यक्ष अनुभवास कशा

येतात ? ज्या गोष्टी क्षुल्लक वाटत, त्यांमध्ये आतां मन कां गुंततें ? ज्यांना मी निःसार मानीत होतो त्यांच्यांत आतां रहस्य कसे दिसते ? ज्या स्थळीं जाण्याची इच्छा होत नव्हती, तिकडेच आतां माझे पाय कसे वळतात ? आणि जिला साधारण मनुष्य समजत होतो, तिच्यांत आतां दैवत्व कसे दिसते ? त्याचें कारण अखेर प्रेम ! पवित्र प्रेम ! स्वर्गीय प्रेम ! हेंच होय. प्रेमा ! तुझा जोर फार मोठा आहे ! प्रेमांत जी लज्जत आहे, प्रेमांत जी श्रेष्ठता आहे, प्रेमांत जो रस आहे, जी गोडी आहे, जो आनंद आहे, ती जगांतील कोणत्याही वस्तूंत मला दिसत नाहीं. विचारांची ऐक्यता, मोठें मन, तीव्र ओढा, श्रेष्ठ होण्याची आतुरता, पवित्रता, सहनशीलता, स्वार्थत्याग, स्वात्मार्पण आणि तन्मयता हीं जितकीं प्रेमांत आहेत, तितकीं दुसऱ्या कोठें आहेत ? बंधुहो ! कोठेंही नाहीत. म्हणूनच आम्ही ह्मणतो कीं, होईल तसें करून स्त्रियांत प्रेमधर्म वाढविला पाहिजे. तो प्रेमधर्म स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क मानण्यानें वाढणार नाहीं, तर सेवा करण्याकरितांच स्त्रिया उत्पन्न झालेल्या आहेत, असें मानण्यानें तो वाढूं शकतो. म्हणून स्त्रियांत सेवाधर्म वाढावा असें आम्ही इच्छितो.

“ आतां मला सांगा कीं, स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क मानणें उत्तम का ? स्त्रियांच्या संबंधीं इतका आदर ठेवणें, त्यांना स्वर्गीच्या देवी समजून मनुष्या आज्ञेप्रमाणें त्यांची पूजा करणें उत्तम ! ही स्थिति पाहिल्यानंतर तुम्हांला असें वाटत नाहीं का कीं, पश्चिमेचे पंडित आर्यांच्या उत्तम प्रेमाला आणि त्यांच्या स्वऱ्या स्वरूपाला, ओळखूं शकले नाहीत; आणि मनुष्यस्वभावाचीं खोल रहस्ये समजण्याकरितां प्राचीन ऋषींप्रमाणें थेट प्रकृतीच्या मूळापर्यंत अद्याप जाऊन ते पोचले नाहीत म्हणून ? ”

नफ्यातोट्याचा हिशेब.

हें ऐकून प्रोफेसरसाहेब गप्प बसले; आणि काय जबाब द्यावा, ह्या विचारांत ते पडले; हें पाहून महाराज म्हणाले कीं, “ हल्लीं आपल्याला वरवरचें शिक्षण मिळतें, आणि आपल्या मनांत आसपासच्या वृत्तींप्रमाणें, खोट्या विचारांचा इतका केर सांठला आहे कीं, अशी उत्तम गोष्टही आपण सहज कबूल करूं शकत नाहीं. प्रोफेसरसाहेबांना तर उलट असें वाटत असेल कीं, असल्या अर्थहीन गोष्टी काय सांगितल्या ? केंसांचा खेळ, आरशाचा खेळ, पाण्याशीं मस्ती, ह्या काय खुबीच्या गोष्टी आहेत ? ह्या तर मूर्खासारख्या गोष्टी ! तुमच्या स्त्रियांना तुम्ही अशाच पोरकट मुली राखूं इच्छितां काय ? केंसांचा खेळ आणि पाण्याची मस्ती ह्यांनीं काय दिवे लागणार आहेत ! ह्यापेक्षां स्त्रियांना समान हक्क दिले तर त्या निम्में काम तरी करूं लागतील; आणि प्रसंगविशेषीं पुरुषांना मदतगार होतील. कां प्रोफेसरसाहेब, हेच विचार तुमच्या मनांत आतां आले आहेत कीं नाहीं ? ”

प्रोफेसर म्हणाले, “ होय महाराज, बरोबर ! हेच विचार आतां माझ्या मनांत आहेत. आपल्याला ‘थॉट-रीडिंग’ (मनांतील गोष्ट समजण्याची विद्या) समजते कीं काय ? ”

मीं म्हटलें, “जे प्रकृतीच्या मूळापर्यंत ईश्वरी नियमापर्यंत जाऊन पोचले आहेत, ते काय तुमच्या अंतःकरणापर्यंत पोचूं शकणार नाहीत ? ”

स्वतः म्हटलें, “ मित्रा ! क्षमा कर; षण मला म्हणूं दे कीं, तुमचे वरील विचार तुमच्या रसज्ञतेवर दडपण घालीत आहेत. जसा वाणी, मारवाडी हे व्यापारांत नफ्यातोट्याचा हिशेब करितात, तसा रस-ज्ञेताही नफ्यातोट्याचा हिशेब होत असेल का ? आपल्या स्त्रिया आपल्याला थोडेसे रुपये मिळविण्याची मदत करतील ह्मणून त्या-करितां त्यांच्यांतून प्रेम काढून टाकावयाचें का ? आपल्या स्त्रियांनीं कुत्रीं, मांजरें बरोबर बाळगून मुलें दयांजवळ देणें, अशा प्रकारचें शिक्षण त्यांना मिळालेलें तुहांला आवडतें का ? आपल्या स्त्रियांनीं थोडेसें अधिक काम करावें ह्मणून त्यांचें स्त्रीत्व हरण करणें तुहांला पसंत होतें का ? स्त्रियांना कायद्याची माहिती होण्याकरितां त्यांना मुलें व्हावयाचीं बंद करणें तुहांला कबूल आहे का ? स्त्रियांना स्वतंत्र नोकरी करावयास मिळावी म्हणून लग्नसुखेहाला काढून टाकणें तुहांला आवडतें ? परक्या पुरुषाशीं हिंडण्याफिरण्याची सोय करून देण्यासाठीं त्यांच्यांतून कुटुंबस्नेह काढून टाकणें योग्य आहे ? आणि पुरुषांच्या बाहेरख्यालीपणाशीं पटलें नाहीं, म्हणजे काडी मोडून देण्यापर्यंत वेळ आणावयाची कीं काय ? मित्रा ! मला सांग, समान हक्कांत स्त्रियांचे असे हाल नाहीं का होत ? तुम्ही जेव्हां ईश्वरी प्रेमाच्या रसज्ञतेंत नफ्यातोट्याचा हिशेब करितां, तेव्हां कांहीं समान हक्काचा हिशेबही तपासा. ”

प्रोफेसर म्हणाले, “मग तुमचें म्हणणें असें आहे का कीं, स्त्रियांना स्वतंत्रता नको, स्त्रियांना धंदारोजगाराला लावावयाच्या नाहींत, स्त्रियांना उच्च प्रतीचें शिक्षण नको, स्त्रियांना त्या आहेत तशाच ठेवून घरांत दडपून टाकावयाच्या. ह्याला तुम्ही आर्यत्व ह्मणाल ? जर तुमचें आर्यत्व असेंच असेल, आणि जर तुमच्या स्त्रियांचें स्त्रीत्व असेंच असेल, तर त्याला दुरूनच नमस्कार असो. आम्हांला तें नको. ”

मनूची आज्ञा.

हैं ऐकून महाराज ह्यणाले, “ प्रोफेसरसाहेब, उलटा अर्थ घेऊं नका. शब्दाची लढाई करूं नका. आमचे हेतु समजून घ्या. आह्मी कांहीं स्त्रियांच्या सुखाविरुद्ध नाहीं; कारण मनूनें आम्हांला असें शिकविलें आहे कीं,

यानि गेहानि शपन्त्या प्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्या हतानिवि विनश्यंति समन्ततः ॥

स्त्रियांचा मान राहिला नाहीं ह्यणजे ज्या घराला स्त्रिया शाप देतात त्या घराचा नाश होतो.

शोचन्ति जामतो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ॥

जेथें स्त्रिया दुःखांत राहतात तेथें कुलाचा नाश होतो व जेथें त्या आनंदांत असतात तेथें वंशाची वृद्धि होते.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥

जेथें स्त्रियांची पूजा होते ह्यणजे स्त्रियांना सुखी ठेवण्यांत येतें, तेथेंच देवता वास करितात; जेथें स्त्रियांचा मान रहात नाहीं तेथें कोणत्याही कर्माचें फळ मिळत नाहीं.

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥

हणून ज्यांना धनाची इच्छा असेल त्यांनीं धर्माच्या कोणत्याही प्रकारची क्रिया अगर उत्सवप्रसंगीं वस्त्र, दागिने वगैरेचें दान देऊन स्त्रियांना संतुष्ट ठेवावें.

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तच्चै ध्रुवम् ॥

ज्या घरांत पुरुष आपल्या स्त्रीपासून व स्त्री पुरुषापासून आनंदांत असतात तेथें खरोखर सुख आहे.

“ स्त्रियांच्या हक्कासंबंधीं ह्यापेक्षां जास्त चांगली आज्ञा दुसरी काय असणार तें मला समजत नाहीं. सगळ्या जगांतील कोणत्याही धर्मांत स्त्रियांच्या हक्कासंबंधीं ह्याहून चांगलीं वचनें दाखवून द्याल तर मी तो धर्म पाळण्यास तयार आहे. ज्यानें स्त्रिया जास्त सुखी होतील तें करण्यास आह्मी सदैव तयार आहों. कारण तुम्ही समान हक्काच्या रीतीप्रमाणें स्त्रियांना भागीदार किंवा मित्र समजतां, पण आह्मी तर त्यांच्या सेवाधर्मांमुळे त्यांना आपलें अर्धे शरीर—घराची मालकीण-समजतो; इतकेंच नव्हे तर आर्यशास्त्र तर असें सांगतें आहे कीं, पुष्कळ प्रकारचीं धर्मकृत्यें स्त्रियांना बरोबर घेतल्याशिवाय होतच नाहीत; आणि धर्माखेरीज आत्मा आपल्या शुद्ध स्वरूपाला पोचत नाहीं. स्त्रियांच्या मदतीनेंच आपण उत्कर्ष पावूं शकतो, स्त्रियांच्या आकर्षणांनेंच आपण पुरुषार्थ करूं शकतो, असें उघड रीतीनें शास्त्रें सांगत आहेत. आपल्या आयुष्यांतील रोजच्या व्यवहारांत हीं तत्वे आपण अनुभवितों, तेव्हां असें असूनही जर आपण स्त्रियांच्या सुखाची पर्वा केली नाहीं, तर आपल्यासारखे नीच दुसरे कोण ? आणि ज्ञानाशिवाय व कर्तव्य केल्याशिवाय सुख कोठून मिळेल ? म्हणून स्त्रियांना सुखी करण्याकरितां त्या आपलें कर्तव्य करूं शकतील असें शिक्षण त्यांना देणें जरूर आहे.

“ तुम्हां ‘ समान हक्कवाल्यांची ’ हीच इच्छा आहे कीं, जेणें-
करून स्त्रिया सुखी होतील तें करावयाचें; आणि सेवाधर्मवाल्यांचीही
तीच इच्छा आहे. जेणेंकरून स्त्रिया सुखी होतील, जगांत
आबादानी होईल आणि धर्माची व आत्म्याची उन्नति होईल, तें
करावयाचें, येथपर्यंत दोषांचे हेतु आणि मते एकच आहेत; असें
असून त्यामध्ये विरुद्धता आहे ती इतकीच कीं, तुम्ही स्त्रियांना
पुरुषांप्रमाणें शिक्षण द्यावयाचें ह्मणतां, आणि आम्ही त्यांना घर-
संसाराचें शिक्षण द्यावयाचें ह्मणतो. तुम्ही स्त्रियांकडून पुरुषांप्रमाणें
बाहेरचीं कामेकाजेही करवूं ह्मणतां; आणि आम्ही ह्मणतो कीं, ती
निरुपायाची गोष्ट आहे. तुम्ही स्त्रीपुरुषांचे हक्क समान मानतां;
आणि आम्ही ह्मणतो कीं, स्त्रियांवर पुरुषांचें स्वामित्व आहे. तुम्ही
स्त्रियांना स्वतंत्रता देण्यांत—घराबाहेर हिंडूं देण्यांत—त्यांचें सुख आहे
म्हणतां, आम्ही तें कुटुंबस्नेहांत आहे असें ह्मणतो. वाटेल तितक्या
मोकळेपणानें पुरुषांमध्ये स्त्रिया मिसळूं लागल्या ह्मणजे तुम्ही
चांगलें म्हणतां, आम्ही त्यांच्यांत मर्यादा असणें चांगलें म्हणतो.
अशा रीतीनें आपल्या विचारांत आणि बाहेरील वागणुकींत भेद
आहेत, दोषांची अंतर्गामींची इच्छा एकच आहे, आणि ती हीच
कीं, स्त्रियांना सुखी ठेवावयाचें. तेव्हां आतां आपल्याला पाहिलें
पाहिजे कीं, स्त्रियांचें खरें सुख कशांत आहे ? हें समजण्यास समान
हक्क आणि सेवाधर्म ह्यांची तुलना प्रथम केली पाहिजे. ”

स्त्रिया चंद्र आहेत आणि पुरुष सूर्य आहेत.

प्रोफेसरसाहेब हणाले, “ स्त्रीपुरुषांच्या निरनिराळ्या गुणांमुळे महात्म्यांनीं पुरुषांस सूर्याची उपमा दिली आहे आणि स्त्रियांस चंद्राची उपमा दिली आहे. जशी चंद्राचे किरणांत शांति असते, तशी स्त्रियांमध्ये आधीनतेनें उत्पन्न झालेली शांति असते. सूर्याच्या किरणांत जशी उष्णता, तसाच पुरुषांत पुरुषार्थ. चंद्र जसा आपल्या आकर्षणाने समुद्रास भरती—ओहटी आणितो, तशा स्त्रिया आपल्या आकर्षणाने पुरुषांच्या हृदयांत भरती—ओहटी उत्पन्न करितात. चंद्रांत जसें अमृत असतें, तसें स्त्रियांतही अमृत आहे. सूर्यांत तें शोषण करण्याची शक्ति असते, तशी पुरुषांत थोडीशी कठोरता असते. चंद्रांत जसें सौंदर्य आहे तसें स्त्रियांत रूप आहे, पण सूर्यांत त्याच्याऐवजीं चंद्राला मंद पाडावयाचें तेजस्वीपण आहे, तसा पुरुषांत स्त्रियांच्या स्वरूपाला दडपण्यासारखा पुरुषार्थ असतो. चंद्राला वरचेवर ग्रहण लागतें, तसें स्त्रियांच्या मनांतही सहज बोलण्याबोलण्यानें ग्रहण लागतें; आणि सूर्याचीं ग्रहणे जशीं थोडीं असतात तसे पुरुषांच्या अंतःकरणावर स्त्रियांपेक्षां फारच थोडे परिणाम होतात. दिवसाच्या त्रासानें दमलेल्या जनाला जसा चंद्र शांतता देतो त्याप्रमाणें संसाराच्या दगदगीनें त्रासलेल्या जनाला स्त्रिया शांतता देतात. सूर्य उष्णता उत्पन्न करून थंडी उडवतो, तसे पुरुष आपल्या उद्योगानें जगांत उष्णता पसरतात. चंद्र आपल्या अमृतवृष्टीनें औषधींचें पोषण करितो. तसें स्त्रिया आपल्या प्रेमळदृष्टीनें मुलांचें पोषण करितात; पण सूर्य आपल्या कडक किरणांनीं औषधी वाढवितो, तसे पुरुष आपल्या धाकानें

मुलांना सुधारतात. चंद्र पृथ्वीच्या आसपास लवकर फिरतो तसे स्त्रियांचे मन हे संसारचक्र फिरविते; पण सूर्यास फिरावयास वेळ लागतो तशी पुरुषांच्या मनांत दृढता पुष्कळ बाबतींत स्त्रियांपेक्षा जास्त असते. सूर्यापेक्षा चंद्र लहान आहे, तसा पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचा मेंदू लहान आहे. चंद्र धुक्याचे पाणी आणितो, तशा स्त्रिया अश्रु आणितात, पण सूर्य जसे ते उडवून टाकितो, तसे पुरुष त्यांच्या डोळ्यांचे पाणी पुसून टाकितो. चंद्र पृथ्वीच्याजवळ असल्यामुळे पृथ्वीवर त्याचा पुष्कळ परिणाम होतो; तशा स्त्रिया जगतावर पुष्कळ परिणाम करू शकतात, तसेच गृहप्रपंचातील साधारण गोष्टींत सुद्धा दूरवर नजर ठेवून त्याचा परिणाम त्या लवकर ताडू शकतात; पण सूर्य फार लांब आहे, त्याचा पृथ्वीवर परिणाम होऊ शकत नाही, तसेच पुरुष आपल्या पुरुषार्थात इतके दूरवर लक्ष ठेवीत नसल्यामुळे स्त्रियांप्रमाणे त्यांच्यावर लवकर परिणाम होत नाही. जसा द्वितीयेचा चंद्र दिसण्यांत लहान आणि नाजूक दिसतो, तशा स्त्रिया दिसण्यांत लहान आणि नाजूक आहेत; पण सूर्य जसा उग्र तसे पुरुष दिसण्यांत उग्र आणि कामकाजांत सक्त असतात. चंद्र जसा नेहमी लहान-मोठा होतो, तसे स्त्रियांचे मनही क्षणोक्षणी चंचल असते; पण सूर्यांत जसा विशेषसा फेरफार होत नाही, तसे पुरुषही विशेष कारणाखेरीज स्त्रियांच्या सारखे लवकर बदलत नाहीत. सूर्याच्या तेजाने जसा चंद्र प्रकाशतो, तसेच पुरुषांच्या पुरुषार्थानेच स्त्रिया शोभतात; म्हणून स्त्रियांची चंद्राबरोबर आणि पुरुषांची सूर्याबरोबर तुलना केली आहे. प्रोफेसरसाहेब, आतां तुम्ही मला दाखवा कीं, तुम्ही सूर्याचे आणि चंद्राचे हक्क कसे सारखे करणार, आणि दोघांचीं कामे एक कशीं करणार ? ”

मांजरीचें पोर आणि वांदरीचें पोर.

हें ऐकून प्रोफेसरसाहेब फार विचारांत पडले; आणि अर्धवट हरलेच ह्मणावयाचे. कारण चंद्रसूर्यांच्या तुलनेला जबाब देणें कांहीं सोपी गोष्ट नव्हती. इतक्यांत महाराज ह्मणाले, “ साहेब ! तुम्ही मांजरीचें पोर आणि वांदरीचें पोर, ह्यांतील भेद समजतां का ? मांजराच्या पोराला त्याची आई जेथें जरूर असेल तेथें उचलून नेऊन ठेविते; पण वांदरीच्या पोराला हातानेंच धरावें लागतें—तो पडेल याबद्दल वांदरी काळजीच करीत नाही. तसेंच जेथें स्त्रियांत सेवाधर्म आहे, तेथें जशी मांजरी आपल्या आपणच आपल्या पिलांना नेते, तसे पुरुष स्त्रियांचा बोजा आपणच उचलतात; आणि जेथें स्त्रियांचे समान हक्क असतात, तेथें वांदरीच्या पोरालाप्रमाणें पुरुषांना स्त्रियांना धरून राहावें लागतें. मांजरीला जसे आपल्या पिलांना उचलणें जड वाटत नाही, उलट त्यांत आनंदच वाटतो, तसेंच सेवाधर्मांत आपल्या पुरुषार्थांनीं पुरुषांना स्त्रियांचा भार फार न वाटतां तो फुलाप्रमाणें वाटतो; आणि तो बोजा उचलण्यांत त्यांना उलट आनंद वाटतो. इकडे त्या पिलालाही आईच्या तोंडांत असल्याचें मुळींच भय वाटत नाही, तसेंच पुरुषांच्या आश्रितांना-पुरुषांच्या स्वामित्वाखालीं राहाणाऱ्या स्त्रियांना—कोणत्याही प्रकारचें भय नसतें, त्या निर्भय असतात, त्यांना यांत आनंद होतो. पण वांदरीच्या पोराला आपल्या संरक्षणार्थ आपल्या आईला जशी घट्ट धरावयाची अवश्यकता असते, तसें समान हक्कांत आहे. दोहींतही मुलांचा बोजा आईवरच पडतो, तसें दोहींतही स्त्रियांचा बोजा पुरुषांवरच पडतो.

पण फेर इतकाच कीं, सेवाधर्मातील स्त्रियांचा बोजा पुरुष आपण होऊन उचलतात, आणि समान हक्कांत स्त्रियांना आपण होऊन पुरुषांना मजबूत धरून ठेवावे लागते. नाही तर वांदरीच्या पोरा-प्रमाणे खाली पडावयाची भीति असते. ह्याचा परिणाम असा होतो कीं, स्त्रियांचे आयुष्य पुरुषांना पकडण्याच्या तजविजींत आणि पकडले म्हणजे पडून न जाण्याच्या काळजींत जाते; आणि त्या काळजीने त्यांच्या मृदु अंतःकरणांतील उत्कृष्ट गुण खुलू शकत नाहीत आणि त्यामुळे स्त्रियांची खरोखर शोभा अथवा त्यांचे खरे स्त्रीत्व नष्ट होते. प्रोफेसरसाहेब, लक्षांत ठेवा कीं,

स्त्रियांतून स्त्रीत्व कमी करणे म्हणजे पुरुषांतून पुरुषार्थ कमी करण्याप्रमाणे आहे.

कारण, स्त्रियांच्या स्त्रीपणावरच पुरुषांचा पुरुषार्थ अवलंबून आहे म्हणजे स्त्रियांतून स्त्रीत्व कमी झाले कीं, पुरुषांतून पुरुषार्थ कमी झाल्याशिवाय रहाणारच नाही. पुरुषांतून पुरुषार्थ कमी होणे म्हणजे नुकसान आहे, ह्या गोष्टीचा तुम्ही कांहीं विचार करतां का? जर त्याचा विचार तुम्हांकडून होत असला, तर लग्नसंज्ञेच्या मुळावर, प्राचीन ऋषींच्या सिद्धांतांवर, पवित्र आर्यधर्माच्या त्रिकालदर्शी हुकुमांवर, प्रकृतीच्या मुळांवर आणि ईश्वरी नियमांवर तुम्ही स्त्रीपुरुषांच्या समान हक्कांच्या नांवाने असा घाव घालावयास तयार झालां नसतां. तुम्ही म्हणालां कीं, 'समान हक्कांनीं स्त्रियांचे स्त्रीत्व कसे जाते?' पण त्याचा जबाब उघड आहे, आणि तो हाच कीं,

समान हक्कांत वांदरीच्या पौराप्रमाणें पुरुषांना पकडून ठेवण्याची तजवीज स्त्रियांना केली पाहिजे, आणि पकडल्यानंतरही हात न सुटण्याची काळजी त्यांना ठेवावी लागते; आणि त्या व्यवस्थेंत व काळजीमुळें त्यांना आपल्या स्वाभाविक कर्तव्यांत, आपल्या अंतः-करणांतील इच्छेंत आणि मनाच्या स्वाभाविक कलांत छटाछाट करावी लागते. इतकेंच नाही, तर पुष्कळ वेळां मनांत नसतात अशा प्रकारचे देखावे बाहेर करावे लागतात. असा वरकरणीपणा शरीरांत, मनांत, वागणुकींत, शिक्षणांत आणि पोषाखांत आणावा लागतो; आणि त्याचा परिणाम असा होतो कीं, स्त्रिया मिशांशिवाय पुरुष होतात. म्हणजे स्त्रियांचें जें खरें खरें स्त्रीत्व तें उमलल्याशिवायच कोमेजून जातें; आणि त्यांची खरी शोभा दिसत नाही. त्यामुळें सेवाधर्माशिवाय सीतेप्रमाणें स्त्रियांची खरी खरी उत्तमता दिसत नाही, त्यामुळेंच शकुंतलेसारखें अद्भुत सौंदर्य दिसत नाही, त्यामुळेंच कादंबरीसारखी रसज्ञता दिसत नाही, त्यामुळेंच सावित्रीसारखें सतीत्व दिसत नाही, गार्गी-सारखें ज्ञान दिसत नाही, अनुसयेसारखें व्यावहारिक शहाणपण दिसत नाही, आणि त्यामुळेंच हल्लीं ज्याची जरूर आहे, तसला परोपकार व ऋषि-पत्नीप्रमाणें अतिथिसत्कार पाहावयास मिळत नाही. हा सर्व परिणाम स्त्रियांतून सेवाधर्म कमी होण्याचा आहे. कारण, पुरुषांत जसा पुरुषार्थ जरूर आहे, आणि त्यामुळेंच त्यांना शेवटीं ईश्वरासन्निध जावयास मिळतें, तसा स्त्रियांत सेवाधर्म ही महान् शक्ति आहे, ह्या शक्तीच्या बळावरच त्या संसारांत स्वर्ग आणूं शकतात; आणि स्वतः मोक्षापर्यंत जाऊं शकतात. पण समान हक्कानें त्या शक्तीचा नाश होतो. म्हणून स्त्रियांचें स्त्रीत्व संभाळण्या-करितां आह्मी स्त्रियांजवळ सेवाधर्म मागतों. पुरुषांचें खरें सुख पुरुषार्थांत आहे, तसेंच स्त्रियांचें खरें सुख स्त्रीत्वांत आहे; म्हणून ह्या संसारांत सर्वांच्या सुखाकरितां स्त्रियांचें स्त्रीत्व कायम ठेवावें,

अशी ईश्वराजवळ आमची प्रार्थना आहे. प्रोफेसरसाहेब, स्त्रीपुरुषांच्या समान हक्काच्या हल्लींच्या काळांत चाललेल्या गोष्टी कांहीं नवीन नाहीत. ही बाबत मनुष्याच्या उत्पत्तीबरोबरच उत्पन्न झालेली आहे. मनुष्यजातींत स्वाभाविकरीत्याच एक अशी वृत्ति असते कीं, जितकें होईल तितकें आपल्या सुखाकडे कोणत्याही गोष्टीस ओढावयाचें. त्यासाठीं आपल्यांत जितकें बळ असेल तितकें खर्च करावयाचें अशा प्रकारची स्वार्थी वृत्ति स्त्रियांत व पुरुषांत असते. त्या वृत्तीमुळें जेव्हां अज्ञानाचा समय असतो तेव्हां देशांत तमोगुणी स्वभावाचे लोक असतात, व ते स्त्रियांचे हक्क लुटून घेतात; आणि स्त्रियांचें चाललें तर त्या पुरुषांचे हक्क लुटून घेतात. दरएक देशांत आणि दरएक प्रजेत असें होतें. मग जेव्हां समाज सुधारतो, लोक थोडासा खरा धर्म समजतात, आणि प्रजारजोगुणी वृत्तीची होते, तेव्हां त्यांना स्त्रियांच्या समान हक्काची आठवण होते. यांचा हेतु चांगला असतो, पण त्याचे परिणाम चांगले होत नाहीत. मी पहातो कीं, तुम्ही समान हक्काच्या गोष्टी सांगतां, त्या स्त्रियांच्या सुखाकरितांच असतात; तरी त्याचा परिणाम कांहीं चांगला होत नाही. जेथें समान हक्क चालतात, तेथें मी पाहिलें आहे कीं, पुष्कळ स्त्रिया स्वच्छंदी होतात, इतकेंच नाही, तर स्त्रियांवर त्यामुळें फार बोजा पडतो; त्यामुळें त्यांचा स्वाभाविक नाजूकपणा, अनुपम सौंदर्य, स्वाभाविक आकर्षण आणि खरें खरें स्त्रीत्व दबून जातें, ह्याणजे समान हक्काच्या स्त्रिया, स्त्रिया ह्याणून असूनही त्यांची खरी खरी मजा पुरुष भोगूं शकत नाहीत, आणि स्त्रियांचें हृदय जी आनंदाची खाण तो आनंद त्या स्त्रिया आपणही थोडा देखील भोगूं शकत नाहीत; म्हणून आम्ही स्त्रियांना सेवाधर्मांत ठेवण्याची तजवीज करितों. स्त्रियांत सेवाधर्म केव्हां येतो हें तुम्हांस माहीत आहे ? प्रोफेसरसाहेब, जेव्हां आपण उत्तमांत उत्तम

असे आचार-विचार ठेवितों, जेव्हां आपल्याला उत्तमांत उत्तम धर्म मिळतो आणि जेव्हां आपण आपल्या पलीकडे पाहातो, तेव्हांच आपल्या स्त्रियांत सेवाधर्म येतो; आणि तेव्हां मांजराच्या पोरामाणें निर्दोष स्त्रियांचा बोजा आपण आनंदानें उचलतो. आम्ही कांहीं वेळां स्त्रियांना अतिथि समजतो; आणि “ अतिथि देवोभव ” ह्या वाक्याप्रमाणें आम्ही चाललों व प्राचीन ऋषींच्या तोंडून ईश्वरानें केलेली आज्ञा, ‘ जेथें स्त्रिया सुखी असतात, तेथें देवता राहातात,’ हें लक्षांत ठेविलें, ह्यणजेच स्त्रियांत सेवाधर्म येतो. अशा उत्तमतेखेरीज स्त्रियांत सेवाधर्म कोठून येणार, आणि तुमच्या-सारख्याच्या नशिवांत तो कोठून असणार ? कारण तुम्हांला ‘ईझी चेअर’ वर पडून चिरूट ओढायचा, हॉटेलांत मेजवान्या झोडायच्या, आणि ‘ पार्टी ’ ला जाऊन सुधारणेच्या नांवाखालीं परक्या स्त्रियांशीं मोकळेपणानें गप्पा झोडायच्या, तेव्हां अशांना समान हक्क कां नाहीं आवडणार ? स्त्रियांनीं दुकानांत आणि कारखान्यांत कामें करावीं. स्त्रियांनींच नवऱ्याकरितां वशिले लावावे, स्त्रियांनीं आपःया पोटाकरितां परक्या पुरुषांची हांजी हांजी करावी, स्त्रियांनीं क्षुल्लक गोष्टीकरितां वाटेल तेथें भटकावें, स्त्रियांनीं नवऱ्यांना धमकवावें आणि स्वतः इच्छेस येईल तेव्हां वाटेल तेथें भटकावें, त्यांत पुरुषांना समान हक्काच्या नांवावर कांहीं एक बोलतां येऊं नये, असा तो समान हक्काचा फायदा तुमचा तुम्हांलाच लखलाभ असो ! पोकळ समानत्व आर्यधर्माला कधींही रुचणार नाहीं. आर्यत्व तर असें ह्यणतें कीं, अतिथींचा समान हक्क नसतोच, त्यांचे हक्क तर निःसंशय जास्त असतात. आपण उपाशीं राहूनही अतिथीला जेवावयास घालावें लागतें, तसेंच स्त्रिया आपल्या अतिथि आहेत, कारण त्या अबला आहेत, आणि त्यांचें नुसतें नांवच ‘अबला’आहे. असें नव्हे तर त्यांचें शरीरही पुरुषांपेक्षां कमी बलवान् आहे. त्यांचें

अंतःकरणही पुरुषापेक्षां लहान आहे, त्यांचा मेंदूही पुरुषापेक्षां लहान आहे. आपल्या त्रिकालदर्शी ऋषींनीं स्त्रियांना अधर्गाची उपमा दिली आहे; पण तें सुद्धां डावें अंग मानलेलें आहे, आणि मनुष्याची डावी बाजू नेहमीं कमी बलवान् असते; ह्याला अपवाद असेल, पण बहुतकरून डावी बाजू अशक्तच असते, तसेंच स्त्रिया क्वचितच पुरुषापेक्षां बलवान् असल्या तरी ईश्वरी योजना समजणाऱ्या ऋषींनीं स्त्रियांना 'अबला' च ह्मटलें आहे; आणि त्याकरितांच आम्हां त्यांना अतिथि म्हणजे देवी ह्मणतो, आणि त्यांना आमच्यापेक्षां जास्त हक्क द्यावयाचे ह्मणतो. पण मनुष्यस्वभावांत स्वाभाविक स्वार्थवृत्ति असते, ती आपल्याला ह्या भूतलींच्या देवींची फुकट पूजा करूं देणार नाही, म्हणून लग्नयज्ञाच्यामार्फत त्यांना सेवाधर्म देऊन आपण त्यांचें अतिथित्व कबूल केले पाहिजे, म्हणजे सेवाधर्म त्याजवर सोंपवून आपण त्यांचे विशेष हक्क जाणले पाहिजेत. समान हक्क ही तर कृपणता आहे, ते तर साधारण लोकांकरितां आहेत; रोज रोज वाढणाऱ्या गरजांना, खटपटींना आणि नवीन नवीन मौज-मजेला पुरुष पुरे न पडल्यामुळे पुरुषार्थ करण्यांत निर्बल अशा स्त्रियांना आपल्याबरोबर खेंचण्याकरितां वर वर दाखविणाऱ्या ह्या समान हक्काच्या नांवानें त्यांनीं स्त्रियांना फसवावयाचें जाळें घातलें आहे. ह्यांत तुमच्यासारख्या सुशिक्षित माणसांनीं पडूं नये. तुम्हीं तर आर्यांचा उदार सेवाधर्मच स्वीकारिला पाहिजे.

“ प्रोफेसरसाहेब, जगताच्या कल्याणाकरितां आणि आपल्या उन्नतीकरितां दयाळू प्रभूनें आपल्याला पवित्र वेदशास्त्रामार्फत तीन रस्ते दाखविले आहेत:— (१) कर्म, (२) उपासना, (३) ज्ञान. ज्ञानमार्ग हा फार कठिण आहे. मोठे मोठे पांडित, अतिशय मेहनत करणारे योगी, आणि तीव्र वैराग्यवान् संन्यासीसुद्धां

ह्या रस्त्यानें जातांना चुकतात; मग चंचल स्वभावाच्या, बारीक-सारीक वस्तूंवर मन ठेवणाऱ्या, सोप्या सोप्या गोष्टीही लवकर न समजणाऱ्या, आणि स्वाभाविकरीत्याच फार कठिण श्रम न करूं शकणाऱ्या स्त्रिया ह्या मार्गांत कशा टिकूं शकतील ? यांच्याकरितां तो रहदारीचा रस्ता नाही. त्यांच्याकरितां दोन रस्ते आहेत. कर्म व उपासना, हे ते दोन रस्ते होत. कर्म म्हणजे समान हक्क आणि उपासना म्हणजे सेवाधर्म. आतां तुम्ही विचार करा कीं, ह्या दोहोंपैकीं स्त्रियांना कोणता मार्ग जास्त सोईचा आहे ? ज्या रस्त्यानें सहज जातां येईल, जो स्वाभाविक असेल आणि जो सुरक्षित असेल, तसेंच जो रस्ता स्त्री आणि पुरुष ह्या दोघांना हितकर असेल, तोच रस्ता धरा. आम्हांला कांहीं ह्या बाबतीविषयीं खास ममत्व नाही; तरी पण आमची अशी इच्छा आहे कीं, जेणेकरून आर्यत्व अस्सल रूपांत राहिल, तें चांगलें.

सेवाधर्म आणि समान हक्क यांची बरोबरी

करण्याकरितां कर्मकांड आणि भक्तिकांड ह्यांत काय भेद आहे हा तुम्हांला समजून घेतला पाहिजे. कर्म करण्याकरितां तर चांगले मुहूर्त पाहिजेत, चांगलीं शरीरें पाहिजेत, चांगला देशकाळ पाहिजे, लायक पात्र पाहिजे, जवळ समृद्धि पाहिजे, आणि कर्माचें फळ देणाऱ्या देवताही पाहिजेत. जोंपर्यंत ही सर्व सामग्री नाही तोंपर्यंत चांगल्या रीतीनें कर्म होऊं शकत नाही; तसेंच तुमच्या समान हक्कांतही समजावयाचें; पण भक्तिमार्गांत तसें नाही. भक्ति जेव्हां कराल तेव्हां सहज होऊं शकते; कारण कीं, भक्तीचा संबंध कांहीं बाहेरच्या वस्तूशीं नाही, तो

अंतःकरणाशीच आहे, तसेंच सेवाधर्माचा संबंध किंवा सेवाधर्माचा आनंद कांहीं बाहेरील वस्तूवर नाही. सेवाधर्म हा अंतःकरणांतिल प्रेम आहे, आणि समान हक्काचा आनंद कर्मकांडाप्रमाणे बाहेरील वस्तूवर आहे, ह्मणून जसे सर्व लोकांकडून नेहमीं यज्ञ होणार नाहीत, तसें सर्व स्त्री-पुरुषांकडून नेहमीं समान हक्काचे पालन होणे शक्य नाही, पण जसें आपल्याला फावेल तेव्हां थोडे थोडे ईश्वरस्मरण करतां येतें, तसा सेवाधर्म हा स्त्रीपुरुषांना थोडा थोडा पाळतां येतो, कारण तो अंतःकरणाचा धर्म आहे. प्रोफेसर-साहेब, कर्मकांडाची कल्पना जर तुम्हांला नसेल तर हल्लींच्या विधवा स्त्रियांचा सेवाधर्म पाहा. त्याच्याबरोबर तुमच्या समान हक्काची बरोबरी करतां येईल. त्यांना जसा येथें विटाळ होईल, हें चालणार नाही, त्याला विटाळ झाला, ह्याचा शिंतोडा उडाला वगैरे त-हे-चे घटकोघटकीं ग्रहण लागतें, तसें समान हक्कांत स्त्रीपुरुषांना बोलण्या-बोलण्यांत ग्रहण लागतें, बोलण्याबोलण्यांत 'पोझिशन' चा प्रश्न निघतो, सहज गोष्टींत राग येतो, सहज गोष्टींत कायद्याची मदत घ्यावयाला कोर्टांत जावें लागते, आणि सहजासहजीं काडी मोडून देण्यापर्यंत मजल येते, इतकेंच नव्हे तर समान हक्काच्या योग्य-तेला चढण्याकरितां त्यांना स्वाभाविकतेचा बळी देऊन इतके कष्ट करावे लागतात आणि पुरुषांना ताब्यांत घेण्याकरितां इतकी मेहनत करावी लागते कीं, तें सगळें तुम्ही बरोबर समजलांत, तर जशी तुम्हांला वरचेवर डोक्यावरून अंग धुणाऱ्या स्नातान्यांची दया येते तशी तुमच्या समानहक्कवाल्या स्त्रियांची दया आल्याशिवाय राहणार नाही.

“जसें बांधलेल्या रूढीमध्ये बाहेरची पवित्रता पुष्कळ असते, पण स्वाभाविकता थोडी असते, तसें समान हक्कांतसुद्धां स्त्रियांमध्ये बाहेरचे ज्ञान पुष्कळ असतें, पण आंत सर्व पोकळ; कारण बाहेरील

ज्ञानाकरितां स्वाभाविकतेचा बळी दिलेला असतो. आतां तुह्मी सांगा कीं, तुह्मांला काय आवडतें ? जेव्हां फावेल तेव्हां व येईल तशी भक्ति-भावानें केलेली प्रार्थना कीं पाण्याच्या शिंतोड्याबरोबर धुतला जाणारा रूढिमार्ग ? साधी भक्ति आवडते कीं खर्चिं अवडंबर घालणारें कर्मकांड आवडतें ? हल्लीं आपल्या पडत्या स्थितींत—आपल्या शारीरिक, मानसिक आणि देशाच्या दरिद्र स्थितींत आपल्याला कोणतें सोईचें ? मोठे मोठे यज्ञ का ' पत्रं पुष्पं फलं तोयं ' यांनीं केलेली भक्ति ? तुह्मी सांगा कीं, आपल्या स्त्रिया काय करूं शकतील ? यज्ञ का भक्ति ? आणि ज्यांचें जास्त कल्याण कशांत आहे, याचा विचार करा. ”

प्रोफेसर ह्यणाले, “महाराज, तुह्मीं तर कमाल केली. मी आपला मूढच झालों. हे सर्व मुद्दे आपण कोठून शोधून काढतां ? मग कबूल केले पाहिजे कीं, चंद्र सूर्याची बरोबरी, मांजरीच्या आणि वांनरांच्या पोरांची जोडी, आणि कर्मकांड व भक्तिकांड ह्यांचा बरोबर खुलासा माझ्या हातानें होणार नाही, इतकेंच नव्हे तर मला कबूल केले पाहिजे कीं, मी आतांपर्यंत अर्धा हरलों आहे, तरी पण मी इतकें तर अजूनही सांगतों कीं, अज्ञानांत पडलेल्या आपल्या देशांतील स्त्रियांना सुधारण्याकरितां, जरा जास्त सढळ हातानें शिक्षण दिलें पाहिजे, आणि समान हक्काच्या शिक्षणाखेरीज स्त्रियांमध्ये यावें तसें तेज येणार नाही, कारण कीं, देशाचार, कुलाचार आणि लोकोपचाराच्या इतक्या खुळ्या चाली आमच्यांत पडल्या आहेत कीं, त्यांतून समान हक्काच्या शिक्षणाखेरीज सुटतां येणार नाही. समान हक्कांनीं स्त्रियांना पुरुषांबरोबर आणि पुरुषांना स्त्रियांबरोबर चढाओढ करावी लागेल, आणि त्यामुळें त्यांच्यांत आपल्या आपण जागृति उत्पन्न होईल, आणि असें होण्याकरितां आम्ही समान हक्काच्या शिक्षणाची जरूरी आहे, असें ह्यणतों.

“ महाराज, दुसरें आपण असें लक्षांत घ्या कीं, हें कांहीं ऋषींच्या वेळचें सत्ययुग नाही तर हें इंग्रजी अमलांतील कलियुग आहे. माझ्या मित्रांनीं ज्या केंद्रांचा खेळ, आरशांचा खेळ व पाण्याचा खेळ वगैरे गोष्टी सांगितल्या त्या रसिक व स्वाभाविक आहेत; इतकेंच नव्हे तर तशा प्रकारचीं चित्रें दिसावीं अशी आपण इच्छा ठेवितों, असें असूनही मला सांगितलें पाहिजे कीं, हल्लींच्या काळांत आपल्या स्त्रियांकडून जर आपल्याला मदत मिळणार नाही, तर आपण ह्या जगांतील व्यवहारांत पुढें येऊं शकणार नाहीं. मी कबूल करितों कीं, स्त्रियांना बाहेरची ह्मणजे पुरुषांच्यासारखीं कामें दिल्यानें त्यांच्या स्वाभाविक नाजूकपणाला आणि आनंदी स्वभावाला त्रास दिल्यासारखें होईल, ह्यांत संशय नाहीं. पण त्यांची नाजूकता संभाळण्याकरितां ह्या सुधारलेल्या काळांत आपण कोठपर्यंत दरिद्रता भोगणार ? आणि या स्वतंत्रतेच्या काळांत ह्या बाबतींत आपण कोठपर्यंत आपल्या मनाला ताब्यांत ठेवणार ? तें मी अजून समजूं शकत नाहीं. जरी मी आपल्या ह्या वादांत हरलों आहे, तरी पण अजून मला असें वाटतें कीं, आपल्या देशांत आणि आपल्या प्रजेंत नवा जोम आणण्याकरितां स्त्रीपुरुषांना समान हक्काच्या तत्त्वाचें शिक्षण देण्याची जरूरी आहे. त्याखेरीज—स्त्रिया सुधारल्याखेरीज—म्हणजे त्यांच्याकडून कामकाजाची मदत मिळाल्याशिवाय, एका चाकानें गाडी चालावयाची नाहीं. ह्मणजे स्त्रियांच्या मदतीशिवाय एकट्या पुरुषांनीं कांहीं देशाची उन्नति होणार नाहीं.”

स्त्रीपुरुषांच्या समान हक्कांनं होणारें नुकसान.

महाराज हणाले, “एका चाकानें गाडी चालणार नाही, हें खरें आहे. त्याकरितांच परमेश्वरानें स्त्रियांमध्ये सेवाधर्म ठेविलेला आहे आणि त्यासाठीच प्रपंचांतील लहान लहान कर्तव्यें केल्यानें त्यांचा उद्धार होऊं शकतो, असें शास्त्रांनीं म्हटलें आहे. कारण व्यावहारिक कामकाजांत स्त्रियांची मदत मिळाल्याशिवाय पुरुषांची उन्नति होणार नाही, व जगताचें कल्याण साधणार नाही, असें ऋषींना वाटत असे व म्हणूनच त्यांनीं स्त्रियांच्या हातून होण्यासारखा सोपा सेवाधर्म त्यांजवर सोंपविला आहे; आणि त्या सेवाधर्माचीं त्यांनीं चार लक्षणे मानिली आहेत. त्या चार लक्षणांसंबंधीं ते असें म्हणतात कीं, अंतःकरणांत प्रेम, डोळ्यांत मर्यादा, जिभेंत गोडी आणि हातांत काम यांखेरीज स्त्री काय उपयोगाची ! प्रोफेसरसाहेब, तुमच्या समान हक्कांत हातांत काम आणि तोंडांत गोडी असते, पण अंतःकरणांत प्रेम व डोळ्यांत मर्यादा नसते, त्यामुळें तुमच्या समान हक्काचा धर्म अपूर्ण आहे. समान हक्कांत स्त्रियांना पुरुषांची खुशामत करावी लागते, त्यामुळें गोड शब्द नेहमीं हजर ठेवावे लागतात. तसेंच कामकाजादरच त्यांच्या जीविताचा आधार असल्यामुळें तें सदैव हातांतच लागतें, पण त्यांच्यामधील डोळ्यांतील मार्दव आणि अंतःकरणाचें प्रेम उडून गेलेलेंच असतें, त्याची वाट काय ? डोळ्यांतील मार्दव गेल्यानें त्यांच्यांत विनय कसा राहिल ? आणि अंतःकरणांतील प्रेम गेल्यानें त्यांच्यांत पवित्रता कशी राहूं शकेल ? आतां तुम्ही विचार करा कीं, स्नेह, प्रेम ह्याशिवायची बायको काय कामाची ?

अशा स्त्रियांपासून पुरुष कशाप्रकारें आनंद मिळवूं शकतील ? अशा स्त्रियांकडून पुरुषांच्या मनाचें आकर्षण कसे घडणार ? आणि स्त्रियांच्या आकर्षणाखेरीज पुरुष पुरुषार्थ कसे करूं शकतील ? हें आम्हांला समजत नाहीं. स्त्रियांच्या वरकरणी भाषणांनीं भुलण्या-इतके सर्वच पुरुष मूर्ख असतील असें आम्हांला वाटत नाहीं. जर तसें असतें, तर स्त्रियांच्या चेहऱ्यांत मोहकता व ठराविक गोड शब्द असून युरोप व अमेरिकेंत दिन प्रतिदिन ब्रह्मचारी पुरुषांची संख्या कां वाढते ? दुसरें असें लक्ष्यांत ठेवा कीं, स्त्रियांनीं पुरुषांच्या-सारखीं कामकाजें केलीं ह्मणजे कांहीं पुरुष स्त्रियांकडे ओढ घेत नाहींत, कारण स्त्रिया जें जास्तींत जास्त आणि चांगल्यांत चांगलें काम करितात, त्यापेक्षांही पुरुष जास्त व चांगलें काम करूं शकतील. ह्मणजे पुरुषांसारखीं कामें केल्यानें कांहीं स्त्रिया पुरुषांना वश करितील भसें नाहीं. त्याकरितां अंतःकरणांतील प्रेम व डोळ्यांतील मर्यादा-विनय-पाहिजे. पण खेदाची गोष्ट अशी आहे कीं, हीं दोन तत्वे, जीं स्त्रियांचें स्त्रीत्व आहे, तीं तुमच्या समान हक्कांत नाहींत, तेव्हां तुमचा संसार कसा सुखी होणार ? आणि तुम्हांला खरी विश्रान्ति कशी मिळणार, तें मी समजत नाहीं. इतकें खरें कीं, तशा समान हक्कानें तुम्ही स्त्रियांबरोबर उघड रीतीनें व्हिक्टोरियांत वसूं शकाल. तुमच्या स्त्रिया आपल्या मित्रांबरोबर फिरावयास जाऊं शकतील, वाटेल तेथें नाटकी पोषाख करूं शकतील,— कौटुंबिक मंडळीसंबंधीं थोडें बेपर्वाईनें राहतां येईल, आयांच्या हातांत मुलें देऊन कुत्र्याबरोबर खेळण्यांत मोकळ्या होतील, वगैरे वगैरे पुष्कळ गोष्टी होतील, आणि हें सर्व तुम्ही समान हक्काचे नांवानें करूं शकाल. त्यांतच जर तुमचें सर्व सुख येणार असेल, आणि तीच जर उत्तम नीति असें वाटत असेल, ह्यांतच ईश्वराला संतोष आहे, आयुष्याचें कर्तव्य आहे अशी तुमची समजूत

असेल, तर मग कांहींच म्हणणें नाहीं. पण मला वाटतें कीं, प्राचीन ऋषींनीं ज्याला खरें सुख ह्मटलें आहे, त्याची तुम्हांला खरी खरी कल्पनाच नसेल म्हणून मला अजून हा वाद थोडासा लांबवावा लागेल. ”

हक्कानें जास्त मिळवितां येईल का प्रेमानें ?

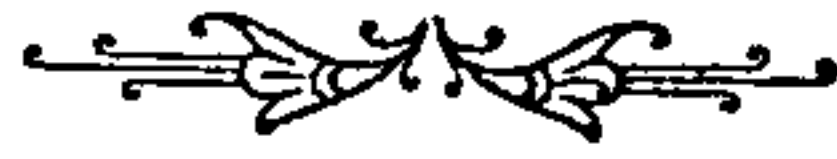
“ प्रोफेसरसाहेब, मला सांगा कीं, हक्कानें जास्त मिळवितां येईल कीं प्रेमानें ? समजा तुम्हांला दोन मित्र आहेत; एक मित्र त्याच्या हक्कानें कांहीं मागेल, व दुसरा नुसता तुमच्या भेटीवर खुष राहून तुम्हांला स्नेहानें वरचेवर भेटत जाईल. तुमच्यापासून जास्त कोण मिळवील ? हक्कानें मागणारा का स्नेहानें गप्प बसणारा ? त्या दोहोंपैकीं तुम्हांला कोणता आवडेल ? हक्काचा दावा आणणारा कीं स्नेहाच्या आधीन राहणारा ? दुसरें उदाहरण घ्या, तुम्हांला दोन मुलगे आहेत, त्यांतील एक तुमच्याबरोबर मुलाच्या नात्याचा हक्क दाखवितो, आणि दुसरा आपल्या हक्काबिक्काचा प्रश्न मनांत सुद्धां न आणितां स्वाभाविक प्रेमानें मुलगा ह्या नात्यानें तुमची चाकरी करितो; तर सांगा बरें ह्या दोघांपैकीं स्वाभाविकरीत्या तुम्ही कोणावर माया कराल ? तिसरें उदाहरण, तुम्हांला दोन बायका आहेत; एक तुमच्या मिळकतीवर माझा हक्क आहे म्हणून दागिने मागेल, आणि दुसरी तुमचें प्रेम हेंच सर्वस्व आहे असें समजेल, तर त्या दोहोंपैकीं तुम्हांला जास्त प्रिय कोणती होईल ? हक्क सांगणारी स्त्री कीं प्रेम करणारी ? हक्क सांगणारी बायको सुरेख आहे, गोडबोली आहे, लाघवी आहे, चांगल्याची मुलगी आहे; आणि दुसरी सांवळ्या रंगाची, विशेष धोरणी नाहीं,

दूरवर नजर नाही अशी, जिचे स्नेहीमंडळ विशेष नाही अशी, गरीब आईबापांची मुलगी, जगाकडे विशेष लक्ष न देतां तुमचें प्रेम हेंच सर्वस्व समजून तुमची सेवाचाकरी करणारी आहे, तर ह्या दोहोंत तुम्हांला जास्त कोणती आवडेल ? हक्कवाली कीं प्रेम इच्छिणारी ?”

महाराजांचें हें बोलणें ऐकून प्रोफेसरसाहेब तर गप्पच बसले, कारण स्नेह आणि हक्क ह्या दोहोंमधील भेद आतां त्यांना नीटसा समजला. ते गप्प बसलेले पाहून महाराज ह्मणाले, “प्रोफेसरसाहेब, मनुष्यस्वभावाचीं रहस्यें जर तुम्हांला बरोबर समजतील, तर तुम्ही स्नेह आणि हक्क ह्यांतील रहस्यें समजूं शकाल; आणि भेद समजल्यानंतर मग तुम्हांला वाटेल कीं, हक्क हा शब्दच जात्या कठोर आहे; तेव्हां नाजूक अबलांच्या हंसत मुखांत हा शब्द कधींही शोभणार नाही, आणि पुरुषांचा पुरुषार्थ ‘हक्क’ शब्दाची कठोरता सहन करूं शकणार नाही. कारण पुरुषार्थ जात्याच वज्रासारखा कठोर आहे, ह्याच्याबरोबर हक्काच्या कठोरतेला पहातांक्षणींच मोठा आवाज होईल आणि अग्नीच्या ठिणग्याच पडतील. पुरुषार्थाच्या खडकापुढें विचाऱ्या हक्करूपी दगडाचें काय चालणार ! त्या दोन्ही दगडांना एकमेकांवर आपटूं देण्यांत कोणता फायदा ! शहाणपण ह्याला म्हणावयाचें कीं, पुरुषार्थाच्या खडकाला प्रेमाच्या समुद्रांत हळूच सोडून द्यावें, आणि त्यांतून लहान मोठीं वर्तुळें होतात, तीं कांठावर उभें राहून आनंदानें पहावीं. प्रोफेसरसाहेब, लक्षांत ठेवा कीं, पुरुषार्थाचा खडक स्नेहाच्या समुद्रांत सहज बुडत जातो, हक्काच्या हातोडीनें फोडल्यास त्याच्यावर त्याचा कांहीं परिणाम होत नाही, म्हणूनच आपल्या पवित्र शास्त्रांत ऋषींनीं ह्मटलें आहे कीं, लग्न ह्मणजे यज्ञ आहे; कारण कीं, लग्नस्नेहानेंच नवराबायको एकमेकांला वश होतात. हक्कानें वश होऊं शकणार नाहींत, त्याकरितां त्यांनीं प्रेमाला प्राधान्य दिलें आहे, आणि प्रेमांतूनच स्वाभाविकरीत्या सेवा

प्रकट होते, म्हणूनच आर्यांनीं स्त्रियांमध्ये सेवाधर्म ठेविलेला आहे. समान हक्क कसा खालच्या प्रतीचा आहे हें तुम्ही समजलां कीं नाहीं ! जर समजलां नसाल तर अजूनही ऐका. ”

हक्क मागायला जाणें याचा अर्थ काय ?

“ ह्याचा अर्थ इतकाच कीं, ज्याच्याजवळ मागावयास जावयाचें त्याची पुरती नालायकी आणि मागणाराच्या अंगातील कमकुवतपणा ह्या दोन बाबींशिवाय ह्याचा अर्थ काय ? ”

हें ऐकून प्रोफेसर एकदम चपापून ह्मणाले, “आं ! आणखी हें काय ? हक्क मागायला जाणें म्हणजे ज्याच्याजवळ मागावयास जावयाचें त्याची नालायकी सिद्ध करणेंच होय; आणि आपलाही कमीपणा दाखविणेंच होय. असेंचना ? ”

महाराज म्हणाले, “हो तसेंच ! जर नामदार सरकार जरा जास्त निःपक्षपाती व उदार राजनीति सुरू करतील, आणि आपल्याला लवकर आपखुशीनें हक्क देतील, तर आपल्याला ते कशाला मागायला जावयास लागेल ? पूर्वीं जेव्हां धर्माच्या बळामुळें राजे लोकांचा लोभ अंकुशांत राहात असे, तेव्हां प्रजेस हक्क मागावे लागत होते का ? नाहींच; आणि हल्लीं आपल्याला कां मागावें लागतें ? इतक्याचकरितां कीं, आपल्या स्वार्थासाठीं अज्ञानामुळें आणि धार्मिक बळ नसल्यानें अंमलदार लोक कोत्या मनानें गाडी हांकतात, आणि त्यामुळें मागावें लागतें. आपल्या काँग्रेस आणि कॉन्फरन्स

प्रजेच्या हक्काकरितां ओरडतात. त्याचा अर्थ अंमलदाराच्या चुका आणि निःपक्षपात व उदार राजनीतीची उणीव हाच होय, दुसरें काय ? आणि आपल्याला मागावें लागतें ह्याचा अर्थ आपला कमीपणा हें तुम्ही कां नाहीं समजत ? जर आपल्याला आपलीं कर्तव्यें योग्य रीतीनें बजावितां येतीं, आणि जे हक्क आपण मागतों ते मिळविण्याची आपल्यांत योग्यता असती, तर लवकर वा उशिरां ते आपल्याला कां नाहीं मिळणार ? प्रोफेसरसाहेब, लक्षांत ठेवा कीं, स्वाभाविकरीत्याच असा एक नियम आहे कीं, हक्कदाराला त्याचा हक्क मिळालाच पाहिजे; आणि त्याप्रमाणें शेंकडा सत्याणव टक्के मिळतोच; पण आपल्याला जें वाटतें कीं, आम्हांला आमचे हक्क अजून मिळत नाहीं--ती आपली घाई होय, तो आपला कमीपणा आहे, ती आपलीं कर्तव्यें बजाविण्यासंबंधींची चूक आहे. जर आपल्यांत योग्यता असेल आणि त्या योग्यतेला योग्य दिशेनें नेतां येईल, तर काय बिशाद आहे कीं, आपल्याला आपले हक्क मिळणार नाहीत ! अवश्य मिळालेच पाहिजेत. पण त्याकरितां फार धीर आणि मोठा पुरुषार्थ लागतो. ”

स्वाभाविकरीत्याच हक्कदाराचे हक्क चुकवावे
लागतात.

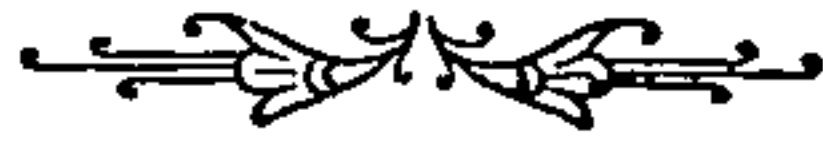
“ प्रोफेसरसाहेब, आतां तुम्ही हक्काची दुसरी बाजू पहा. कोणी निस्पृही ज्ञानी साधु आलेला असतो, तेव्हां त्याच्या दर्शनाला तुम्ही कां जातां ? आणि महाराज, माझ्या योग्य असें कांहीं कामकाज सांगा

असें कशाकरितां म्हणतां ? ते कोठें तुमच्या येथें मागायला येतात ? पण असें असूनही तुम्ही त्याचा स्वाभाविक हक्क देण्याकरितां त्याच्याकडे जातांना ? कोणी मोठा राजा अगर युवराज तुमच्या गांवांत येतो, तेव्हां तुम्ही त्यांना मानपत्रें कां देतां ? आणि चांगल्या चांगल्या भेटी कशा कशाकरितां देतां ? तो कोठें तुमच्याजवळ भेटी मागावयास येतो ? पण तुम्ही त्याचा जन्मसिद्ध हक्क चुकवून देतांना ? तुमचे मित्र तुमच्याजवळ कांहीं एक मागत नाहीत, तरी तुम्ही प्रसंगविशेषीं त्यांना कांहीं कांहीं देतांच. तुमचा प्रिन्सिपाल विलायतेस जावयास निघाला ह्मणजे तुम्ही त्याला हारतुरे घालतांच, हे सर्व तुम्हांला असें असें करा ह्मणून सांगतात का ?

“ प्रोफेसरसाहेब, ते सगळे कांहीं तुम्हांला सांगत नाहीत, तरी तुम्ही त्यांचे हक्क आपल्या आपण चुकवितां. कारण कीं, त्या हक्काला ते योग्य आहेत आणि जे योग्य आहेत त्यांना त्यांचा हक्क दिल्यानें आपल्यालाही अंतःकरणापासून आनंद होतो, आपल्या ह्या मानसिक अगर आध्यात्मिक आनंदाकरितां त्यांचे हक्क देण्याची आपल्याला स्वाभाविक प्रवृत्ति होते. अशी प्रवृत्ति ईश्वरानें मनुष्यस्वभावांतच ठेविलेली आहे. ह्या ईश्वरी सार्वजनिक प्रवृत्तींतून आपल्या स्त्रिया हक्क मिळविल्याशिवाय कशा राहतील, तें मला समजत नाहीं. ज्यांचा तुमचा कांहीं संबंध नाहीं, त्यांना तुम्ही त्यांचे हक्क आपल्या आपण देतां, आणि तुमच्या बायकांना देत नाहीं, ह्याचें कारण काय ? कशाकरितां तुम्ही तुमच्या बायकांशीं इतक्या कठोरतेनें वागाल, तें मला कळत नाहीं; आणि जर तुम्ही इतकी कठोरता ठेवणार नाहीं, तर मग त्यांना हक्क मागायचें कारण काय ? काय ? तुमच्या अंतःकरणांत इतका मनुष्यपणा नाहीं कीं, तुम्ही आपल्या हक्कदारांचे हक्क देणार नाहीं ? आणि ते दिल्यानें जो मानसिक आनंद होतो, तो भोगणार नाहीं ? सगळ्यांचे हक्क चुकविणार,

आणि आपल्याच स्त्रियांचे चुकविणार नाहीं, ह्याचें कारण काय ? तुमच्या स्त्रियांनीं असा काय अपराध केला आहे कीं, त्यांनाच तुम्ही न्याय देणार नाहीं ! आणि जर तसें नाहीं, तर मग तुमच्या-पाशीं हक्क मागण्याचें कारण काय ? इतकेंच नाहीं तर तुमच्या स्त्रियांनीं तुमच्याजवळ मागावयास येण्यांत तुमचाच कमीपणा आहे, आणि मागणारांतही आपलीं कर्तव्यें बजवावयाची उणीव आहे, असें होतें. ”

प्रेमांत हक्क असतो काय ?

“ प्रोफेसरसाहेब, आपण सत्याकरितां पुष्कळ मोकळेपणानें बोलतो, तेव्हां आतां मला उघडच सांगूं द्या कीं, तुम्ही तुमच्या कॉलेजांत अधिकार चालविण्यांत मोठे हुशार असाल, आणि तुमच्या शिष्यांत तुम्ही शहाणे ठरले असाल, तरी-पण प्रेमाचीं रहस्यें समजण्यांत तुम्ही अजून कच्चे आहां. प्रेमांत हक्क असतो का ? आणि जेथें हक्काचा प्रश्न आहे, तेथें प्रेम असेल का ? माझ्या मित्रा ! प्रेमांत आपल्याला आपलेपणा विसरून जावा लागतो, प्रेमांत तर एकमेकांच्या आनंदाच्या समाधींतच राहावयाचें असतें. प्रेमांत तर एकमेकांकरितांच आपलें जीवित अर्पण करावयाचें असतें, प्रेमांत अद्वैत असतें; आणि प्रेमांत ‘ तत्त्वमसी ’-चाच साक्षात्कार असतो; ह्मणजे मी तोच तूं, आणि तूं तोच मी, असें अद्वैतपण असतें. त्यांत माझा हक्क आणि तुझा हक्क हा प्रश्न कोठें आला ? हक्काच्या गोष्टी प्रेमापासून किती दूर आहेत, ह्याचा जरा विचार करा. जर त्याचा तुम्ही विचार कराल तर

तुझांला असें वाटेल कीं, प्रेमी माणसाजवळ हक्काच्या गोष्टी करणें म्हणजे त्याला शिव्या देणें अगर श्राप देण्याप्रमाणें आहे. कारण कीं, अद्वैत आणि द्वैत ह्यांमध्ये जितका भेद आहे, सूर्य आणि चंद्र ह्यांमध्ये जितका भेद आहे, तसेंच पृथ्वी व आकाश ह्यांत जितका भेद आहे, तितका भेद हक्क आणि प्रेम ह्यांत आहे. ह्मणूनच प्रेम-धर्मांत आयुष्य घालविणाऱ्या ऋषींनीं लग्नस्नेहाला यज्ञ ह्मटलें आहे; आणि लग्नस्नेहावरच सगळ्या आयुष्याच्या सुख-दुःखाचा आधार ठेविलेला आहे. आतां सांगा कीं, इतक्या उत्तमते-पुढें तुमचे समान हक्क किती टिकाव धरूं शकतील ? कोठें उभे रहातील ? लक्षांत ठेवा कीं, आर्यत्वाच्या प्रेममंदिरांत कोन्या-कोंपन्यालाही किंवा पायरीवर सुद्धां हक्काला उभें राहण्यास जागा नाही. तुम्ही त्याला तुमच्या मर्जीप्रमाणें पाहिजे त्या योग्यतेवर चढवा; पण प्रेमींच्या अंतःकरणांत तर त्याला जागा नाहीच. कारण आर्यांचें जीवन ईश्वरी प्रेमाकरितां आहे. ईश्वरी प्रेमांतूनच—ईश्वरी प्रेमाकरितांच—लग्नस्नेहरूपी यज्ञ निर्माण झाला आहे. म्हणजे लग्न-स्नेह हा त्या संसारसागरांतील दुसऱ्या सर्व स्नेहांचें केंद्र आहे. अशा श्रेष्ठ प्रेमांत, अशा प्रकृतीच्या मुळांत, उत्पन्न झालेल्या स्वाभाविक प्रेमांत समान हक्काचें लांकूड घालण्याची तजवीज करणें हीसुद्धां या विसाव्या शतकांतील तुमच्यासारख्या प्रोफेसरसाहेबांची लालाच होय.

“प्रोफेसरसाहेब, मी त्या दैवी प्रेमाच्या आणि त्यांतून स्वाभाविक-रीत्या उत्पन्न होणाऱ्या सेवाधर्माच्या ज्या गोष्टी सांगतो तसलें प्रेम आणि तशी सेवा हल्लींच्या काळांत नाहीं हें मी समजतो, इतकेंच नव्हे, हेंही मी समजून आहे कीं, माझ्या ह्या विचाराचा हल्लींच्या काळांत कोठेंच अम्मल होणें नाही. कारण हल्लीं आपल्या शिक्षणाचें सर्व धोरण युरोपियन लोकांच्या नकलेवर आहे, तेव्हां त्यांत

स्त्रिया आपल्या खऱ्या खऱ्या स्त्रीत्वांतच रहाव्या. १२९

समान हक्क आणि स्वतंत्रता असल्याशिवाय रहाणें नाहीं, तरी पण अशा हेतूंनीं ह्या गोष्टी मी सांगतो कीं, तुमच्यासारख्या संस्कारी माणसाच्या मनांत ह्याचें बीं पडलेलें असलें म्हणजे केव्हां तरी वेळ येईल तेव्हां त्याचा चांगला परिणाम झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. स्त्रियांना उच्च दर्ज्याचें शिक्षण देऊं नये, किंवा स्त्रियांकडून कामें करवूं नयेत, आणि नाजूकपणाच्या नांवावर त्यांना शोभेच्या बाहुल्या बनवाव्या, असा कांहीं आमचा हेतु नाहीं. तसेंच त्यांना पडद्यांत ठेवाव्या, गुलामगिरीच्या स्थितींत ठेवाव्या, असें आकुंचित विचारही आह्मी ईश्वर कृपेनें बाळगीत नाहीं, पण आमची इच्छा इतकीच आहे कीं,

स्त्रिया आपल्या खऱ्या खऱ्या स्त्रीत्वांतच रहाव्या.

“जसे बायकी पुरुष शोभत नाहींत, आणि बायक्या पुरुषांनीं जगाचें कल्याण होणार नाहीं, तसेंच आपण स्त्रियांना दाढीशिवायचे पुरुष केल्यानें त्याही शोभणार नाहींत, आणि त्या अंतःकरणाचा संतोष मिळवूं शकणार नाहींत. असें होऊं नये म्हणून स्त्रिया आपल्या स्वभावांत, आपल्या कामाकाजांत, आणि आपल्या आचारविचारांत, स्त्रियाच रहातील अशा प्रकारचें शिक्षण त्यांना देण्याला आमची कांहीं हरकत नाहीं. पण आमचें मागणें इतकेंच आहे कीं, ईश्वरानें त्यांना जे गुण दिले आहेत, तेच गुण जास्त खुलतील अशा प्रकारचें शिक्षण त्यांना द्या; आणि ईश्वरानें त्यांच्या शरीराची रचना जशी केली

आहे तशाच प्रकारचें कामकाज त्यांना दिलें पाहिजे. सारांश, अंतःकरणाचे गुण स्त्रियांना भूषणास्पद आहेत, आणि स्त्रियांचें स्त्रीत्व आहे, त्यांचें त्यांच्यांत प्राधान्य पाहिजे. जर तुम्ही तसें करणार नाहीं आणि त्यांना पुरुषांसारख्या कराल तर त्याचा परिणाम चांगला होणार नाहीं, आणि तसें करण्यानें ' इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः ' होईल, आणि त्या आपला स्वाभाविकपणा घालवून बसतील, आणि जिचा स्वाभाविकपणा जातो, ती वस्तु काय कामाची ?

“जसें अग्नीमधून अग्नि गेल्यानें मग त्याच्यांत अग्निपणा कसला ? फळांतून गोडी गेल्यावर मग तें फळ काय कामाचें ? जें घड्याळ वेळ दाखवूं शकत नाहीं तें घड्याळ कसलें ? ज्या औषधींत स्वाभाविक गुण नाहीं ती औषधी काय कामाची ? कारण वस्तूना जी किंमत आहे, ती त्यांच्यांत असणाऱ्या गुणामुळे आहे, आणि गुणस्वभावाच्या आधारावर आहे; तसेंच स्त्रियांची किंमत त्यांच्या गुणावर आहे; आणि प्रेम, आधीनता व सौंदर्य हेच त्यांचे गुण आहेत; आणि ते सेवा करण्याच्या स्वभावांतून निघाले आहेत. आनंद मिळविण्याच्या इच्छेंतून सेवा पैदा झाली आहे. ह्मणजे स्त्रियांच्या प्रकृतीचें मूळ तत्व आनंद आहे. अशी स्त्रियांची रचना असतांना त्यांना पुरुषांचे हक्क देऊन पुरुष बनवून त्यांच्याकडून स्त्रीधर्म काढून घेऊन त्यांना प्रेमाशिवायच्या, आधीनतेशिवायच्या, सौंदर्याशिवायच्या करावयाच्या, इतकेंच नाहीं पण त्यांना आनंदविरहित करावयाच्या, हें किती पाप आहे ? ह्याचा जरा विचार तर करा. ”

प्रोफेसर ह्मणाले, “ महाराज, जें काम करण्याची आमची इच्छा नाहीं, तें करावयाचा आरोप तुम्ही आम्हावर कां ठेवितां ? आमची स्त्रियांना स्त्रियाच ठेवण्याची इच्छा आहे. आम्ही कांहीं त्यांना पुरुष करावयाचे ह्मणत नाहीं, पुरुषांप्रमाणें त्यांना हक्क द्यावे

असेंच म्हणतो, त्यांचे सौंदर्य, प्रेम किंवा आनंद ह्यांच्या आड येण्याची आमची मुळींच इच्छा नाही, उलट ते सर्व वाढावे अशी आमची इच्छा आहे; आणि त्याकरितांच त्यांना समान हक्क द्यावे असें आम्ही म्हणतो. ”

महाराजांनीं जरा दिलगिरीसूचक चेहऱ्यानें हंसून प्रोफेसरांकडे पाहून म्हटलें, “ अजूनही तोच प्रश्न ! अजून सुद्धां पहिले पाठे पंचावनच का ? खरोखर मनुष्याच्या मनांत ज्या तऱ्हेचे विचार पहिल्याप्रथम येतात, ते सहज रीत्या जाऊं शकत नाहीत ! तुम्ही म्हणतां कीं, आम्ही कांहीं स्त्रियांना पुरुष करण्याची इच्छा ठेवीत नाहीं, फक्त त्यांना पुरुषांप्रमाणे हक्क द्यावे म्हणतो. पण मी असें म्हणतो कीं—

**जोंपर्यंत स्त्रिया पुरुषांच्यासारख्या झाल्या
नाहींत तोंपर्यंत त्यांना पुरुषांप्रमाणे
हक्क देतां येणार नाहीत.**

आणि पुरुषांसारख्या झाल्याखेरीज कधीं त्यांना हक्क दिले, तरी त्या ते भोगूं शकणार नाहीत; आणि त्यांचा त्यांना कांहीं फायदा होणार नाही. कारण कीं, ईश्वराचा असा एक नियम आहे कीं, कोणत्याही एका वस्तूला दुसऱ्या वस्तूसारखी बनवावयाची असल्यास त्या वस्तूला दुसऱ्याचे सर्व गुण आले पाहिजेत. जोंपर्यंत तसे गुण त्या वस्तूंत घालतां येत नाहीत, तोंपर्यंत ती वस्तु दुसऱ्या वस्तूसारखी होत नाही. जसा अग्नींत जाळण्याचा गुण आहे तसा जर तो लोखंडांत आणावयाचा असेल तर तो फार थोडा वेळ येऊं शकेल; पण तो गुण आणण्याकरितां लोखंडाला तापवावे लागते. तापविल्या-

शिवाय लोखंडांत अग्नीचा गुण येत नाही, तसेंच पाणी प्रवाही आहे; पण आपल्या मनांत आल्यास त्याचें बर्फ होऊं शकतें. पण तसें दगडासारखें करण्याकरितां त्याला कृत्रिम थंडाई द्यावी लागते. अशा थंडाईच्या संयोगाशिवाय बर्फ होणार नाही. चुन्याचा रंग सफेत आहे त्याला लाल रंगाचा करतां येतो, पण तसा करण्याकरितां त्यांत थोडासा दुसरा रंग मिसळावा लागतो. फार मेहनतीनें आणि फार श्रमानें एखाद्या झाडाला हंगामाविरहित फळ आणितं आलें, तरी हंगामी फळासारखी गोडी किंवा स्वाद हुबेहूब त्यांत उतरणार नाही, त्यामुळें ती खर्चाची व श्रमाची गोष्ट सर्वांनाच परवडणार नाही. तसेंच स्त्रियांच्या गुणांत आणि स्वभावांत जोंपर्यंत फरक झाला नाही, तोंपर्यंत, म्हणजे जोंपर्यंत त्यांना दाढीमिशांशिवायचा पुरुष बनविलें नाही, तोंपर्यंत त्या पुरुषांजवळ हक्क भोगूं शकणार नाहीत. कारण त्यांची प्रकृति त्यांच्याविरुद्ध आहे. म्हणून तुमच्यासारख्या गुणाच्या आणि स्वभावाच्या त्यांना केल्याशिवाय तुम्ही तुमचे हक्क त्यांना द्याल, आणि त्याचा फायदा त्यांच्याकडून घेण्याकरितां त्यांच्यावर सक्ति कराल, तरी सुद्धां त्या आमच्या खुशीनें ते भोगूं शकणार नाहीत. हें म्हणणें तुम्हांला पटतें का नाही ? ”

प्रोफेसरसाहेब माझ्याकडे पाहून म्हणाले, “ताई, ही तर माझ्याच घरची गोष्ट महाराजांनीं सांगितली. तुम्ही महाराजांजवळ कांहीं बोललां होतां वाटतें ? ”

महाराज म्हणाले, “तुमचें घर कांहीं जगाविरहित आहे का ? आम्ही तर जगाच्या महान् सिद्धांताच्या मनुष्यजातीच्या स्वभावाच्या स्वाभाविक प्रकृतीच्या आणि ईश्वरी नियमाच्या गोष्टी करितों आहों, मग त्यांतून तुमचें घर, तुमची बायको कोठें जातील ? ”

प्रोफेसर म्हणाले, “ खरोखर तसेंच आहे. मी तुमच्याशीं दरेक प्रश्नांत हरतों आहे. मी आजपर्यंत असें समजत असें कीं, स्त्रियांना स्त्रिया ठेवून पुरुषांसारखे हक्क देतां येतील, पण आपल्या ह्या गोष्टी ऐकल्यापासून माझी खात्री झाली कीं,

स्त्रीला स्त्रीच ठेविली तर ती पुरुषासारखे हक्क भोगूं शकणार नाही.

कारण कीं, मी माझ्या घरांत दररोज पाहात असें कीं, माझ्या पहिल्या बायकोला मी जी स्वतंत्रता देत असें, ती स्वतंत्रता ती आनंदाने भोगूं शकत नसे; कारण ती जुन्या विचारांच्या कुटुंबांत वाढली असल्यामुळे पुरुषासारखें शिक्षण तिला मिळालें नव्हतें, तेव्हां माझ्यासारखे हक्क ती भोगूं शकत नसे. मी तिला सांगत असें कीं, माझी इतकी लाज ठेवण्याची कांहीं जरूरी नाही; पण ती म्हणे कीं, मामंजी आणि भाऊजी ह्यांच्या देखत इ.....तरी लाज वाटलीच पाहिजे, बाकी तुम्ही सांगाल तसें करीन. मी तिला म्हणे कीं, सभेंत जातेस, तेव्हां एखादे वेळेस कांहीं वाचावें अगर बोलावें; तशी ती म्हणे कीं, परक्या माणसांत माझी जीभ उचलत नाही. एखादे वेळेस जवळचे गांवाला जावयाचें असलें कीं मी तिला सांगें, तूं एकटी जा, तर ती नाहीं ह्मणे, आणि मला घरचें मनुष्य द्या म्हणे. मी तिला सांगें कीं, तूं महिला-सभेची सेक्रेटरी हो; तर ती म्हणे कीं, ही कटकट कोठें करूं, मला माझें घर संभाळूं द्या. माझ्या मुलांनीं घरांत रडावें आणि मीं बाहेर भटकावें ? तें माझ्यानें होणें नाही. मी तिला म्हणें कीं, आपण सहा महिने

विलायतेस जाऊन येऊं, पहाण्यासारखी आहे, मागून तुला वाईट वाटेल. ती म्हणे, छे तसें नाहीं, इथें सासूबाईंनीं रडावें, आणि आपण भटकावें, हें बरें नाहीं; मी कांहीं तुमच्यासारखी निर्दय नाहीं. मी ह्मणें कीं, आपल्या सरलेला आपण एम. ए. ची परीक्षा द्यावयाला लावूं; ह्मणजे ती ह्मणे, नकोरे देवा ! तिच्याहून विद्वान् नवरा मिळाला नाहीं कीं तिचें कोणावरच प्रेम रहावयाचें नाहीं, त्यापेक्षां तिनें आपलें घर सांभाळावें, नवरा, सासू सर्वांवर प्रेम करावें, असें मी शिकवीन. मी जेव्हां तिला माझ्याबरोबर पार्टीला बोलावीत असें, तेव्हां ती नेहमीं नवीं नवीं कारणें काढून नाहीं म्हणे. यदा-कदाचित् आलीच तर तेथें ती संकोचानें वागे आणि जर वेळेस तिला एखाद्या परक्या पुरुषाचा धक्का लागला तर तिला असें वाईट वाटे कीं, तें पाहून मला तिची कींव येई; व कांहीं वेळां रागही येई कीं, तिला इतकी स्वतंत्रता देत असून ती तिला कां आवडत नाहीं? आपण खुलासा केल्यापासून आतां समजावयास लागलें आहे कीं, पुरुषांच्यासारखें शिक्षण दिल्याशिवाय स्त्रिया-पुरुषांच्यासारखे हक्क भोगूं शकणार नाहींत. ”

घाणीचे बैल आणि शर्यतीचे घोडे.

महाराज म्हणाले, “इतकेंच नाहीं पण मी तर असें म्हणतो कीं, स्त्रियांना पुरुष बनविल्याशिवाय तसे हक्क स्त्रियांना उपभोगितां येणार नाहींत. कारण कीं, घाणीचे बैल कांहीं शर्यतीच्या घोड्यांबरोबर पळणार नाहींत. जे बैल शर्यतीच्या घोड्यांबरोबर पळतील त्यांच्यानें घाणीच्या लहान वर्तुळांत हळू हळू फिरवणार नाहीं; तसेंच ह्या

जगाच्या व्यवहारांत आणि संसारांत स्त्रियांना जीं कामें आहेत तीं लहान वर्तुळांत हळू हळू चालावयाचीं आहेत आणि पुरुषांची कामगिरी शर्यतींतल्या घोड्यांसारखी आहे. कारण कीं, स्त्री हें प्रेमाचें रूप आहे; आणि पुरुष ज्ञानाचें रूप आहे. म्हणून प्रेमाची नजर आपल्या प्रेमी जनावर राहते; आणि त्यांतच तिला सर्वस्व मिळते. पण ज्ञानाची दृष्टि फार दूरपर्यंत पोचू शकते; आणि ती जेव्हां तशी पोहोचते, तेव्हांच तिला आनंद होतो. म्हणून पुरुषांची तुलना शर्यतीच्या घोड्यांबरोबर केली आहे.

भरती-ओहोटी.

“ स्त्रिया ओहोटीप्रमाणें व पुरुष भरतीप्रमाणें आहेत. कारण ओहोटीमध्ये आपल्या मूळ स्थानाकडे येण्याचा गुण आहे, ओहोटीमध्ये आपलें संभाळून ठेवण्याचा गुण आहे आणि नम्रता आहे. ह्या रीतीनें पहातां स्त्रियांची प्रकृति तिच्याशीं मिळते. म्हणून स्त्रियांची ओहोटीशीं तुलना करतां येते. पुढें पुढें जाणें हा भरतीचा स्वभाव आहे. खडकाशीं भांडून त्यांना तोडणें, आपल्या आसपासच्या किनाऱ्यावर ओलावा पसरणें, हलक्यासलक्या निरुपयोगी वस्तु बाहेर फेंकणें, हेही भरतीचे स्वभाव आहेत. तसेंच पुरुषांत असणाऱ्या पुरुषार्थाचा तोच स्वभाव आहे, म्हणून भरतीच्या बरोबर पुरुषांची तुलना केली आहे. त्याशिवाय पृथ्वी आणि आकाशाशींही स्त्रीपुरुषांची बरोबरी करतां येते. जसें पृथ्वी जड आहे, पृथ्वी लहान आहे, पृथ्वी खालीं आहे, पृथ्वी सौंदर्यवान् आहे,

आणि पृथ्वीमध्ये आकर्षणाचा गुण आहे, तसाच स्त्रियांचा स्वभाव आहे; ह्मणून पृथ्वीशीं स्त्रियांची तुलना होते. आणि आकाश विशाल आहे, गंभीर आहे, उंच आहे, विकाररहित आहे व तें पृथ्वीला झांकून टाकितें, ह्मणून आकाशाशीं पुरुषांची बरोबरी होऊं शकते.

“प्रोफेसरसाहेब, आतां मला सांगा कीं, घाणीच्या बैलांना शर्यतीच्या घोड्यांबरोबर कसें धांववेल ? भरती आणि ओहोटीकडून एकच कामगिरी कशी करून घेणार ? आणि पृथ्वीचे व आकाशाचे हक्क सारखे कसे करणार ? तुमच्याजवळ असा कोणता मंत्र आहे कीं, सूर्यातील उष्णता चंद्रांत आणूं शकाल ? तुमच्याजवळ अशी कोणती किल्ली आहे कीं, भरती आणि ओहोटी एक होतील ? तुमच्याजवळ असें काय आहे कीं, घाणीचा बैल शर्यतीच्या घोड्याबरोबर धांवेल ? तुमच्यामध्ये असें काय आहे कीं, पृथ्वी आणि आकाश एक होतील ? प्रोफेसरसाहेब, लक्षांत ठेवा कीं, तें कधींही होणें नाहीं, आणि कदाचित् जरी जोराजुलुमानें तसें केले तरी त्यापासून कांहीं फायदा होणें नाहीं; कारण ईश्वरी नियमाच्या उलटें चालून, प्रकृतीच्या विरुद्ध जाऊन, स्वभावापेक्षां निराळें वागून, गुणांना फिरवून, जगाचे नियम बदलून, उन्नतीच्या क्रमांना लाथ मारून, आणि ईश्वरी इच्छेला बाजूला सारून, तुम्ही जय कसा मिळवाल, तें मला सांगा तर खरें.”

प्रोफेसर म्हणाले, “ स्त्रियांना पुरुषांसारखे हक्क देण्याकरितां त्यांच्या शिक्षणांत आणि स्वभावांत थोडासा फेरफार केला पाहिजे. तसा फेरफार केल्याखेरीज स्त्रियांना पुरुषांसारखे हक्क भोगतां येणार नाहींत, हें बरोबर आहे. इतकेंच नाहीं, पण तसा फेरफार केल्यानें स्त्रियांमधील प्रेम, सौंदर्य आणि आधीनता हीं कमी होतील; आणि पुरुषांची लग्नासंबंधानें अप्रीति उत्पन्न होईल, ह्यांत

कांहीं संशय नाही, हें सर्व खरें ! पण महाराज, ज्या स्त्रियांची आपण स्वर्गीच्या देवांबरोबर तुलना करतां त्या स्त्रियांच्यासंबंधानें तुम्ही घाणीचे बैल वगैरे शब्द वापरतां हें वाजवी आहे का ? जरी स्त्रियांचे हक्क पुरुषांच्या हक्कासारखे नसले तरी त्यांना पुरुषांपेक्षां हलक्या समजावयाच्या, त्यांना त्यांच्याहून लहान समजावयाच्या, पुरुषांपेक्षां त्यांना कमी उपयोगी लेखावयाच्या आणि त्यांचा मान कमी समजावयाचा, हें योग्य आहे का ? ”

स्वाभाविक गुण खुलायला सोपे जातात.

हें ऐकून जरा गंभीरतेनें महाराज म्हणाले, “ आतां पुन्हां शब्दाच्या लढाईत कां पडतां ? बेटा, आमच्या हेतूंकडे पहा ! आमच्या शुभेच्छेकडे पहा आणि आमचें अंतःकरण कशाकरितां तीळ तीळ तुटतें तें बघा, व्यावहारिक शब्दांकडे बघूं नका, कारण बाहेरील उदाहरणें सगळींच सर्वस्वी लागूं नसतात. घाणीचे बैल, शर्यतीचे घोडे, सूर्य-चंद्र, वगैरे वगैरे उदाहरणें दाखवून माझा कांहीं असें सांगण्याचा उद्देश नाही कीं, स्त्रिया हलक्या आहेत आणि पुरुष श्रेष्ठ आहेत. पण ह्या तुलनेवरून माझ्या सांगण्याचा हेतु इतकाच कीं, स्त्री आणि पुरुष ह्यांचे स्वाभाविक गुण निरनिराळे आहेत. दोषांची प्रकृति निरनिराळी आहे आणि दोषांचीं कर्तव्येही निरनिराळीं आहेत; म्हणून ज्याच्यांत जो स्वाभाविक गुण असतो तो जर खुलविला तर तो सहज खुलूं शकतो; आणि त्यामुळें जगताचें अधिक कल्याण होऊं शकतें. पण ह्या स्वाभाविक गुणांना जर मुद्दाम दडपून

टाकिलें आणि त्यांच्या बदला जर दुसरे गुण घातले तर त्याला जास्त मेहनत पडते, आणि फायद्याच्या बदला नुकसानच विशेष होतें. समुद्राच्या पाण्यांत स्वाभाविकरीत्याच खार आहे, उंसांत गोडी आणि लिंबांत आंबटपणा, मिरचींत तिखटपणा, हे ज्याचे त्याचे स्वाभाविक गुण आहेत, ते सहजरीत्या वाढवून त्यांची किंमत वाढवितां येते, पण जर ते गुण त्यांतून काढावयाचे असतील तर फार मेहनत पडते; आणि त्यांतला स्वाभाविक गुण काढल्यानें त्यांची किंमत कमी होते. जसें साखरेंत जी गोडी आहे, ती कोणी रसायनशास्त्री वाढवूं शकला, तर शेराच्या ठिकाणीं अधशिर साखर घेऊन आपलें चालेल. मिठांतील खारटपणा चौपट वाढविल्यास थोडें मीठ वापरून आपला फायदाच होईल, आणि त्यामुळें वेळ, मेहनत आणि पैसा यांचा बचाव होईल; पण त्याच्या बदला जर कोणी मिठाचा खारटपणा चौथर्डपर्यंत आणण्याची मेहनत केली, तर त्याला मेहनत पडून आपल्याला दोन तोळ्यांच्या ठिकाणीं आठ तोळे मीठ आणावें लागेल. तसेंच जर कोणी साखरेंतून तीन हिस्से गोडी कमी करील तर चौपट पैसे पडतील. असें झाल्यानें किती त्रास आणि नुकसान होईल ह्याची कल्पना करा. साखरेंतून गोडी कमी करणें वाजवी आहे का वाढविणें योग्य आहे ? मिठांतून खारटपणा काढून त्यांत तिखटपणा आणणें सोपें आहे का त्यांतील खारटपणा वाढविणें सोपें आहे ? गुलाबाच्या फुलांतून वास कमी करण्यांत खुबी आहे का वाढविण्यांत ?

स्त्रियांचें स्त्रीत्व कमी करणें ह्यांत खुबी आहे का वाढविण्यांत खुबी आहे?

जरा विचार तर करा, शर्यतीचा घोडा आणि घाणीचा बैल हे शब्द ऐकून घाबरूं नका. इतकें खरें आहे कीं, ह्यापेक्षां एखादें चांगलें उदाहरण असतें तर बरें झालें असतें. लहानथोर किंवा उंचनीच दाखविण्याकरितां नाहीं, परंतु निरनिराळ्या तऱ्हेचे स्वाभाविक गुण दाखविण्याकरितां ते दाखले दिलेले आहेत, तेव्हां तुम्हीं त्या शब्दांकडे बघूं नका; तर आमच्या हेतूकडे बघा.

स्त्रियांची उत्तमता.

“ आह्मी असें समजतो कीं, स्त्रीजातीचा अपमान करणें ह्यणजे आपल्या आईचा अपमान करण्यासारखें आहे; इतकेंच नव्हे तर महासमर्थ प्रभूच्या राज्यांतील कोणत्याही वस्तूला दुसऱ्या वस्तूपेक्षां हलकी मानणें हें आह्मां अभेदमार्गी लोकांच्या धर्माविरुद्ध आहे. ह्याच्याही पुढें जाऊन आह्मी असें मानतो कीं, ईश्वरानें उत्पन्न केलेल्या एखाद्या वस्तूला हलकी समजणें ह्यणजे आपल्या मनाचा हलकेपणा दाखविणें आहे. तसें करण्यांत ईश्वराचा अपमान होतो; कारण कीं, दरएक वस्तु आपापल्या जागीं, आपापल्या वेळेला, आणि आपापल्या

कामांत जगाला सारखीच उपयोगी पडते. आह्मी कोणत्याही वस्तूला वाईट ह्मणत नाहीं. तेव्हां ईश्वराच्या कृपापात्र अशा देवांच्या प्रतिनिधींना—दयारूप देवींना—आह्मी हलक्या कशा मानूं ? स्त्रियांना तर आह्मी आमचे अतिथि मानितों. स्त्रिया अशक्त आहेत, नाजूक आहेत, पराधीन आहेत. ह्मणून त्यांना सुखी करण्याकरितां तर देवानें आह्मांला पुरुषार्थ दिलेला आहे. स्त्रिया ह्मणजे ईश्वराचीं फुलें आहेत; स्त्रिया ह्या जगताची शोभा, स्त्रिया ह्मणजे पुरुषांच्या आयुष्याची गोडी, स्त्रिया ह्मणजे पुरुषांचा पुरुषार्थ वाढविणारी प्रत्यक्ष जादू, स्त्रिया ह्या जगताचा प्रवाह पुढें वाढविणारी आदिशक्ति व महात्म्यांना प्रसवणाऱ्या खाणी आहेत. भविष्यकाळच्या प्रजेच्या सुखाची दोरी स्त्रियांच्या हातांत आहे. सौंदर्याचा स्वामी स्त्रियांच्या चेहऱ्यांत आहे. दया त्यांच्या हातांत आहे. लीनतेचा स्वामी त्यांच्या नेत्रांत आहे. संगीताचा देव स्त्रियांच्या कंठांत आहे. स्वर्गाचें अमृत त्यांच्या जिभेंत आहे. स्वर्ग स्वतः स्त्रियांच्या प्रेमांत आहे; आणि जर समजूं शकाल व मिळवूं शकाल, तर मोक्षधामही स्त्रियांच्या हृदयांतच आहे. इतकेंच नाहीं, पण आमचा तर असा अनुभव आहे कीं, दरएक पळाला नव्या नव्या खुब्या दाखविणाऱ्या युवतीमध्ये रसिक शामसुंदर, आपण प्रत्यक्ष खेळून राहिला आहे. त्यामुळेच जगांतील दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूपेक्षां स्त्रियांकडे आपला जास्त ओढा असतो, आणि आपणास जास्त गोडी वाटते. अशा दयेच्या देवींना, जगताच्या गोडीला, अशा आनंदाच्या अवतारांना—ज्या खुबीचें भांडार, सौंदर्याचे नमुने, स्नेहाचा समुद्र, पुरुषार्थाची किल्ली, आणि जगतांतील महान् शक्ति आहेत, त्यांना—आह्मी हलक्या कशा लेखूं ? जर त्यांना हलक्या मानल्या तर आमचे किती हाल होतील, ह्याचा जरा विचार तर करा. ह्मणून प्रोफेसरसाहेब, आह्मी जितकें होईल तितकें ह्या

देवींना सुखी राखावयालाच इच्छितों. असें माहीत असून आणि त्यांना सुखी ठेवण्याची शास्त्राची आज्ञा असून जर आह्मी त्यांचा अनादर केला, तर आमच्यासारखे नालायक आम्हीच नव्हे काय ? ”

प्रोफेसरसाहेब ह्मणाले, “ शाबास. शाबास. अहाहा ! महाराज, स्त्रियांच्यासंबंधानें आपले इतके उत्तम विचार असतील आणि आपण इतका आदर बाळगीत असाल, असें मला माहीत नव्हते.”

महाराज ह्मणाले, “ प्रोफेसरसाहेब, चूक होऊं नये ह्मणून मला सांगावें लागतें कीं माझे जे हे विचार आहेत, ते स्त्रियांच्या बाह्य स्वरूपासंबंधीं नाहींत, स्त्रियांच्या देहासंबंधीं नाहींत, तर स्त्रियांत जें स्त्रीत्व आहे त्याबद्दल आहेत. तुमच्या समान-हक्क-वाल्या स्त्रियांसंबंधीं माझे हे विचार नाहींत. रोजच्या व्यवहारांत पुरुष ज्यांच्यावर मोहित होतात, तसल्या स्त्रियांसंबंधीं हे विचार नाहींत, हल्लीं आपल्या देशांत ठिकठिकाणीं जे मूर्खपणाचे नमुने आणि रोगांचीं घरे अशा स्त्रिया आहेत, त्यांच्यासंबंधींचे हे विचार नाहींत, तर स्त्रियांत जें स्त्रीत्व आहे, त्या स्त्रीत्वासंबंधींचें ते विचार आहेत. इतकेंच नव्हे तर स्त्रीत्वाविरहित असलेल्या स्त्रियांना आह्मी स्त्रिया समजतच नाहीं, त्यांना स्त्रीरूपी अर्धवट चित्रें समजतों, किंवा स्त्रीरूपी यंत्रांतील बाहुल्या समजतों. कारण स्त्रीच्या स्वरूपांतच कांहीं खुबी नाहीं; स्त्रियांत स्त्रीत्व आहे, ह्यांतच खुबी आहे. स्त्रियांचें स्त्रीत्व कांहीं पडद्यांत किंवा समान हक्कांत नाहीं, तर तें सेवाधर्मांत आहे, म्हणून जगांत आनंद वाढविण्याकरितां स्त्रियांपासून प्रकृतीच्या मुळांतून निघालेल्या सेवाधर्माची आह्मी इच्छा करितों. ”

प्रोफेसर म्हणाले, “ समान हक्काशिवाय घरांत गुरफटून रहाणाऱ्या स्त्रिया कशा रीतीनें सेवा करूं शकतील आणि जगांत आनंद कसा वाढवूं शकतील ? ”

स्त्रियांच्या प्रेमाचें बळ.

महाराज ह्मणाले, “ मोठें आश्चर्य आहे कीं, अजून तुह्मी असे प्रश्न विचारतां ? मला वाटतें कीं, तुह्मी कॉलेजांतील प्रोफेसर आहां, पण प्रेमाच्या ज्ञानाचे किंवा मनुष्यस्वभावाच्या ज्ञानाचे प्रोफेसर नाहीं. जर असतां तर तुहांला समजलें असतें कीं, सुरंगापुढें हातोडी काय काम करूं शकेल ? स्त्रियांचें प्रेम हा सुरंग आहे; व दुसऱ्याची नोकरी करणें ह्मणजे हातोडी आहे. विजेच्या गाडीबरोबर बैलाच्या खटान्याला किती धांवतां येईल ? तसेंच स्त्रियांचें प्रेम हें विजेसारखें आहे आणि स्त्रियांनीं रोजगारधंद्यांत मिळविलेलें यश हें बैलाच्या खटान्याच्या कामगिरीप्रमाणें आहे. आगीचें तेज आणि सूर्याचें तेज यांची बरोबरी होईल का ? घराबाहेरील स्त्रियांच्या कामगिरीचें तेज आगीसारखें आहे; आणि प्रेमाचा प्रकाश सूर्यासारखा आहे. विहिरींत कितीही खोल पाणी असलें तरी त्याच्यानें सागराची बरोबरी होणार नाहीं; तसें प्रेम हा महासागर आहे, आणि पुरुषाप्रमाणें नोकरी करणें हें एखाद्या खळग्यांतील पाण्याप्रमाणें आहे. यंत्राची बरोबरी हातानें होणार नाहीं. प्रेम हें यंत्र आहे आणि बाहेरील कामें हीं हाताप्रमाणें आहेत. ज्याच्याजवळ यंत्र नाहीं तो मनुष्य हातानें काम करितो ही निराळी गोष्ट; तसेंच ज्यांच्याजवळ प्रेम नाहीं त्यांना पुरुषांबरोबर धांवाधांवी करावी लागते; त्या ती खुशाल करोत. पण ही गोष्ट लक्षांत ठेवा कीं, यंत्रावर काम करणाऱ्या मॅचेस्टरवाल्यांबरोबर हातमागावर काम करणारे विणकर कधींही टिकाव धरूं शकणार नाहींत. तसेंच प्रेमाच्या यंत्रानें स्त्रि-

यांच्या हातून जगताचें जितकें कल्याण होईल, तितकें कल्याण स्त्रिया कारकुनी करूं लागल्यानें होणार नाहीं, आणि भक्तांच्या ईश्वरी आनंदाची बरोबरी या जगांतील क्षुल्लक कामानें होणार नाहीं. पतिव्रता स्त्रियांच्या कुटुंबस्नेहाच्या आनंदाची बरोबरी परक्या पुरुषां-बरोबर स्वतंत्रतेनें हिंडून वरकरणी हास्य दाखविणाऱ्या स्त्रियांच्या हातून होणें नाहीं. कारण तें सर्व वरकरणी-घटकेपुरतें-असतें; आणि अंतःकरणाला तृप्ति न देणारें असतें, पण जें प्रेम आहे तें अंतःकरणा-पासूनचें असतें. पूर्ण प्रेम अक्षय आणि अगदीं मनाच्या अंतरात्म्यापर्यंत पोचलेलें असतें. म्हणून प्रेमापासून जितकें आपलें व जगताचें कल्याण होईल, जितका आनंद मिळेल आणि देतां येईल, प्रेमापासून आपल्या आत्म्याला जितकी तृप्ति आणितां येईल, आणि ईश्वरास प्रसन्न करतां येईल तितकें स्त्रियांस पुरुषांसारखीं कामें शिकविल्यानें करतां येणार नाहीं. कारण ईश्वराचा हा नियम तुम्हांला माहीत असेलच कीं, स्थूल वस्तूपेक्षां सूक्ष्म वस्तु जास्त काम करूं शकतात. दगडा-पेक्षां मातीचें जडत्व कमी आहे, म्हणून जसें दगडापेक्षां मातींत जास्त बळ असतें व त्यामुळें दगडापेक्षां ती जास्त उपयोगांत येते, तसें पाणी मातीपेक्षां पातळ आहे त्यामुळें मातीहूनही पाण्यांत जास्त बळ आहे. पाण्यापेक्षां अग्नि सूक्ष्म परमाणूवाला आहे म्हणून तो त्याहूनही बलवान् आहे, तसेंच त्याच्याहून वारा व वाऱ्याहून आवाज सूक्ष्म तत्वाचा आहे. अशा रीतीनें जितकें जास्त सूक्ष्म तितकें त्यांत जास्त बळ असा नियम आहे. “ वीज व इतर ” हीं ह्याहूनही सूक्ष्म तत्वे आहेत. जसजसें जग सुधारत जातें, तसतशीं तीं सांपडतात; व ह्याहूनही जास्त सूक्ष्म अशीं तत्वे, आपल्या पुढच्या पिढीच्या अनुभवास येतील. जसजशीं सूक्ष्म तत्वे समजत जातील, तसतशी ईश्वरी गुप्त शक्ति समजू लागतील; आणि त्याप्रमाणें मनुष्यजातीची उन्नति होत जाईल. म्हणून आपल्या त्रिकाळदर्शी प्राचीन आर्यांनीं सूक्ष्मांत सूक्ष्म प्रेमतत्वाला लग्नस्नेहांत प्राधान्य दिलें

आहे; आणि त्याच्या उलट जडतत्वांना तुम्ही मोठीं करूं ह्मणतां. ह्याचा जरा विचार तर करा. कारण कीं, शास्त्रांत ह्मटलें आहे तें सहज समजेल असें आहे. हातपाय वगैरे इंद्रियांकडून जीं जड कामें करितों, तीं कामें करविण्याची शक्ति ज्या इंद्रियांत आहे तीं सूक्ष्म इंद्रियें जास्त बलवान् आहेत. मन सूक्ष्म आहे, परंतु तें जास्त बलवान् आहे. मनापेक्षां बुद्धि सूक्ष्म आहे, तरी ती मनाहून बलवान् आहे. बुद्धीपेक्षां इच्छाशक्ति जास्त बलवान्, इच्छाशक्तीपेक्षां अहंकार, अहंकारापेक्षां प्रेम जास्त सूक्ष्म आहे, ह्मणून प्रेम हें जास्त बलवान् आहे. तें अहंकाराला आपल्या ताब्यांत ठेवूं शकतें. सगळ्यांत सूक्ष्म प्रेम आहे. त्याचा आत्म्याबरोबर निकट संबंध आहे. त्याची बरोबरी शरीराकडून होणाऱ्या कामाशीं कशी करावयाची ? ह्याचा जरा विचार करा. ”

हें ऐकून प्रोफेसर साहेब फार आश्चर्यचकित झाले. कारण ज्यांत प्रेमधर्माचें प्राधान्य आहे अशा सेवाधर्मापेक्षां स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्काची गोष्ट किती खालच्या दर्जाची आहे हें त्यांना उघड रीतीनें समजलें. त्यामुळें ते ह्मणाले, “ महाराज, मीं जेव्हां हा प्रश्न विचारला, तेव्हां अशा रीतीनें आपण मला एका उत्तरांतच जिंकाल, असें वाटलें नव्हतें. खरोखरच तुम्हीं काळाला अनुसरून उदाहरणें दिलींत. ”

महाराज ह्मणाले, “आह्मी तर अगदीं साध्या रीतीनें, सोप्या भाषेत, आणि घरगुती उदाहरणांनीं काम करण्याची इच्छा ठेवितों, पण तुमच्यासारख्या बिघडलेल्या कुलुपांना जुन्या किल्ल्या लवकर लागू पडत नाहीत; ह्मणून शास्त्राला जवळ ठेवून अशा नव्या किल्ल्या लावाव्या लागतात. ”

प्रोफेसर ह्मणाले, “ त्यांतच खुबी आहे; आणि त्यामुळेंच तुम्ही दुसऱ्यावर ताण करूं शकतां. ”

महाराज ह्यणाले, “ प्रोफेसर साहेब, आतां जरा विचार करा कीं, स्वाभाविकरीत्या उत्पन्न झालेल्या अंतःकरणाच्या गाढ प्रेमानें जास्त काम होईल का बाहेरील स्थूल साधनांनीं जास्त काम होईल ? बाहेरील कोणतेही साधन अंतःकरणाच्या स्वाभाविक प्रेमाची बरोबरी करूं शकणार नाहीं. ह्यणून जीं कामें तुम्ही तलवारीच्या मदतीनें करूं शकत नाहीं तीं कामें नाजूक स्त्रिया आपल्या डोळ्यांच्या खुणेनें करूं शकतात. जें ज्ञान शेंकडों पुस्तके वाचून तुम्हाला मिळत नाहीं, तें ज्ञान प्रेमळ स्त्रिया तुमच्या चेहऱ्यावरून मिळवूं शकतात. समुद्राच्या पैलतीरीं जाऊनही जीं कामें तुम्ही करूं शकत नाहीं, तीं कामें स्त्रिया आपल्या मधुर गायनानें करितात. जीं कामें तुम्ही सरकारी कायद्याच्या मदतीनेंही करूं शकत नाहीं तीं कामें रसिक स्त्रियांच्या जरा तोंड हालविण्यानें होतात. वर्षानुवर्ष शास्त्रांचें अध्ययन करून जे सिद्धांत तुमच्या डोक्यांत उतरत नाहींत, ते सिद्धांत भोळ्या स्त्रियांच्या अंतःकरणांत कोरलेले असतात; आणि स्त्रियांच्या हरतऱ्हेच्या जिनसांनीं दिलेल्या ‘ पार्टी ’ पासून जी गोडी तुम्ही तुमच्या मित्रमंडळींत आणूं शकत नाहीं, ती गोडी गोड स्त्रिया आपल्या गोड गोड बोलण्यानें आणि मंद हास्यानें उत्पन्न करितात. जीं कामें तुम्ही मोठमोठ्या तोफांनीं करूं शकत नाहींत, तीं कामें भक्तिमान् स्त्रिया आपल्या थोड्याशा पवित्र अश्रूंनीं करितात. शेंकडों प्रकारची जबाबदारी घेऊन सुद्धां जो लाभ तुम्हांला मिळवितां येत नाहीं, तो लाभ चतुर स्त्रिया घरांत बसल्या बसल्या फक्त आपल्या बाहेरच्या सौंदर्यानेंच मिळवूं शकतात. लाखों शिपायांच्या लष्कराच्या मदतीनें जो जय तुम्हांला मिळवितां येत नाहीं, तो जय लाघवी स्त्रिया आपल्या थोड्याशा शब्दानें मिळवितात. पुष्कळ यज्ञ करूनही जें फळ तुम्हांला मिळवितां येत नाहीं, तें फळ प्रेमळ माता मुलांचीं हगोलीं धुवून मिळवूं शकतात. मोठमोठे परोपकार

करून सुद्धां तुम्हांला जो आनंद मिळवितां येत नाहीं, तो आनंद गरीब स्त्रिया चतकोर भाकरी भिकाऱ्याला घालून मिळवितात. पुष्कळ पुराणें आणि शास्त्रें वाचूनही जी श्रद्धा तुमचेजवळ नसते, ती श्रद्धा भाविक स्त्रिया वेड्यावांकड्या देवांच्या मूर्तींची पूजा करून मिळवूं शकतात. तुमच्या योजना मोठमोठ्या असून त्या-पासून आनंद मिळत नाहीं, आणि एखाद्या कामांत यश येत नाहीं, तें काम सुशिक्षित स्त्रियांच्या मदतीनें थोड्या वेळांत तुम्हांला करतां येतें, कारण स्त्रिया बाहेरील स्थूल साधनांनीं कामें करित नाहीत—सर्वव्यापी, निःस्वार्थी अशा स्वाभाविक प्रेमाच्या बळानें त्या कामें करितात; इतकेंच नाहीं तर प्रेम हा ईश्वराचा मोठा नियम आहे, तें खोलांतलें खोल तत्व आहे, त्यांत स्वाभाविक आकर्षण आहे, अलौकिक बळ आहे. प्रेम ही ईश्वराची इच्छा आहे, ईश्वरी कृपा व आज्ञा आहे, ह्मणून प्रेमाच्या हातून जितकें तुमचें व जगाचें कल्याण होईल तितकें दुसऱ्या कशानेंही होणार नाहीं. अशा पवित्र प्रेमानें काम करणाऱ्या महाशक्तीमधून प्रेम काढून टाकावयाचें आणि त्याच्याबद्दला स्वाभाविकरीत्याच त्यांना ज्यांत त्यांची शक्ति कमी आहे अशा रोजगारधंद्यांत पाडावयाचें, हें किती वाईट आहे ? व तें कोठपर्यंत टिकेल ? आणि त्याचा परिणाम तरी काय होईल ? याचा जरा विचार करा. असें करणें ह्मणजे उत्तम कवीजवळून बिगार घेण्याप्रमाणें, चितान्याकडून दळून घेण्याप्रमाणें, अगर तत्व-ज्ञानी माणसाला स्वयंपाक करावयाला सांगण्याप्रमाणें, सोन्याच्या अंबारींत कुऱ्याला बसविण्यासारखें, सोन्याच्या खाणींत जाऊन सोनें टाकून माती घेण्याप्रमाणें, अगर मैनेच्या पिंजऱ्यांत कावळा बाळगण्याप्रमाणें आहे. गंगेच्या कांठीं जाऊन गंगोदक न पितां विहीर बांधून पाणी पिणें जसें होईल तसें तें होईल. अशा रीतीनें पुष्कळ उदाहरणें देतां येतील; पण सारांश हाच कीं, असें करणें ह्मणजे

ईश्वराचा मोठा अपराध करण्यासारखें आहे; कारण असें केल्यानें आपण जगतांतून ईश्वरी प्रेमाला कमी करितों, ईश्वराला आपल्या अंतःकरणांतून दूर करण्याप्रमाणें हें आहे, कारण या जगांत आपल्याला दिसेल असें ईश्वराचें दुसरें रूप म्हणजे 'प्रेम' हेंच होय. ह्मणून त्याला कमी करणें ह्मणजे ईश्वराला दूर करणें होय. ईश्वरच आपलें जीवन, तोच आपलें सर्वस्व, तो कमी झाला ह्मणजे मग राहिलें काय ? चैतन्य गेल्यानंतर नुसतें जड काय कामाचें ? अरे भल्या माणसा, तूप-साखरेशिवायच्या लाडवांत जशी गोडी नसते तसें ईश्वरी प्रेम व ईश्वरी ज्ञान यांविरहित असलेल्या जीवनांतही गोडी कोठून ? नसणारच. ह्मणून महात्मे ह्मणून गेले आहेत कीं,

प्रेम हें जगताचें जीवन आहे.

“प्रेम ही आत्मा आणि परमात्मा ह्यांना जोडणारी सांखळी आहे, तें ईश्वराचा मध्यबिंदु आहे. ह्मणून प्रेमाच्या रस्त्यानें जगांत ईश्वरी प्रेम पसरण्याकरितां सगळ्यांना अनुकूल, सोपा आणि रसिक असा लग्नरूपी यज्ञ द्याळू परमेश्वरानें ठरविलेला आहे. ह्मणून होईल तसें करून हा स्नेह वाढेल असे उपाय आपण सगळ्यांनीं योजिले पाहिजेत. त्याच्याएवजीं तुम्ही प्रेमाच्या मुळांतच कुन्हाड मारण्याचें करितां, तें किती वाईट आहे, याचा जरा विचार करा. आह्मांला तर असें वाटतें कीं, जगांतील सोन्याच्या खाणी नाहींशा झाल्यानें जितकें नुकसान आहे, त्यापेक्षां देखील ज्यास्त नुकसान स्त्रियांतील प्रेम गेल्यानें आहे. समुद्र सुकण्यानें किंवा चंद्र नाहींसा होण्यानें जगताचें जितकें नुकसान होईल, त्यापेक्षांही जास्त नुकसान स्त्रियांतील प्रेम गेल्यानें होणार आहे. या गोष्टी आज

तुह्यांला रुचावयाच्या नाहीत; तेव्हां तुह्यांला समजण्यासारखी उदाहरणे मला घेऊं द्या. कोळशाच्या खाणी सांपडल्या नव्हत्या तेव्हां जगाचा व्यवहार चालत होता. जेव्हां शेतीची विद्या माहीत नव्हती तेव्हांही माणसांचा निर्वाह होत होता. हत्यारे, घरे वगैरे नव्हतीं तरी—पुष्कळ गोष्टींशिवाय—जग चालत होतें, पण प्रेमाखेरीज एक क्षणभर सुद्धां जग चालूं शकणार नाहीं. कारण कीं, प्रेम हा ईश्वरी किरण आहे. जसा सूर्य दूर असूनही त्याच्या किरणांनीं आपल्याला प्रकाश मिळतो, तसें ईश्वर दूर असूनही प्रेमरूपी त्याच्या किरणानें हें जगत टिकलें आहे. अशीं ईश्वरी स्नेहांचीं किरणें—ज्याला आपण प्रेम म्हणतो—तें प्रेम स्त्रियांत आहे, त्याला तुह्मी अंधुक करावयाचें अगर नाहीसें करावयाचें म्हणतां, म्हणून आम्ही म्हणतो कीं, बाबांनो, तसें करणें हा मोठा अपराध आहे. म्हणून अशा पापांत न पडतां जगतांत खरें प्रेम वाढेल असें करा. कारण कीं, लग्नाचा यज्ञ जितका चांगल्यांत चांगला होईल तितकें जास्तींत जास्त प्रेम उत्पन्न होईल; आणि जसें मनुष्यांत प्रेम वाढेल तसतसा जगांत ईश्वरी स्नेह वाढत जाईल. म्हणून कोणत्याही रीतीनें लग्नाचें माहात्म्य कमी होणार नाहीं. नवराबायकोचें प्रेम कमी होणार नाहीं, अशा दर-एक गोष्टीला आपणा सर्वांनीं संमति देणें हें आपलें कर्तव्य आहे. लग्नस्नेह हा बाकी सर्व स्नेहाचें मूळ तत्त्व आहे; म्हणून लग्नाला यज्ञ समजून अतिशय प्रेमानें आयुष्य घालवून अंतीं त्यांतूनच ईश्वरमय होणें हीच आपली उत्तमता आहे.

आपल्या गृहराज्यांत स्त्रियांची सत्ता.

“ प्रोफेसरसाहेब, तुम्ही ह्मणतां कीं, घरांत राहणाऱ्या स्त्रिया काय करूं शकतील ? पण हा प्रश्नच तुमची व्यावहारिक ज्ञानाची कमतरता सिद्ध करितो. तुम्ही स्वतःच ह्मणतां कीं, अद्याप आपण आपल्या स्त्रियांना कांहींच अधिकार दिलेले नाहीत, त्या अद्याप गुलामगिरीच्या स्थितींत आहेत, त्यांचें आपल्याजवळ कांहींच चालत नाही. त्यांच्यांत अद्याप पुष्कळ अज्ञान आहे, आपले पुष्कळ बंधु त्यांना अद्याप पायांतील खेटराप्रमाणें लेखतात, आपण आपल्या स्त्रियांचा जराही मान ठेवीत नाहीं; आणि ह्मणून आपल्या स्त्रियांना आपण पुरुषांप्रमाणें हक्क दिले पाहिजेत, असें तुमचें ह्मणणें आहे. पण प्रिय साहेब, तुम्हीं तुमच्या भाऊबंदांच्या घरांत अगर आपल्या जातींत कोठें पाहिलें आहे कां कीं स्त्रियांचें घरांत किती वजन असतें तें ? स्त्रियांचें का पुरुषांचें ? तुमचे मित्र मिस्टर दत्त मला भेटले होते. ते ह्मणाले कीं, विलायतेस जाण्याची माझी इच्छा आहे पण माझी बायको मला नको ह्मणते, त्यामुळें उपाय नाही. संसार सुधारण्याचे कामीं मोठमोठीं व्याख्यानें देणाऱ्या रावसाहेबांकडे लग्नाला गेलों होतो, तेव्हां ते ह्मणाले कीं, ‘ माझ्या मताप्रमाणें पंधरा वर्षांखेरीज स्त्रियांचीं लग्नें करूं नयेत ’ असें आहे, पण घरांतील बायकांपुढें चालत नाही. दोन वर्षे भांडण होऊन शेवटीं मी हरलों. पुनर्विवाह—सभेच्या सेक्रेटरीशीं चांगली ओळख आहे. त्यांची एक बालविधवा मुलगी आहे; पण घरांतील बायकांच्या अडचणीमुळें तिचें पुनर्लग्न करतां येत नाही. कारण ती ह्मणते कीं, ‘ मी आत्म-

हत्या करीन. मी जरी पुष्कळ निश्चयी आहे, तरी तिच्या ह्या निश्चयापुढे माझे चालत नाहीं. ' आमचे रावसाहेब पुष्कळ सुधारक आहेत, त्यांचा विचार जातिबंधनें नकोत, असा असल्यामुळे ते आपल्या कुळांत वाटेल त्याच्याबरोबर चहापाणी पितात, पण घरीं गेल्याबरोबर बाईसाहेब त्यांना आपल्या पाण्याला शिवूं देत नाहीत आणि पान लांब वाढतात. हें पाहून एक वेळां खासगी रीतीनें मी त्यांना म्हटलें, ' हें काय ? सभेंत ह्मणतां कीं, जातिभेद हा आपल्या पायमल्लीचें मूळ आहे. शास्त्रांत जो कोणी असा जातिभेद दाखवून देईल त्याला इनाम देईन. आणि हें काय ? घरांत तुम्हांला पाण्याचे घागरीला शिवायचा हुकूम नाहीं ' तेव्हां ते ह्मणाले, ' महाराज, तुम्ही म्हणतां तें खरें, पण बायका पडल्या अज्ञान ! त्यांच्याशीं रोज भांडत बसण्यापेक्षां दूर राहिल्यांत आपलें काय खरचतें ? मीं हट्टच धरिला तर तिचें काय चालणार आहे ? पण तिचें माझ्यावर फार प्रेम आहे. तेव्हां क्षुल्लक कारणाकरितां मी तिला नाखूष करित नाहीं. कारण ती माझी फार सेवा करिते, आणि ह्या एका गोष्टीखेरीज दरएक गोष्टींत माझी मर्जी सांभाळते; आणि असें असल्यामुळे तिच्याही मूर्ख वागणुकी मी चालवून घेतों. '

स्त्रियांची श्रद्धा.

“ एकदां एका पंडितजींशीं माझी गांठ पडली. ते मूर्तिपूजेच्या विरुद्ध होते; आणि ती बंद करण्यासाठीं देशोदेशीं व्याख्यानं देत हिंडत होते, पण त्यांची बायको घरांत देवाच्या मूर्तीचें दर्शन घेतल्या-

शिवाय जेवीत नसे. तेव्हां मीं त्यांना ह्मटलें कीं, ' हा काथ अंधेर ? लोकांना व्याख्यानें देतां आणि घरांत काय ? सुधारणेच्या कोणत्याही कामांत आपले लोक यशस्वी होत नाहींत, त्याचें हेंच कारण. तुम्ही व्याख्यानें देण्यांत बहादर असाल, पण घरांत बायकोपाशीं तुमचें कांहीं चालत नाहीं, तेव्हां लोकांत तुमचें वजन कोठून पडणार ? ' यावर ते ह्मणाले, ' मी पुष्कळ हिंडलों, पुष्कळांना वादांत हरविलें, त्याकरितां एकदां दोन महिने कैदेतही जाऊन आलों, पण यथें लाचार आहे. मीं पुष्कळ उपाय करून पाहिले, पण तिच्या प्रेमापुढें व श्रद्धेपुढें माझे सर्व प्रयत्न फुकट जातात. एकदां मीं तिच्या देवाची तसबीर फोडली, व मूर्ति विहिरींत फेंकून दिली, त्यामुळें तिनें लागो-पाठ तीन उपास केले. इतकेंच नव्हे तर त्या वेळेस तिला इतकें वाईट वाटलें कीं, तीन दिवसांत तिची दशा मरणप्राय झाली व तिचें अंतःकरण इतकें दुखावलें कीं, माझ्यानें तें पाहवेना. मला वाटलें कीं, ही नक्की एक दोन दिवसांत खास मरणार. शेवटीं मी हरलों आणि विहिरींतून तिची मूर्ति काढून देववली व नवी तसबीर आणून तिच्या प्रतिष्ठापनेचा खर्चही केला. तसें करणें मला आवडलें नाहीं, पण विचार केला कीं, ही मेल्यास अशी प्रेमळ, प्रपंच सांभाळणारी, सेवा करणारी दुसरी बायको मिळणार नाहीं आणि मी रखडेन. त्या-मुळें हें सारें चालवितों झालें ? आणि दुसरें, ह्या भांडणांनीं माझी अशी खात्री झाली आहे कीं, मूर्तिपूजकही पवित्र राहूं शकतात आणि ईश्वरास ओळखतात; तेव्हां ह्यासंबंधीं ज्यांची भावना दृढ झाली असेल, त्यांची ती भावना काढून टाकावयाची कांहीं जरूरी नाहीं; कारण मी पाहातों कीं, मी एकेश्वरी मताचा आहे आणि माझी बायको मूर्तिपूजक आहे, असें असूनही मी खरोखर सांगतों कीं, जो आनंद मला संध्या करण्यानें होत नाहीं तसा आनंद तिला तसबिरीच्या दर्शनानें हेतो. पदें ह्मणण्यानें व अर्वाचीन भक्तांच्या

भजनानें तिचा जसा लय लागतो, तसें ऋग्वेदाचे मंत्र ह्यणण्यानेंही माझा लागत नाहीं. मी पंडित असूनही मनानें पवित्र राहूं शकत नाहीं. आणि ती अशिक्षित असून तिच्या अंतःकरणांत व चेहऱ्यावर मी अद्भुत पवित्रता पहातो, तेव्हां मी थक्क होतो. मी मिळवितों व परोपकार करण्याच्या गोष्टी बोलतो; पण माझ्या हातानें कांहीं होत नाहीं. तिच्याजवळ पैसे नसतात व माझी इतकी देखरेख असतांही ती कांहींना कांहीं देतच असते. मी निरंजन निराकार अशा ईश्वराचा भक्त असूनही मला शांति मिळत नाहीं आणि ती मूर्तिपूजक असून अंतःकरणाची शांति मिळवूं शकते. तें पाहून व तिचे माझ्या ठिकाणीं व माझ्या कुटुंबाच्या ठिकाणीं असणारे प्रेम पाहून मी तिला खूष ठेवण्याकरितां माझ्या मर्जीविरहित मूर्तिपूजा घरांत ठेवितों. ”

स्त्रिया काय काय करूं शकतील ?

“ प्रोफेसरसाहेब, अशा निरनिराळ्या तऱ्हेचीं शेंकडों उदाहरणें आपल्याला रोज हजारों कुटुंबांत मिळतील; आणि प्रेमधर्मामुळें व सेवाधर्मामुळें ह्यांपैकीं शेंकडा नव्वद गोष्टी स्त्रियांच्याच असतात. आतां विचार करा कीं, अज्ञान स्त्रियाही सेवाधर्मानें आपल्यावर इतकी सत्ता गाजवूं शकतात, विजोड लग्नांत सुद्धां स्त्रियांचें इतकें चालतें, गुलामगिरीच्या स्थितीतील स्त्रियाही अशा रीतीनें आपल्या तळहातावर पुरुषांना नाचवूं शकतात, आणि तुमच्या मताप्रमाणें पुरुषांपेक्षां कमी हक्कदार स्त्रियाही जेव्हां आपल्या सेवेच्या बळानें सगळ्या देशाला, सगळ्या प्रजेला, आपल्या मनाप्रमाणें झुकवूं शक-

तात; तेव्हां लग्नाला यज्ञ समजणाऱ्या, खरें प्रेम ठेवणाऱ्या, सेवा-धर्मानें युक्त, अशा पवित्र साध्वी आपल्या प्रेमानें जगतावर किती ताबा गाजवितात ह्याचा थोडा विचार करा. आपल्या संसारांत हल्लीं स्त्रिया आहेत त्यांत खऱ्या स्त्रिया फार थोड्या आहेत; आणि बाकीच्या नुसत्या स्त्रियांच्या प्रतिमा आहेत. त्या आपल्या संसारांत इतकी सत्ता भोगूं शकतात; तेव्हां देशाच्या देवी, प्रेमाच्या मूर्ति, सौंदर्याचीं मंदिरें, आनंदाचे अवतार, ईश्वराच्या सख्या, अशा ज्या देवीच्या प्रतिनिधीरूप स्त्रिया, ज्यांचें कर्तव्य संसारांत स्वर्ग आणण्याचें आहे, त्या ह्या जगताचें किती कल्याण करूं शकतील ? व आपल्या प्रेमानें किती पुरुषांवर सत्ता गाजवूं शकतील ? ह्याचा विचार करा. स्त्रिया आपल्या अंतःकरणाच्या सरळतेमुळे जगतांतील किती पापें कमी करितात, त्या आपल्या दयेमुळे जगांतील किती तऱ्हेचीं दुःखें कमी करूं शकतात, स्त्रिया आपल्या आकर्षणानें चंचल स्वभावाच्या पुरुषांना मुठींत किती ठेवूं शकतात, त्या आपल्या मधुर वाणीनें जगांत कशी गोडी आणूं शकतात, आपल्या प्रेमानें पुरुषांत पुरुषार्थ कशा वाढवूं शकतात, याचा विचार करा. आपल्या सौंदर्याच्या बळावर जगांत स्त्रिया नवें सौंदर्य कसें उत्पन्न करितात, चांगल्या इच्छेनें जगाचें कल्याण कसें करूं शकतात, इतकेंच नाही तर आपली दीनता, पवित्रता आणि प्रेम ह्यामुळे त्या साक्षात् ईश्वर कसा उभा करूं शकतात, हें मनांत आणा. समुद्राच्या जोरदार लाटांपेक्षां स्त्रियांच्या वाणींत जास्त जोर आहे. चंद्रसूर्यांच्या आकर्षणापेक्षां स्त्रियांत जास्त आकर्षण आहे. अग्नींत जितकी उष्णता आहे, त्यापेक्षां स्त्रियांत जास्त उष्णता आहे. जगाला पुढें ढकलणाऱ्या विजेच्या शक्तीपेक्षां स्त्रियांच्या चंचलतेची जास्त मोठी शक्ति आहे. जड पृथ्वीच्या सहनशीलतेपेक्षां स्त्रियांत दुःख सोसण्याची सहनशीलता जास्त आहे. जगांतील सर्व सौंदर्यापेक्षां स्त्रियांचें सौंदर्य

जास्त आहे आणि सर्व प्रेमापेक्षां स्त्रियांचें प्रेम मोठें आहे. कारण लग्नस्नेह हाच सर्व प्रेमाचें मूळ आहे, ह्यणजे थोडक्यांत असें कीं, स्त्रियांच्या हातांत परीस मणी आहे, डोळ्यांत कल्पवृक्ष आहे, जिभेंत रसायन आहे, हृदयांत अमृत आहे, आणि स्त्रियांच्या स्त्रीत्वांत स्वतः परमात्मा आहे.

“ प्रोफेसरसाहेब, ह्या गोष्टी तुम्हाला अतिशयोक्तीच्या आहेत असें वाटेल, पण मी ह्यणतो ह्यांत मुळींच अतिशयोक्ति नाहीं, उलट कित्येक कारणांमुळे जितकें सांगावयास पाहिजे, तितकें मी सांगू शकत नाहीं, ह्याबद्दल मला वाईट वाटतें. असें असून माझ्या बोलण्यांत अतिशयोक्ति वाटली तर वाटूं द्या, पण हें लक्षांत ठेवा कीं, ह्या गोष्टी कांहीं आमच्या घरच्या नाहींत, ते आर्यशास्त्राचे सिद्धांत आहेत. ह्याबद्दल पुरावा पाहिजे असल्यास फार लांब जावयास नको, सगळ्या जगांत चांगल्यांत चांगलीं, रसिकांत रसिक, व अद्भुत कृतींचीं जीं दोन मोठीं पुस्तकें—

महाभारत आणि रामायण

आहेत, तीं कशामुळे झालीं तें पहा. तीं स्त्रियांच्या प्रेमामुळेच झालीं आहेत. तीं अद्भुत गोष्टींचीं, महान् युद्धांचीं महापुस्तकें रचलीं गेलीं, याचें कारण स्त्रियांचें प्रेम हेंच होय. लक्षांत ठेवा कीं, सीतेमध्ये पवित्रता नसती तर तो महान् ग्रंथ झाला नसता; व द्रौपदींत आधीनता नसती तर महाभारत रचलें गेलें नसतें. त्या-खेरीज आणखी जीं दोन पुस्तकें घरोघर हौसेनें वाचलीं जातात, तीं शिवपुराण व भागवत. हींसुद्धां स्त्रियांच्या प्रेमामुळेच झालीं

आहेत. कारण पार्वतीनें कठीण तप केले नसतें तर शिवपुराण झालें नसतें व गोपी अनन्य प्रेमानें कृष्णास न भजत्या तर भागवत झालें नसतें. रामाला काय सीतेशिवाय दुसरी बायको मिळत नव्हती ? कीं मुद्दाम समुद्र ओलांडून रावणासारख्या भयंकर राक्षसाशीं तो युद्धाला गेला ? पण स्त्रीच्या स्त्रीत्वानें रामाला ओढलें आणि त्याचेकडून रामायण करविलें. तसेंच अर्जुनाला सुभद्रा वगैरे स्त्रिया होत्या व भीमासुद्धां सर्व पांडवांना आणखी निरनिराळ्या स्त्रिया होत्या. धनुर्धर ह्यणविणारा अर्जुन थोडासा विरागी होता, सगळ्यांत मोठा युधिष्ठिर कीं ज्याच्या सल्लामसलतीनें सर्व चालत. त्याला राज्याची मुळींच जरूरी नव्हती. असें असून महाभारताचें भयंकर युद्ध झालें, त्याचें कारण काय ? त्याचें कारण दुर्योधनानें द्रौपदीचे केंस आणि वस्त्रें ओढविलीं हें होतें. तिच्या मुलांना मारणाऱ्या अश्वत्थाम्याला द्रौपदीनें माफी दिली होती, त्यामुळें अर्जुनानें त्याला वांचविलें; तशी दुर्योधनाला माफी दिली असती तर महाभारताचें युद्ध झालें नसतें. पण द्रौपदीनें सेवाधर्मानें आपल्या नवऱ्यांना प्रसन्न करून, त्यांना युद्धाकरितां तयार केले होते, आणि आपल्या अपमानाचा बदला घेण्याकरितां महाभारताचें युद्ध तिनें करविलें. अशा रीतीनें त्या त्या ग्रंथांतील मुख्य स्त्रिया सोडल्या म्हणजे त्यांत काय उरलें ?

“ प्रोफेसरसाहेब, अशा रीतीनें हे चारही मोठे ग्रंथ स्त्रियांच्या स्त्रीत्वामुळें झाले आहेत. तेव्हां स्त्रिया आपल्या प्रेमानें जगाच्या कल्याणाचीं चांगलीं कामें कां करूं शकणार नाहीत ? जर मनांत आणतील तर अवश्य करितील. कारण स्त्री ह्यणजे काय ? हे तुम्हांला माहित आहे ? तें तुम्हांला ठाऊक नाही. जर तें ठाऊक असतें तर स्त्रीपुरुषांचे सारखे हक्क असें तुम्ही ह्यणालां नसतां.”

स्त्री म्हणजे काय ?

तें समजावयाचें असलें तर जेव्हां ईश्वरी स्नेहाची आपण दीक्षा घेतों तेव्हां प्रेमाच्या पोथींतून तें वाचावयास मिळतें. त्यावरून समजतें कीं, स्त्री म्हणजे अद्भुत वीज आहे, स्त्री म्हणजे सर्व तऱ्हेच्या प्रेमाचा महामंत्र, जीवन देणारी संजिविनी, प्रेमरूपी आकाशांत उडावयाचें विमान, मनुष्यरत्न उत्पन्न करावयाची खाण, ईश्वरानें धारण केलेलें मोहिनीरूप, व्यवहारांतील शहाणपण शिकविणारी प्रोफेसर, स्त्री म्हणजे प्रेमाची ए. बी. सी. डी., ईश्वरी स्नेहाचें होकायंत्र, म्हातान्याला तरुण करणारें रसायन, ह्या जगताचें अमृत, स्त्री म्हणजे परमार्थाचें कुलूप उघडणारी लहानशी स्नेहरूपी सोन्याची किल्ली, ह्या संसारसागरांत कुटुंब संभाळणारी व ह्या संसारतापांतील दुःखें निवारणारी मात्रा, पुरुषाचा दैवी विसांवा; काम, क्रोध, लोभ, मोह ह्यांना उडवून देणारा ' डायनामाईट,' पुरुषांत पुरुषार्थ वाढविणारी ' ब्याटरी ', लोखंडाचें सोनें करणारा परीस, ह्या संसाराचा प्रवाह पुढें नेणारी नदी, पुरुषाच्या मनाची सर्दी-गर्मी पाहणारा ' थर्मामिटर ', प्रेमाचीं गीतें गाणारा ' फोनोग्राफ ' अगर आयुष्याचें कर्तव्य दाखविणारें घड्याळ आहे. स्त्री म्हणजे धर्माची बखर, प्रेमाची ' ग्यारंटी ', अधर्माचा खडक दाखविणारी दिवादांडी आहे. स्त्री म्हणजे ईश्वराजवळ निरोप पोंचविणारा ' टेलिफोन ', स्वर्ग दाखविणारी दुर्बिण, पुरुषाची लायकी मापावयाचें यंत्र आहे. स्त्रिया ह्या जगतावरील ' एक्स रेज ' किरणें आहेत. स्त्री म्हणजे आपल्याला पहातां येईल, समजतां येईल व वापरतां येईल अशी ईश्वराची महान् शक्ति आहे; इतकेंच नाहीं तर ज्याला सांख्यशास्त्रांत

पुरुष आणि प्रकृति म्हणतात, त्याचेंच स्थूलरूप ह्या संसारांत पुरुष व स्त्री आहे; किंवा शास्त्रांत ज्याला माया व शक्ति म्हणतात, त्याचेंच स्थूलरूप जगतांतील स्त्रिया आहेत. ह्मणून आम्ही असें समजतो कीं, प्रेमाच्या बलावर स्त्रिया पाहिजे तें करूं शकतील. ह्मणून होईल तसें करून स्त्रियांत ईश्वरी स्नेह वाढविला पाहिजे. ”

हें ऐकून स्वतः म्हटलें कीं, “ तर मग माझ्या लाडकीला मी ज्या ज्या उपमा देतो त्या अर्धवटच आहेत; आणि असें असून माझे मित्र मला ह्मणतात कीं, तुम्ही अतिशयोक्ति करतां. आणि हीसुद्धां ह्मणते कीं, ‘ तुम्ही मला हरमऱ्याच्या झाडावर चढवितां. ’ असें ह्मणून माझेकडे पहात पहात म्हटलें कीं, ‘ माझ्या सुकाणूं ! महाराज काय ह्मणतात तें ऐक, ह्मणजे आपणांला भांडावें लागणार नाहीं. कारण स्वामीजी ह्मणतात तितकें सगळें मी सांगतही नाहीं व म्हणतही नाहीं. मी तर फक्त इतकेंच ह्मणतो कीं, कोठें आहे, कोठें आहे, माझा स्वर्ग कोठें आहे ? माझ्या जीविताची दोरी, डोळ्यांच्या बाहुल्या, माझी कामधेनु कोठें आहे ? हे ईश्वरा ! माझ्या प्रिय बांधवांनो ! ह्यापेक्षांही जास्त माझ्या लाडकींत आहे—माझ्या ह्या गोड, प्रेमळ व नाजूक अशा लाडकींत आहे. तें तुम्हांला व्यावहारिक चक्षूंनीं दिसणार नाहीं, त्याला प्रेमाची आरशी पाहिजे. तें पहाण्याकरितां प्रथम स्वार्थाचें बलिदान दिलें पाहिजे. हे देवी ! तुझें प्रेम, तुझें सौंदर्य, तुझी आंधीनता आणि तुझा स्त्रीपणा यामुळें स्वाभाविकरीत्याच असें वाटतें कीं, तुला सोडून मीं दुसऱ्या कोणालाही भजूं नये. तुझ्याशिवाय दुसरें कोण माझ्या अंतरात्म्याला शांति देईल ? तुझ्याशिवाय माझ्या जीवनांत अमृत कोण ओतिल ? तुझ्याखेरीज दुसऱ्या कशानें मी तृप्त होईन ? तुझ्याशिवाय ह्या श्रेष्ठतेच्या शिडीवर मला कसें चढतां येईल ? तुझ्या डोळ्यांतून

पडणाऱ्या अमृताखेरीज मी कसा वांचू शकेन? तुझ्या अंतःकरणांतून वाहणाऱ्या प्रेमाच्या झऱ्याखेरीज मी कसा पोहू शकेन! तुझ्याशिवाय मला मोक्षाचा रस्ता कोण दाखवील! असा कोणताही रस्ता, कोणताही धर्म किंवा कोणतेही जडीबुटी आहे का? कीं, जेथे माषुकांच्या गोष्टी, ध्यान व दर्शन घडेल. कोणतीही युक्ति, विद्या किंवा शोध असा काढा कीं, ज्यामुळे तिच्या सौंदर्याच्या गोष्टी व नांवाच्या अभ्यासाखेरीज दुसरें कांहीं सुद्धां शिकावें लागणार नाहीं. आत्मज्ञानानें परमात्म्याच्या ज्ञानाखेरीज दुसऱ्या सर्व वस्तु लय पावतात. तसें स्त्रीच्या-धर्मपत्नीच्या-ज्ञानाखेरीज बाकी सर्व वृत्ति लय पावतील, असें कांहीं मला दाखवा. अरे लपून राहिलेल्या स्वाभाविक फोटोग्राफा! तुझ्यासंबंधीं जेव्हां मला अशा प्रकारची ऊर्मि येते तेव्हां कांहीं वेळा असा विचार येतो कीं,

तुझ्यांत ही शक्ति कोइन आली ?

अग, तूं मला सांग तर खरें कीं तुझ्यांत इतकी गोडी कां? इतकें आकर्षण कां? तुझ्यांत कशाकरितां इतकें सौंदर्य आहे? तुझ्यांत इतकें सुख, इतकी जादू व इतकें रहस्य कां आहे कीं, मी वेड्यासारखा तुझ्या पाठीमागे भ्रमतों? ईश्वरी विभूति ह्मण कीं स्वर्ग ह्मण, तें मला तुझ्याच ठिकाणीं भासमान वाटतें! तूं माझ्या संसारसागराची नौका आहेस व माझ्या आयुष्यांतील सुखनिधान तूच आहेस. मला वाटतें कीं, आपल्या दृष्टिबळानें मला समाधि देणारी तूं कोणी योगिनी आहेस. हजारों गुरूंना मला जें शिकवितां आलें नसतें, शेंकडों भयंकर भयांनीं माझ्या मनावर जो परिणाम झाला नसता, लाखों पुस्तकें वाचण्यानें जें मीं मिळविलें नसतें, शेंकडों सभांनीं जें मला समजलें नसतें, हजारों कायद्यांनीं जें कोडे सोडविलें नसतें,

अनेक धर्मक्रियांनीं जें मिळवितां आलें नसतें, अशा ज्या ज्या कांहीं गोष्टी त्या सर्व तुझ्या प्रेमयुक्त दृष्टीच्या हलण्यानें, तुझ्या एका शब्दानें, तुझ्या दर्शनानें, अगर फक्त तुझ्या स्मरणानें मी करूं शकतो ! वेडे ! हें सर्व तुला दिसतें का ? पहा तर खरें कीं हें कशाकरितां आहे ? सगळ्या जगांतील कोणत्याही वस्तूनें जो परिणाम होणार नाही, त्यापेक्षां जास्त तूं करूं शकतेस, हें आश्चर्य नाही का ? प्रिये ! ही शक्ति तुझ्यांत कोठून आली ?

आतां मला असें वाटतें

कीं, मोरांच्या पिसांत, हरणांच्या नेत्रांत, समुद्राच्या तरंगांत, चंद्राच्या प्रभेमध्यें, आकाशाच्या रंगांत अगर निरनिराळ्या वनस्पतींत जें सौंदर्य आहे तें सर्व स्वाभाविकरीत्याच तुझ्या सौंदर्यांत आहे.

“ अहो गोड मैनांनो ! तुम्ही कोणाचीं गाणीं गातां ? अहो नाजूक बुलबुलांनो ! तुम्ही कोणाची स्तुति करतां ? अहो रसिक कोकिलांनो ! तुम्ही आपल्या कूकू शब्दांनीं कोणाला हांका मारितां ? हे काव्यलहरींनो ! तुम्ही कोणाच्या हृदयाचीं द्वारे उघडतां ? हे दैवी रसज्ञते आणि मधुर वाद्यांनो ! तुमचा भोक्ता कोण ? हे मधुर गायना ! तुझ्यांत स्वर्गीयता कोणीं आणिली ? सगळेजण एकदम म्हणा कीं, ‘ प्रेमानें ! प्रेमानें ! ! ’ ”

“ अशा रीतीनें जर तुझ्या सौंदर्यानेंच जगाचें सौंदर्य वाढतें, तर मला अशी प्रार्थना करूं दे कीं, तुझ्या मनोहारित्वामुळें माझे मन हरण होऊं दे ! मी तुझ्यामुळें जरी संतुष्ट आहे, तरी एकही बाबतींत कसा तृप्त होत नाहीं ? तूं माझे सर्व विकार नष्ट केले

अहेस. तुझ्याजवळ माझा मद-सर्व अहंभाव-मी विसरून जातो. तुझ्याजवळ माझा काम भक्त होतो. अशाच रीतीनें दुसरे विकारही तुझ्या जादुगारपणानें नाहींसे झाले आहेत ; आणि त्यांनीं आपला जातिस्वभाव सोडला आहे; आणि असें असूनही एका गोष्टींत मी बुभुक्षितच राहिलों आहे. तुझ्यासारखा कल्पवृक्ष असूनही माझी इच्छा पुरती झाली नाहीं. तुझ्यासारखी मोहिनी हजर असतां मी मोहांत राहिलों; आणि तुझ्यासारखा गुरु असून माझी तृप्तता झाली नाहीं; तेव्हां आतां मी कोणाला शरण जाऊं ? मला सर्व मिळालें. माझा सर्व मोह नाहींसा झाला आहे. तरी हे देवी ! तुझ्या मधुरतेसंबंधीं माझी तृप्ति होत नाहीं. कितीही पाऊस पडला तरी चातक जसा तान्हेलाच राहतो; सूर्याचा प्रकाश जो जो जास्त तो तो घुबडाचा आंधळेपणा जास्त जास्त, तसें जो जो तुझी मधुरता जास्त तो तो माझी रसिकताही वाढतेच आहे. जसे गरीब भिकाऱ्यांना आणि श्रीमंत सावकारांनाही कांहीं कांहीं खाण्याची इच्छा असतेच, तसें अगर पावसाच्या पाण्यानें नदीचे मोठमोठे पूर सागराला मिळतात तरी सागर आपली मर्यादा सोडीत नाहीं, तसेंच हें आहे.

“तुझ्यांत जेव्हां मला अशी अलौकिक गोडी वाटते, तेव्हां स्वाभाविकरीत्याच मला अशी इच्छा होते कीं, तुझ्या गुणाची जी गोडी मी अनुभवतो ती दुसऱ्याला दाखविण्याचा एखादा मार्ग आहे का ? हें पहावें. माझ्या मित्रांना एखादी नवी गोष्ट दाखवून देणें हें माझें कर्तव्य आहे. ह्या जगांत मनुष्य स्वसुखार्थ नवे नवे शोध आपल्या बुद्धीच्या जोरावर करितच असतो; पण हे लाडके, ते तुझ्या मधुरतेपर्यंत पोहोंचूं शकत नाहींत. तूं ती तूंच आहेस. तुझी मधुरता ही एक अलौकिक वस्तु आहे. शास्त्रें ह्मणतात कीं, स्वर्गांत फार सुख आहे, पुष्कळ गोडी आहे, पण तुझी मधुरता सोडून स्वर्गांत जाण्याचें कोणता बुभुक्षित पत्करील ? हे लाडके ! तुझी मधुरता दिव्य आहे,

ती कोणाच्याही शब्दानें सांगतां येणार नाहीं, कोणत्याही भाषेंत सांगितल्यानें ती समजणार नाहीं, तिला कोणतीही उपमा देतां येणार नाहीं, असें मी जेव्हां लोकांना सांगेन, तेव्हां ते हें कसें खरें मानतील ? माझ्या बोलण्यावर ते कसा विश्वास ठेवतील ? शंका-खोर स्वभावाच्या, मायेच्या मोहांत फसलेल्या, इंद्रियजन्य भोग देणाऱ्या पदार्थाखेरीज दुसरे सुख देणारे पदार्थ न समजणाऱ्या माणसांना अवुभवाशिवाय तुझ्या मधुरतेची कशी खात्री होणार ? हे दैवी, मी लाचार बनलों आहें कीं कोणत्याही तऱ्हेनें मानवांच्या विचित्र मनांत तुझ्या मधुरतेचें महात्म्य टसवावयाची शक्ति माझ्यांत नाहीं; आणि जोंपर्यंत आम्ही तुझी मधुरता समजूं शकत नाहीं—अनुभवूं शकत नाहीं--तोंपर्यंत सृष्टि स्वर्गमय कशी होणार ? तोंपर्यंत मनुष्ये देवता कशीं होतील ? तोंपर्यंत अंतःकरणे ब्रह्मांडासारखी विशाल कशीं होतील ? आणि आत्म्याचें स्वरूप कसें ओळखूं लागेल ? हे प्रिये ! तुझ्या मधुरतेच्या रसानें, तुझ्या खुबीच्या अंजनानें, तुलाही न समजणाऱ्या वशीकरणविद्येनें जग वश होत आहे. माझ्या बोलण्यानें कांहीं होणें नाहीं. ह्मणून तुझी जी मधुरता मला मिळते, ती जगताला मिळेल असें कांहीं कर. महाराज, माझ्या प्रियेसंबंधीं मी जेव्हां असें समजतों तेव्हा आह्मां दोघांमध्ये वाद सुरू होतो.

आमचा वाद.

“ ती ह्मणते, ‘ तुमच्यामुळेंच मी आहे. ’ पण मी एंजिन आहे; आणि वाफ तर तूं आहेस. मी झाड असलों तर पोसणारा वारा तूं आहेस. मी समुद्र असलों तर भरती ओहटी आणणारा चंद्र तूं आहेस. अशा रीतीनें मी कांहीं जरी असलों तरी अर्धा आहे व त्याला पूर्ण करणारी तूं आहेस. ह्मणून तूं माझा प्राण—माझा स्वर्ग—आहेस, तेव्हां जन्मोजन्मीं तूंच मला मिळावीस, अशी माझी प्रार्थना आहे, असें मी ह्मणतो.

प्रियेमध्ये ईश्वरभाव.

“ स्त्रियांत असणाऱ्या स्त्रीत्वामुळें माझ्या प्रियेसंबंधीं जेव्हां मला असे अनुभव येत तेव्हां मी प्रेमाचीं पुस्तके वाचीं. त्यांत मला एक गोष्ट आढळली कीं, एकदां मजनूला एका धार्मिक माणसानें म्हटलें कीं, ‘ अरे मजनु ! तूं लयलाच्या पाठीमागें इतका वेडा झाला आहेस. तर हेंच प्रेम ईश्वरावर ठेव, म्हणजे ताबडतोब तुझा उद्धार होईल. ’ तेव्हां मजनूनें विचारलें कीं, ‘ ईश्वर कोठें आहे ? ’ तेव्हां तो मनुष्य ह्मणाला, ‘ ईश्वर सर्वत्र आहे, कोणतेंही स्थळ किंवा वस्तु अशी नाहीं कीं, जेथें ईश्वर नाही. ’ तेव्हां मजनु म्ह-

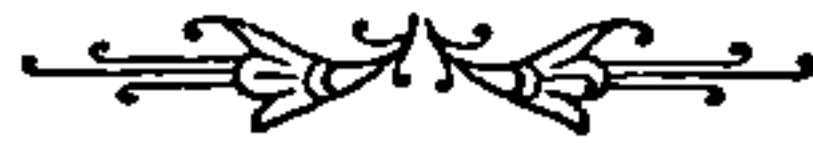
णाला, ' माझ्या लयलामध्येसुद्धां ईश्वर आहे ना ? ' तेव्हां तो म्हणाला, ' होय. ' तेव्हां मजनु हणाला, ' अहाहा ! माझी प्रिया ! ईश्वराचा ईश्वर ! आतां मी दुसरा ईश्वर शोधण्यास कशाला जाऊं ? '

“ महाराज ! स्त्रीपुरुषांचे समान हक्क मानणाऱ्या प्रोफेसरसाहेबांना ही गोष्ट रुचण्यासारखी नाही. त्यांना त्यांत अतिशयोक्ति वाटेल. पण मला माझ्या लाडकीवरच्या प्रेमामुळे ते विचार फारच आवडले, इतकेंच नव्हे तर असें वाटलें कीं, मजनूप्रमाणें मीही माझ्या प्रियेला केव्हां ईश्वर मानावयास लागेन ? ” असें हणत हणत त्यांनीं अर्थपूर्ण अशा गोड नजरेनें माझ्याकडे पाहिले; आणि माझी नजर त्यांच्या नजरेशीं मिळतांच लाजेमुळे मी खालीं पहावयास लागले. तेव्हां स्वतः हटले, ' महाराज, हे विचार फार उत्तम आहेत असें समजण्यांत मी कांहीं चूक तर नाहीना करीत ? '

तेव्हां महाराज हणाले, “ आपल्या प्रियेंत ईश्वरभाव पहाणें ही प्रेमाची उत्कृष्टता आहे; प्रेमांतील सत्य व रहस्य आहे; प्रेमी जनांची पुरती परीक्षा आहे; आयुष्याची सार्थकता आहे. आपल्या प्रियेमध्ये ईश्वरभाव पहाणें ही कांहीं सोपी गोष्ट नाही. पण स्त्रिया म्हणजे पायांतील जोडा असें समजणाऱ्या पुष्कळांना हें मुळींच आवडणार नाही. तेव्हां काय ? एक तर तसे मानणारे मूर्ख तरी किंवा प्रेमाचे देव तरी असले पाहिजेत. अशांना देव मानणें हें आम्हांला योग्य वाटतें. त्यांच्या एकतानतेला व मनोनिग्रहाला आम्ही मान देतो. आम्हीच असें म्हणतो असें नाही; पण आपले जुन्यांत जुने व मोठ्यांत मोठे देव महादेव ह्यांनीं आपली स्त्री उमा हिला उमामहेश्वर रूपानें मान देवविला आहे. रामाच्या प्रियेच्या नांवानें पहाड आणि गुंफा दृष्टावण्या आहेत; आणि वानरांसारखे अज्ञान प्राणी व पोपट यांच्यासारख्यांच्या तोंडांत ' सीताराम ' हें नांव खेळून राहिलें आहे. कृष्णानें खेलेला जगांत पूजनीय केले, तें तर असो; पण वृंदावनच्या गोपी

आणि त्यांच्या बरोबरच भक्ति करणाऱ्या दोनशेंबावन वैष्णवांनाही त्यानें श्रेष्ठ ठरवून त्यांचीं कीर्तनें झालीं आहेत. हे देवाधिदेव ! आपण जर आपल्या भक्तांना अशा रीतीनें सर्वांच्या देखत नमलां आहां; आणि जगाला वांकायला लाविलें आहे; तेव्हां हे देवेन्द्र ! मी माझ्या प्रियेला ईश्वररूप मानून भजू लागलों तर त्याबद्दल मला माफ करा. याहून जास्त चांगला रस्ता मला ठाऊक नाही; कारण मला माझ्या गुरूनें असें शिकविलें आहे कीं, प्रियेमध्ये ईश्वररूप पहाणें ही प्रेमाची परिपक्वता आहे, तें प्रेमाचें रहस्य आहे, ती प्रेमाची सार्थकता आहे, तें मोक्षाच्या शेवटल्या पायरीवर चढणें आहे. कारण स्वाभाविकतेचा ईश्वरी रस्ता ह्मणजे प्रेम होय जरी भक्ति आणि ज्ञानाशिवाय ईश्वरी रस्त्यावर चालतां येत नाहीं तरी

भक्ति आणि ज्ञानाचा दरवाजा प्रेम आहे.

प्रेमाखेरीज भक्ति अगर ज्ञान यांत दाखल होतां येत नाहीं आणि समजा कीं, दुसऱ्या रस्त्यानें कदाचित् दाखल होतां आलें तरी, प्रेमाशिवाय त्या स्थानीं आपण शोभतही नाहीं आणि खरा आनंद मिळवूं शकत नाहीं. ह्या जगांतिल व स्वर्गांतिल कोणत्याही वस्तूपेक्षां जास्त सौंदर्य व जास्त आनंद प्रेमांत आहे. त्यामुळेच लहान मुलाचें बोंबडें बोंबडें बोलणें आपल्याला गोड लागतें, त्यामुळेच तरुणपणचें मृदु हास्य आपल्यास प्रिय वाटतें; आणि त्यामुळेच गरिबांकडे दया धांवते, वृद्धांची सेवा करावीशी वाटते, आणि शिक्षेपेक्षां क्षमा आपल्याला गोड वाटते. प्रेमामुळेच आपण सर्व एका सांखळीनें जोडलेले आहों. ह्या सर्वांचा हेतु सौंदर्य व आनंद आहे; व तो प्रेमांत आहे. ह्मणून तो ईश्वरी रस्ता आहे व तो स्त्रियांमध्ये

राहिलेला आहे; आणि ह्मणून ह्या जगांतील स्त्रियांत कोणत्याही रीतीनें प्रेम कमी होऊं नये असें आम्ही इच्छितों.”

आम्ही असें बोलतो तों आमच्या ओळखीचे एक शास्त्री तेथें आले. त्यांची प्रोफेसर साहेबांशीं ओळख करून देऊन बोलणें पुढें सुरू केलें. प्रोफेसर ह्मणाले, “ महाराज, आपलें सर्व म्हणणें खरें व स्त्रियांसंबंधीं आपण इतके उच्च प्रतीचे विचार ठेवितां ह्यासाठीं मी आपला आभारी आहे. मला कबूल केलें पाहिजे कीं, आमच्यापेक्षां आपले विचार उच्च दर्जाचे आहेत. आमच्यापेक्षां तुम्ही स्त्रियांची प्रकृति चांगली समजतां, आमच्यापेक्षां तुम्ही त्यांचें सौंदर्य संभाळू शकाल, त्यांना उच्च दर्जावर चढवूं शकाल, आमच्यापेक्षां लग्नस्नेह तुम्ही जास्त मजबूत करूं शकाल; आणि आमच्यापेक्षां स्त्रियांना सुखी करायची तुमची योजना जास्त चांगली आहे. पण हें सर्व आचरणांत कोठें आहे ? विचार जरी फार चांगले असले तरी ते आपल्या आचरणांत नसल्यानें त्यांनीं आपलें कल्याण होणार नाहीं. कारण कीं, आपला देह स्थूल आहे, तेव्हां सूक्ष्म विचारांनीं आपलें पोषण होणार नाहीं; ह्मणून सूक्ष्म विचारांबरोबर त्याला अनुसरणारे स्थूल आचार पाहिजेत, तरच आपलें जीवन टिकूं शकेल, तरच आपण पुढें जाऊं शकूं, व तरच हे विचार शोभूं शकतील; इतकेंच नाहीं तर आचारांत न येणाऱ्या विचारांनीं सरळ हृदयी मनुष्याला उलट त्रास होतो. कांहीं तरी बडबडणाऱ्या दांभिकांना तशीं कारणें पुरतात; आणि आमच्या सारख्याला थट्टा करावयास ठीक फावते. जसे वेदांतांतील विचार फारच चांगले आहेत, पण आमचे हल्लींचे लोभी वेदांती वेदांतांतले विचार आचारांत आणूं इच्छित नाहीत; आणि त्यामुळें किती नुकसान होतें हें तुम्हांला ठाऊक नाहीं काय ? तोंडानें ह्मणावें ‘ मी ब्रह्म आहे, ’ आणि साध्या गोष्टीला भ्यावें; लोकांना सांगावयाचें ‘ जग मिथ्या आहे, ’ आणि आपण आपला

देंह खरा मानावयाचा, त्याला कांहीं सोसत नाहीं, अर्धा तास चहा उशीरां मिळालेला खपत नाहीं ! माया मिथ्या आणि माझा पैसा खरा. सर्व ब्रह्म पण दुसऱ्या ब्रह्मापासून मला विटाळ होतो, हे कसें चालेल ? तत्वे बोलण्यांत उत्तम पण वागण्यांत नाहींत. तसें स्त्रियांत असणाऱ्या सेवाधर्मासंबंधीं तुमचे विचार उत्तम असले तरी तसें आचरण कोठें आहे ?

आपल्या हल्लींच्या स्त्रिया.

“ तुम्ही प्रेमाच्या गोष्टी सांगतां; तसलें प्रेम उत्पन्न होणारीं लभें तरी आपल्यांत कोठें आहेत ? तुम्ही ज्या सौंदर्याच्या गोष्टी सांगतां तें सौंदर्य हल्लींच्या स्त्रियांत कोठें आहे ? आणि तुम्ही स्त्रियांकडून ज्या तऱ्हेच्या सेवाधर्माची अपेक्षा करितां त्याची त्यांना कल्पना तरी कोठें आहे ? तुम्ही प्रेम, सौंदर्य, आधीनता आणि आनंद यांच्या स्वर्गीय गोष्टी बोलतां, पण तें सर्व तुमच्यासारख्या एका दोषांच्या डोळ्यांतलिल एका कोंपऱ्यांत घटकाभर पडलेलें असतें; त्यानें काय होणार ? कारण आम्ही प्रत्यक्ष पाहतों कीं, प्रेमाच्या जोड्यांऐवजीं विजोड पुष्कळ आहेत. लग्नाच्या यज्ञाऐवजीं रूढीची गुलामगिरी आहे; प्रेमाच्या जागेवर स्वार्थ आहे, कठोरता आहे, नफ्यातोऱ्याचा हिशेब आहे, रसहीनता आणि पशुवृत्तिचें प्राधान्य आहे. सौंदर्याऐवजीं बेडौलपणा आहे, नकलीपणा व उधळपट्टी आहे. दाग-दागिन्यांनीं मढविलेलें शव जसें दिसतें, तशा हल्लींच्या सुंदर स्त्रिया दिसतात. आधीनतेसंबंधीं सुद्धां असाच वरकरणीपणा ! त्यासंबंधीं उदाहरणें आपणच आधीं दिलीं आहेत; तींच मी आपल्याला परत

करितों. आपण स्त्रियांच्या आधीनतेलाच मुख्य तत्व समजतां; पण तुमच्या स्त्रियांत ती कोठें आहे ? जर आपल्या स्त्रियांत आधीनता असती व त्या आपल्या विचाराप्रमाणें चालत्या तर आपल्या देशाचे असे हाल कां होते ? तुम्ही मोठ्या जोरानें सेवाधर्माच्या गोष्टी बोलतां आणि स्वर्गींच्या देवाप्रमाणें दयेच्या कामाकरितांच त्यांचा जन्म आहे असें ह्मणतां, पण शेजारणीला केर काढावयास केरसुणी देण्यांत आपल्या स्त्रियांचें मन किती मागें पुढें होतें हें तुम्हांला ठाजक आहे ना ? जरा कोणीं विळी मागितल्यास ती द्यावी लागेल ह्मणून ' कालपासून सांपडत नाहीं, ' असें स्त्रिया खोटे बोलतांना तुम्हीं ऐकिलें आहे कीं नाहीं ? आणि जर हें सर्व खरें आहे, तर आपल्या स्त्रिया आपल्या समाजाची सेवा कशी करणार ? स्त्रिया आनंदाचा अवतार आहेत, असें तुम्ही ह्मणतां; पण महाराज, आम्हीं तर त्यांच्यांत दुःखाखेरीज कांहींच पाहिलेलें नाहीं. शेंकडा नव्वद रोग स्त्रियांत आहेत; त्यांत आनंद कोठेही दिसत नाहीं. आपल्या उच्च कल्पनांत आनंद आहे हें खरें; पण आपल्या स्त्रियांच्या आचरणांत तो कोठें दिसत नाहीं; ह्मणून तसे काल्पनिक विचार सोडून त्यांच्या हातांनीं होण्यासारखीं कामें त्यांना सांगितलीं पाहिजेत. मी हल्लीं पहातो कीं, आपल्या स्त्रियांपैकीं शेंकडा पन्नास स्त्रिया तर आपल्या आचारविचारानें, रीतिभातीनें, रूपरंगानें आणि अज्ञानपणानें, कोणाही चांगल्या माणसांत असंतोष उत्पन्न करणाऱ्या आहेत. चाळीस स्त्रिया साधारण माणसांना साधारण प्रकारचा संतोष देऊं शकतील, अशा मध्यम प्रकारच्या आहेत; पण त्या सर्व स्त्रियांमध्ये कांहींना कांहीं रोग असतातच आणि ते त्यांच्या चेहऱ्यांत, डोळ्यांत, पोषाखांत व चालचलणुकींत उघडपणीं दिसतात. बाकी दहा राहिल्या; त्यांच्यांत एक एक कांहीं तरी खास गुण असतो. कोणी रूपरंगांत, कोणी आचारविचारांत, कोणी

सेवाधर्मनीतींत अगर कोणी भक्तींत श्रेष्ठ आढळतात; तरी पण त्यांच्यांत रोग दिसतात; त्यामुळे आरंभापासून त्यांच्यांत ते न येण्याकरितां सुरुवातीसच त्यांच्या योग्य कामें त्यांना द्यावयाचीं आणि तीं देण्याकरितांच त्यांना पुरुषासारखे हक्क द्यावयाचे, असें आह्मी म्हणतो; आणि त्याच्याऐवजीं दोष, रोग वगैरे पाहूनही तुम्ही म्हणतां कीं, स्त्रिया दयेच्या देवी आहेत, स्वर्गाचें दुसरें रूप आहेत, प्रेमाच्या जिवंत मूर्ति आहेत; सौंदर्याचा अवतार, आनंदाचें भांडार आणि ईश्वराची महान् शक्ति आहेत. महाराज हें सर्व कोठपर्यंत टिकेल ! रावसाहेबांना एक ह्या देवी मिळाल्या आहेत; तेव्हां त्यांना वाटतें कीं, सर्व स्त्रिया अशाच असतात; पण जेव्हां ते वहिनी सोडून जगांतील इतर स्त्रिया बघतील तेव्हां रोग आणि अपूर्णता ह्याशिवाय त्यांना कांहीं दिसणार नाहीं. ही स्थिति लौकर सुधारण्याकरितां आह्मी समान हक्क देण्याचें म्हणतो, कारण जरी महाराजांचे विचार फार उत्तम आहेत, तरी पण त्यांचा अंमल त्यांचेकडून लौकर होणार नाहीं आणि आमची योजना आजपासूनच अमलांत येण्यासारखी आहे, म्हणून आम्ही स्त्रियांना स्वतंत्रता देण्याचें म्हणतो. ”

स्त्रीजातीचा अपमान करणारे प्रोफेसरसाहेबांचे हे विचार शास्त्री-बोवांना फार पसंत पडले, त्यामुळे मी बोलणार इतक्यांत मला थांबवून ते म्हणाले, “वाहवा प्रोफेसरसाहेब, तुम्हीं खुबी केलीत. खरोखर तसेंच आहे. महाराजांच्याबरोबर माझा नेहमीं तंट्या होतो. ते ह्मणतात, स्त्रिया सुधारतील तेव्हांच आपणांस पुढें जातां येईल, तोंपर्यंत आपण कधींही पुढें जाऊं शकणार नाहीं; आणि मी ह्मणतो कीं, त्या कधीं सुधरावयाच्या नाहीत. ह्या बाबतींत तुम्हांला माझा अभिप्राय जास्त महत्वाचा मानावा लागेल ! कारण मी माझ्या अनुभवाच्या आणि घराच्याच गोष्टी सांगतो आणि महाराज कल्पनेबरोबर

खेळतात. महाराज ह्मणतात, स्त्रिया जगताच्या देवी आहेत, त्या आनंदाचा अवतार आहेत, त्यांच्या हातांत भविष्याची दोरी आहे, त्यांच्याशिवाय पुरुष अर्थे असतात; म्हणून त्यांच्या मदतीशिवाय आपलें व आपल्या देशाचें कल्याण होणार नाहीं. महाराजांचे हे विचार ऐकून मला असें वाटतें कीं, महाराज संन्यासी झाले तरी पण त्यांचा अजून स्त्रियांची स्तुति करण्याचा मोह गेला नाहीं; आणि असें वाटण्याचें कारण माझा अनुभव असा आहे कीं, स्त्रिया म्हणजे उपाधि, स्त्रिया म्हणजे माया, ह्या जगतांतील सर्वांत थंड चालणारे प्राणी, दुःखाच्या मूर्ति, रोगांचीं घरे, फुकटखाऊंच्या प्रतिमा, हटवादीपणाचे नमुने, थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे कमी अकलेचा, मनाचे कोतेपणाचा आणि मूर्खपणाचा स्त्री हा एक नमुना आहे. त्यांना फुकट भांडण घेऊन भांडतां येतें, लोकांचीं घरे मोडण्याची 'कंपनी' काढतां येते, अशा प्रकारचे शेंकडों दोष त्यांच्यांत आहेत. त्या कधींही सुधारूं शकणार नाहींत, म्हणून ज्ञात्यांनीं त्यांना 'नरकाचें द्वार' ह्मटलें आहे. महाराज माझे हे विचार ताईना मुळींच आवडणार नाहींत; त्यांना ते अपमानकारक वाटतील. पण मी माझ्या स्वतःच्या अनुभवाचे सांगतो; त्यांत कांहींसुद्धां खोटे नाहीं. मला कांहीं तुमच्यासारखें कल्पनेशीं खेळावयाचें नाहीं, किंवा असें झालें पाहिजे, तसें झालें पाहिजे, असेंही सांगावयाचें नाहीं; पण मी आपल्या घरसंसारांतील दररोजचे अनुभव तेच सांगतो. या गोष्टी कांहीं लोकांच्या घरच्या नाहींत, माझ्याच घरच्या आहेत, आणि त्या दहा पांच वर्षांपूर्वींच्या नसून आजच्याच आहेत.

शास्त्रीबोवांच्या घरच्या गोष्टी.

“ मला सकाळीं आठ वाजतां उठण्याची संवय आहे; कारण मी रात्रीं बारा वाजेपर्यंत जागतीं व लोकांच्या येथें फकट जेवणावर बराच हात मारलेला असतो, त्यामुळें मला लौकर उठवत नाहीं. पण आज घरांत थोडासा खटका उडाला, त्यामुळें मी सहा वाजतां लौकर जागा झालों. भांडणाचें कारण असें होतें कीं, माझ्या नुकत्या लग्न झालेल्या भावजयीला नेण्याकरितां तिची चुलती वगैरे आली आहे, त्यांना रात्रीं मेजवानी झाल्यामुळें जरा मजीं वगैरे जास्त खाण्यांत येऊन तहान तहान झाली, तेव्हां सकाळीं तिच्या चुलतीनें तिच्याजवळ गार पाणी मागतांच, तिनें माझ्या बहिणीच्या घागरींतील पाणी नेऊन दिलें. झालें. तिचें पित्त खवळलें. ‘ श्रीमंताची झालीस ह्मणून काय झालें ? पारोशानें माझ्या माठाला शिवायचें कां ? काल आली नाहींस तों आज माहेरच्यांची बाजू इतकी संभाळतेस ? आह्मी ह्मणजे कोण ? ’ वगैरे वगैरे बोलणीं सारा दिवस चाललीं होतीं. माझी बहिण बालविधवा आहे, शिवाय ती धर्मिष्ठ आहे, आणखी श्रीमंतही आहे; असें असून दोन दमडीच्या मातीच्या घागरीसाठीं तिनें नव्या सासुरवासणीला इतकें बोलावें का ? शिवाय बहिणीशीं भांडण झालें. मी दोन शब्द बोलावयास गेलों, तों ती रुसून बसली आहे आणि आज जेवली नाहीं. अशा आपल्या स्त्रिया. त्यांना स्वर्गीच्या देवी ह्मणाव्या का काय ह्मणावें ? ह्या दयेचीं कामें करणार का दुष्टतेचीं ? सांगा आतां तुमच्या कल्पना खऱ्या कीं आमचे अनुभव खरे ? हा तर फक्त प्रातःकाळचा पाहिला अध्याय झाला. आतां

दुसरा अध्याय

ऐका. त्यानंतर मला दोन वेळां जास्त शौचास जावें लागलें तेव्हां माझी भावजय हणाली, ' कां आज जास्त वेळासें ? पोट-बीट विघडलें कीं काय ? ' तसें मीं हटलें, ' होय, असें थोडेंसें झालें आहे खरें. कारण रात्रीचा शिरा कच्चा होता. मी थोडा खाल्ला तरी पाणी पाणी झालेंच. ' तेव्हां ती हणाली, ' तुमच्या राधाबाईंनींच तो केला होता. तेव्हां मीं बायकोला म्हटलें, ' हें ग काय ? असा का कोणी शिरा करितात ? ' तशी ती मोठ्या तोंद्यांत हणते, ' मग त्यांत काय झालें ? जसे देव तशी पूजा. त्यांनीं आह्मांला लक्षांत कसें हिरवें बेसन घातलें होतें ? ' सांगा आतां मी काय जबाब द्यावा ? आणि सांजा गिच्च गोळा झाल्यामुळें तो मोकळा करण्याकरितां, आणखी जास्त शेर दीड शेर तूप मात्र खपलें. हें सर्व कशाकरितां तर तिची उसनफेड करण्याकरितां ! ह्यांच्या मदतीनें आपण कस पुढें सरणार ? आतां

तिसरा अध्याय

ऐका. माझी धाकटी बहीण हणते, ' आतां सुनेला पाठवावयाची नाही. दोन तीन खेपा पडल्या हणजे बरं. व्याही तसेच आहेत. जर बोलावणें येतांक्षणीं पाठवावयास लागलों, तर ते डोक्यावर बसतील. तुम्हांला तीनदां परत पाठविल्यानंतर माझ्या सासूनें मला पाठविलें होतें; शिवाय मला तर तेथें अतिशय कैचींत राहावें लागे. आपल्या मावशीच्या यमुनेचीही तीच स्थिति; आणि ही तर घोड्याएवढी मोठी आहे. तेव्हां हिला सध्यां पाठवावयाची

कांहींच जरूरी नाही. त्यांना गरज असेल तर पुन्हां येतील. ' माझ्या आतेला ही मसलत पसंत पडली. त्यामुळे तिने आम्हांला कोणाला न विचारितांच विहिणीला सांगितलें कीं, ' मुलीला सध्यां पाठवीत नाहीं, दोन तीन महिन्यांनीं या. ' बरें, इतकेंच नाहीं. तर आणखी चार पांच नात्यागोत्यांच्या घरीं जाऊन सांगितलें, त्यामुळे विहिणीनें मारे गोंधळ घातला, तिनें आपल्या ओळखीचीं चार पांच माणसें मध्यस्थी करण्याकरितां आणलीं, तिच्या भावानें चार पांच गृहस्थ मंडळी माझ्या वडील भावाकडे चार शब्द सांगावयास आणली व त्यामुळे त्यांना वाईट वाटलें. ते ह्मणाले, ' आपण पंधरा दिवसांच्या बोलीनें मुलीला आणली आणि त्याला एक महिना झाला. शिवाय त्यांचीं दोन चार पत्रे आलीं, त्यांच्या उत्तरांत आपण 'हो' ह्मणून लिहिलें. बायकांना कांहीं कळत नाहीं. नव्हती पाठवावयाची तर आरंभाला हो कशाला ह्मणावें ? शिवाय आपले येथें आज कांहीं कारण नाहीं, त्यांच्या येथें मुंज आहे; तेव्हां पाठविली पाहिजे. चार लोक काय म्हणतील ? तुम्हीं उगीच गांवांत कां सांगितलें कीं, सुनेला पाठवीत नाहीं ह्मणून; आणि विनाकारण चांगल्या व्याख्यांशीं वांकडें कां आणतां ? ' तें ऐकून माझी वडील बहीण ह्मणते, ' मग असले श्रीमंत तर ते आपल्या घरचे असतील. मुलीची गरज असेल तर येतील पुन्हां. पत्र लिहिलें ह्मणून काय झालें ? हो ह्मणावेंसें वाटलें हो म्हटलें; आतां नाहीं ह्मणतो. पाठवीत नाहीं, असें फक्त मावशीला सांगितलें होतें, ती कोणापाशीं बोलली असेल. त्यांत अब्रू कसली ? कां आत्याबाई खरें ना ? ' आत्याबाई ' ह्मणाल्या, ' हो, हो, त्यांत काय ? चाललेंच आहे. ' महाराज असें सारखें चाललें होतें पण अद्याप कांहीं ठरलें नाहीं. तें पाहून मला वाटतें, स्त्रिया कधींही सुधरूं शकणार नाहींत. आतां आजचा

चौथा अध्याय

ऐका. माझ्या भावाचे वरील शब्द ऐकून माझ्या आईला वाटलें कीं, मुलीला तर पाठवावी लागणारच; तेव्हां ती ह्मणाली, 'तिला जावयाचें असेल तर ती जाईल. पण मी तिच्या बरोबर उंची साड्या आणि दागिने देणार नाहीं. तुम्हां सर्वांना आतां शहाणपण आलें आहे; पण मी सासरीं जात होत्ये तेव्हां माझी सासू कांहींएक देत नव्हती. दोन जुन्या साड्या घेऊन मी जात असें. खोटें असल्यास विचारा आजीला. आपल्या यमुनेलाही उंची कपडे आणायला मिळतात का ? आपल्या घरांतही कोणाला न्यावयास मिळाले नाहींत. मग ही कोण लाडकी ? सर्व सुनांना एकच कायदा कीं, उंची कपडे व दागिने माहेरीं न्यावयाचे नाहींत.' हें ऐकून माझे वडील ह्मणाले, 'बरं, बरं. कांहीं अकल आहे कीं नाहीं ? एवढ्या मोठ्या दिवाणाची मुलगी आणि तिला साडी नेऊं नका ह्मणावयाचें ? तुझा बाप तर भिकारी होता, इतकेंच नव्हे तर तुझ्या वडील बहिणीचे दागिने मोडून त्यानें खाल्ले होते, त्यामुळें माझी आई दागिने वगैरे देत नसे. थोरल्या सुनेचा बाप कर्जबाजारी आहे. यमुनेंत अकल नाहीं, तिनें एक दोन जिन्नस हरवले आहेत; ह्मणून अशांची बरोबरी करितां येत नाहीं. तुझीं लुगडीं शेंदीडशेंचीं आहेत, आणि तिनें दोन हजार आणले आहेत; आणि आणखी आणील. तेव्हां अशा चांगल्या माणसाशीं अशा क्षुल्लक तक्रारी करावयाच्या कां ?' असें जेव्हां पुष्कळ सांगितलें, तेव्हां अर्धवट 'हो' येतें आहे. सांगा महाराज ! स्त्रिया उदारतेचा अवतार आहेत का हलक्या मनाचे नमुने आहेत ? तार्ई, तुम्ही माझ्यावर डोळे वटारा, पण मला अजून पांचवा अध्याय सांगावयाचा आहे.

स्त्रियांची किंमत समजविणारा पांचवा अध्याय

आतां ऐका. माझ्या गंगूला तुम्ही ओळखतांच. ती लहान दहा वर्षांची आहे; पण आपल्या आईसारखीच दुष्ट व हलक्या मनाची आहे. माझ्या बहिणीने तिला हल्लीं सून आणि विहीण ह्यांच्यावर गुप्त 'डिटेक्टिव्हा' चें काम दिलें आहे. ती पोरगी सर्वांचें बोलणें मुकाट्यानें ऐकून घेऊन घरीं येऊन त्यांत तिखटमीठ घालून सांगते. तें ऐकून सर्व तिची स्तुति करितात; त्यामुळें तिला उत्तेजन मिळून ती तोच उद्योग करिते. ती म्हणाली, 'धाकटी काकू मैत्रीणीजवळ सांगत होती कीं, 'माझ्या सास्वा ओरडेनात कां ! माझी आई मला नेल्याशिवाय कांहीं रहावयाची नाही. सर्वांनीं आपला मान ठेऊन घेतला तर बरें; नाहीं तर फार त्रास दिल्यास मी सर्वांना पुरून उरण्याइतकी आहे.' तिची मैत्रीण म्हणाली, 'तुझ्या सासूंत कोठें इतकी अक्कल आहे ? ती मुलांच्या सांगण्यानें नाचते. तूं ह्मणतेस तें बरोबर, तुम्ही थोडा जोर दाखवीत जा; नाहीं तर सर्व विकून खातील.' हें सर्व ऐकून माझी बहिण म्हणाली, 'आई, तूं मला सांग कीं त्यांची खोडच मोडतें. माझ्या नणंदेसारखी वाईट कोणी गांवांत नव्हती; पण मी तिला पुरून उरलें. ह्या काळच्या पोरी, ह्यांची किंमत काय ? मुलगा ताब्यांत असला कीं सर्व चालतें.' महाराज, सांगा स्त्रिया दयेच्या मूर्ति का त्रासाचीं कोठारें ? स्त्रिया एकीची शक्ति कीं भांडणाऱ्या पीडा ? जगाला पुढें नेणाऱ्या कीं मागें हटविणाऱ्या ? हें प्रत्यक्ष पाहण्याकरितां अजून किती तरी अध्याय ऐकिले पाहिजेत.

बायकांचे स्वभावधर्म.

शिवाय बायका तरी बघा. माझ्या शेजारणीनें आईला व बायकोला सांगितलें कीं, 'तुह्मी कांहीं असें ऐकूं नका. आजपासून सून डोक्यावर चढविली कीं पुढें जड जाईल. मी कशी माझ्या सुनेला ताब्यांत ठेवितें; आणि तुह्मी आतां नाहीं जपलांत तर बघा ह्या आतांच्या पोरी पुढें ताब्यांत राहणार नाहींत.' पुढें संध्याकाळीं कांहीं कामाकरितां आमची नवी भावजय गेली, तेव्हां तिला ह्मणते, 'काय बाई, तुझ्या नणंदेपुढें कमाल आहे.' तेव्हां ती ह्मणाली, 'नाहीं पाठविली तरी चालेल, आणखी महिन्यांनीं जाईन; पण वन्सं वाटेल तें बोलून आईला दुःख देतात; आणि गांवांत व जातींत विनाकारण ओरडा होतो.' तशी ती ह्मणाली, 'खरें तें. तुझा बाप अब्रूदार मनुष्य आहे, तो अब्रूला भितो. त्यांना काय ? त्यांना अब्रू म्हणजे काय ठाऊक आहे का पण ? तूं आतां असें ह्मणूं नकोस कीं दोन महिन्यांनीं जाईन म्हणून. ह्मणजे आतांपासून सगळीं तुला विकून खातील. मुकाट्यानें बसावें, करायाचें तें करावें, तोंड बंद ठेवावें आणि सगळ्यांना पुरून उरावें. आपण रडूं मात्र नये तर सासरीं निभाव लागतो. तुझ्या नणंदेपेक्षां माझी नणंद पुष्कळ बरी आहे, तरी मीं तिला घरांतसुद्धां पाय ठेवायची सोय ठेविली नाहीं. असें करावें तेव्हां निभाव लागतो. असें तूं कर, ह्मणजे चट् ठिकाणीं येतील.' इतकें बोलणें होतें तो माझा धाकटा भाऊ तिच्या मुलाबरोबर बोलत बोलत तेथें गेला, तशी सून घरीं आली; तेव्हां त्या बाईनें माझ्या भावाला हांक मारून ह्मटलें, 'कायरे

नाना, मला वाटत असे कीं, तुह्मां शिकलेल्यांच्या बायका जास्त सुखी असतात, पण तुझ्या घरांत पहातें तों उलटें. धुमश्रुती चालली आहे. इतक शिकला तरी विहिणीशीं कांहीं चालत नाहीं. कालची ती कोंवळी पोर, तिला सगळ्या जणांनीं खाऊन सोडली आहे; आणि तूं आपला मजा बघतोस ? तुझ्यांत बायको संभाळण्याचा पराक्रम नव्हता तर लग्न करून लोकाची पोर कां बुडविलीस ? चांगल्याच्या मुलीला असें दुःख देणें ही काय रीत झाली का ? विचारी रडून रडून अर्धी झाली आहे. गरीब आहे ह्मणून बरें. माझ्यासारखी असती तर समजतें कीं किती पंचविशीं म्हणजे शंभर तें; दुःखासुखाला बायकोच कामीं येते, बाकी सर्व जेवणापुरते. ' हें सर्व तिनें आमच्या ठिकाणीं असणाऱ्या प्रीतीमुळें केलें ! त्याचा परिणाम काय होईल याची तिला काळजी नव्हती. कोणीकडून वेळेला येईल तें बोलून सर्वांशीं गोड रहावयाचें. पण दर एकाशीं असें बोलून तिनें आमच्या घरांत कशी होळी पेटविली ती तर बघा जा. आतां सांगा कीं स्त्रिया उत्तमतेचे अवतार कीं नीचतेचे नमुने ? ज्ञानाच्या चाव्या कां अज्ञानाचीं भांडारें तें पहा. महाराज, तुम्हीं थोड्याशा गोडबोल्या स्त्रिया सभांतून पाहिल्या असाल; आणि दुसऱ्यांकडून लिहून घेऊन घोकून तयार केलेलीं भाषणें बोलतांना ऐकलें असाल, आणि त्यामुळें तुह्मांला स्त्रिया ह्मणजे ज्ञानाच्या किल्ल्या वाटतात. तुम्ही तरुणपणीं कादंबऱ्या वाचल्या असाल, त्यामुळें तुमच्या मनावर त्या कविकल्पना बसल्या असतील. शिवाय सणावारीं चिरगूट-पांघरूण, दाग-दागीने घालून देवळांत जाणाऱ्या स्त्रिया तुम्हीं पाहिल्या असाल, त्यामुळें तुमच्या अशा कल्पना झाल्या असतील, आणि त्यामुळेंच स्त्रिया ह्मणजे 'सौंदर्याचे नमुने' असें तुम्हीं ठराविलें असाल. तुह्मांला कधीं तरी जेवायला आमंत्रण येऊन पुष्कळ खीर-पुरी मिळत असेल, तेव्हां

स्त्रिया ह्मणजे 'दयेचे अवतार' असें तुम्हांला वाटतें. पण महाराज, एवढ्यावरून स्त्रियांची परीक्षा होत नसते. मी पुराण सांगतो; तेव्हां पुष्कळ स्त्रिया मला प्रदक्षिणा घालतात, माझ्या पायां पडतात व माझ्या पायाचें तीर्थोदक घेऊन मला दक्षणा देतात; तरी मी मनांत समजतो कीं, त्या सर्व व्यादी दुरून नमस्कार करण्यापैकीं आहेत. कारण काम पडलें नाहीं तोंपर्यंत चांगलेपणा ठेविल्यानें कांहीं परीक्षा होत नाहीं—त्या संसारांत कशा वागतात हें पाहून त्यावरून किंमत करावयाची असते. देवळांत जाऊन पायां पडणाऱ्या स्त्रिया शेजारणीशीं कशा भांडतात, सुनेला कशा जाच करितात, नणंदादीर दूर होण्याकरितां काय युक्त्या लढवितात, विहिणीची कशी नकल करितात, सासूचा कसा अपमान करितात, आणि रिकामटेकडा वेळ कसा घालवितात, तें सर्व पहावयास हवें, आणि तें ऐकण्याची तुमची इच्छा असल्यास संसारगीतेंतील सातवा अध्याय ऐका. ”

हें ऐकून माझे प्राणनाथ ह्मणाले, “ महाराज, हात जोडतो. आतां पुरें करा ती तुमची गीता. ती तुम्हांलाच लखलाभ होवो ! तिचे शिंतोडे आमच्या स्वर्गांत उडवूं नका. ” असें ह्मणून त्यांनीं महाराजांकडे पाहिलें. तेव्हां महाराज ह्मणाले, “ लोकांना सुधारण्याकरितां

उपदेश करण्याचे दोन रस्ते आहेत.

एक असा आहे कीं, दुर्गुणांचें वर्णन करून त्यापासून होणारें नुकसान दाखवून लोकांना सावध करावयाचें, भीति दाखवावयाची आणि त्यांना ठिकाणीं आणावयाचें; आणि दुसरा असा आहे कीं, लोकांना आवडतील आणि स्वाभाविक रीत्या त्यांचा ओढा लागेल, त्यांच्या हातून होऊं शकतील, असें सद्गुणांचे उत्तमांत उत्तम नमुने

त्यांना दाखवावयाचे. या दोन रस्त्यांनीं माणसें सुधारतात. पण दुर्गुणांच्या वाईट उदाहरणांनीं भीति उत्पन्न करून काम घेणें हें हलक्या प्रकारचें आहे; आणि इंद्रियांना, मनाला आणि बुद्धीला आवडतील अशीं आत्मिक बळाचीं व आत्म्याच्या सौंदर्याचीं चित्रें दाखवून मनुष्यांत असणाऱ्या उत्तम गुणांना, स्वार्थाचा व भयाचा बाऊ दाखविल्याखेरीज, पुढें आणणें हें श्रेष्ठ प्रतीचें काम आहे. ह्या दोहोंपैकीं प्रसंगाप्रमाणें व जातिस्वभावाप्रमाणें दरएक जण कोणता तरी मार्ग स्वीकारितो. शास्त्रीबोवांना त्यांची गीता आवडत असल्यास त्यांनीं खुशाल ती काढावी; आमची हरकत नाही. मुद्दा इतकाच कीं, कोणत्याही रस्त्यानें माणसांनीं पुढें गेलें पाहिजे. स्त्रियांच्या हातून कांहीं होणार नाही आणि त्या कधीं पुढें जाऊं शकणार नाहीत, असें बडबडून कांहीं होणें नाही. ” असें म्हणून महाराज गप्प राहिले.

स्त्रियांचा वचाव.

स्त्रियांची बेअब्रू करणारें भाषण ऐकून स्वाभाविकरीत्याच माझे मन उचंबळलें आणि मीं प्रोफेसरसाहेबांना ह्मटलें, “स्त्रियांची दुसरी बाजू पाहिल्याशिवाय एक बाजू पाहूनच कां मत देतां ? तुमच्या आवडत्या बाजूकडे पाहून मत देणें हें स्त्रियांचा अपमान करण्याप्रमाणें आहे; आणि तें तुमचा उतावीळपणा दाखवितें. शास्त्रीबोवांच्या मताची मला किंमत नाही; कारण त्यांना कांहीं कर्तव्य नाही, सत्य समजून घ्यावयाचें नाही, समजलेलें करावयाचें नाही, आणि कोणी करील त्याच्या उलट त्यांना उठावयाचें आहे, तेव्हां त्यांच्या

हातून कांहीं होणें नाहीं; कारण त्यांना सुधारणेमध्ये विघ्नच घाला-
वयाची आहेत; आणि आपलेंच ह्मणणें खरें करावयाचें आहे. ”

हें ऐकून शास्त्रीबोवांना राग आला. त्यामुळें जरा तोंड वांकडें
करून ते म्हणाले, “ पाहिलेंत महाराज, ताईना कसें वाईट वाटलें
तें. खरें बोलणें सख्या आईलासुद्धां आवडत नाहीं. ”

मीं म्हटलें, “ त्यांत मला शोबण्यासारखें कांहीं नाहीं. कारण
त्या गोष्टी कांहीं माझ्यासाठीं किंवा तुमच्यासाठीं नाहींत. त्या सर्व
देशासाठींच आहेत. ह्या गोष्टी सार्वजनिक आहेत; ह्मणून त्या आपण
कोणींही आपल्यावर ओढून घेऊं नयेत; आणि उगीच रागावूं नये.
हा एक प्रश्न आहे, आणि त्यावर मला कांहीं बोलतां येतें ह्मणून
नव्हे, किंवा वाईट वाटलें ह्मणून नव्हे, अगर मी एक स्त्री आहे
ह्मणून नव्हे, तर सत्य समजण्याकरितां मी सांगतें कीं, स्त्रियांची
दुसरी बाजू पहाणें आपलें कर्तव्य आहे; आणि तसें आपण पहाल
तेव्हां आपल्याला समजेल कीं, महाराज ह्मणतात तशा स्त्रिया
फारच थोड्या आहेत व तुम्ही ह्मणतां तशा जास्त आहेत. तरी
तेवढ्यावरून कांहीं स्त्रियांचेसंबंधानें अन्याय करूं नका. कारण
• मी माझ्या स्वतःच्या अनुभवानें पहातें कीं, महाराज म्हणतात
तशा उच्च दर्जाच्या स्त्रिया फार नाहींत; तसें गुण ज्यांच्यांत आहेत
अशा स्त्रिया शेंकडा ५ आहेत; तुम्ही म्हणतां इतक्या खालच्या
दर्जाच्या नव्हेत पण थोड्याशा वरच्या दर्जाच्या शेंकडा १५
आहेत; आणि बाकी शंभरांतील ८० स्त्रिया मध्यम प्रकारच्या
आहेत. त्यांच्यांत घरसंसार चालविण्यापुरतें सामर्थ्य असतें,
आपल्या नवऱ्याला संतुष्ट ठेवण्यापुरतें प्रेम असतें, आणि वाईट
प्रसंग आले नाहींत तर आपली नीति त्यांना सांभाळतां येईल,
इतकें बळ त्यांच्यांत असतें. आपल्या कुटुंबाची व्यवस्था लावितां
येण्यापुरतें कामकाज त्यांना करतां येतें; ज्या धर्माचे संस्कार त्यांना

लहानपणापासून घडतात, त्या धर्मावर त्यांची फार श्रद्धा आणि भक्ति असते, आपल्या मुलावर त्यांचे अतिशय प्रेम असते, कौटुंबिक दुःख सोसण्यांत त्या फार सहनशील असतात, काटकसरीने व प्रसंग-वशात् गरिबींतही त्यांना रहातां येते. आपल्या निःश्याच्या व्यवहारांत एकदम त्या मोठा फेरफार करूं शकत नाहीत हें खरें; तरी पण हळू-हळू त्यांची सुधारणा करतां येईल. इतकेंच नव्हे तर, हळूहळू आणि समजुतीने त्यांच्याशीं वागलें तर थोड्याच दिवसांत त्या तुम्हांला मदत करण्यायोग्य होण्याइतक्या सुधारतील. स्त्रियांमध्ये जें स्त्रीत्व आहे ह्याणजे उत्तमतेकडे जाण्याचा जो एक स्वाभाविक ओढा आहे, तो ओढा, ती प्रेरणा, तो स्वभाव, ती शक्ति, ती वृत्ति, जें म्हणाल, तें सर्व ह्या स्त्रियांत आहे; तें कांहीं त्यांच्यांतून निवून गेलेलें नाही. तेव्हां जरी त्यांची खालच्या दर्जाची स्थिति आहे, तरी त्यांच्यांत असणाऱ्या ह्या स्त्रीत्वामुळे त्या हळूहळू सुधारूं शकतील. मात्र इतकाच कमीपणा आहे कीं, तुमच्या आधारावर पडलेल्या स्त्रियांना पुढें येण्याकरितां जें केले पाहिजे, त्यांतिल तुम्ही कांहींच करित नाहीं; आणि शेंकडा १५ मूर्ख स्त्रियांकरितां बाकी ५० चांगल्या स्त्रियांची निंदा मात्र करितां. थोडा विचार करा कीं, जेव्हां तेव्हां स्त्रियांना हलक्या मानावयाच्या, त्यांची निंदा करावयाची, ह्यानें त्यांचें व तुमचें कल्याण होईल का ? ” इतकें ह्याणून मी गप्प बसलें, तेव्हां प्रोफेसर ह्याणाले, “ तर मग

आपण काय केले पाहिजे ?

स्वतः ह्याणलें, “ स्त्रियांमध्ये सद्गुण आहेत; ज्ञान आणि दया आहे. त्या आनंदाचे अवतार आहेत व संसारांत स्वर्ग आणण्याकरितां त्यांचा अवतार आहे, अशी लोकांनी खत्री करून दिली

पाहिजे; आणि तशीं कामें करून दाखविण्याची स्त्रियांना संधि देणें हें आमचें काम आहे. ”

प्रोफेसर हणाले, “ स्त्रियांमध्ये पुष्कळ जातीचे सद्गुण आहेत हें कबूल आहे. पण हे सद्गुण घरांतच राहून कसे खुलतील ? त्या सद्गुणांना वाढावयाला आपण अवकाश दिला पाहिजे, नाही का ? ”

हें ऐकून महाराज हणाले, “स्त्रियांच्या शरीराची रचना, त्यांचें मन, स्वभाव आणि ह्या संसारांतील स्त्रियांची कामगिरी ईश्वरानें अशा प्रकारची केली आहे कीं, सर्व स्त्रियांना बाहेरचीं मैदानें मिळू शकत नाहींत, हणून त्यांच्या लहानशा घरामध्येच त्यांच्या सद्गुणाचा प्रकाश झाला पाहिजे, आणि जेव्हां तो असा दरएक घरांत उत्पन्न होईल तेव्हांच आपलें व आपल्या देशाचें कल्याण होईल. आपले सद्गुण सभांतून, पुस्तकांतून, वर्तमानपत्रांतून आणि मानपत्रांतूनच जोंपर्यंत राहतील, तोंपर्यंत आपलें व आपल्या देशाचें कल्याण होणें नाहीं; जेव्हां हे सद्गुण आपल्या लहान लहान खेड्यांतून, लहान लहान शोंपड्यांतून फैलावतील, आणि तशी वृत्ति सर्वांची होऊन आपल्याला आपल्या देशाकरिता आणि आपल्या आत्म्याच्या कल्याणाकरितां कांहीं चांगलें काम केलेंच पाहिजे असें वाटेल, तेव्हांच आपल्या देशाचें कल्याण होईल व आपली मेहनत सफळ होईल. पण ह्या सर्वांचा आधार आपल्या घरांत सद्गुण वाढण्यांत आहे; म्हणून प्रथम आपलीं घरे सुधारलीं पाहिजेत. कारण जगांत जितके पवित्र स्नेह आहेत, तितके सर्व घरांतूनच उत्पन्न होतात. सर्व तऱ्हेच्या परमार्थांचा मध्यबिंदु गृहच होय; सर्व ज्ञानाचें मूळ घरच आहे; आणि म्हणून घर हेंच सर्वांत मोठें मैदान आहे. घरांतच स्नेह वाढेल असें केलें पाहिजे; आणि घरांत स्नेह वाढला कीं, तो केव्हांना केव्हां बाहेर पडल्याशिवाय राहणार नाहीं. ईश्वरी नियम आहे कीं, लहानांत मोठी वस्तु राहि-

लेली असते व ती आपल्या आपण योग्य प्रसंगीं बाहेर पडते. अंडीं पिकल्यानंतर पोर कांहीं आंत बसत नाहीं; तसें जेव्हां स्नेह वाढेल तेव्हां तो घरांत राहूं शकत नाहीं, तो बाहेर पडून आळींत पसरतो; तेथें राहीनासा झाला कीं, गांवांत पसरतो; आणि अशा रीतीनें तो वाढत वाढत जाऊन शेवटीं ईश्वरमय होतो. तरी पण लक्षांत ठेवा कीं, त्याचें मूळ घरच आहे; आणि तो घरांतच वाढतो. ह्मणून तुमच्या सर्व योजना जर पार पाडावयाच्या असतील, खरें खरें देशाचें कल्याण करावयाचें असेल तर आणि ह्या संसारांत स्वर्ग भोगण्याची इच्छा असेल तर, प्रथम आपलीं घरे सुधारा; आणि तीं स्नेहानें भरा. ”

प्रोफेसर ह्मणाले, “ स्नेहाचें मूळ घर आहे आणि घरांतून ह्मणजे स्त्रियांपासूनच सर्व स्नेह उत्पन्न होतात, हें मला कबूल आहे. पण घरांतील स्नेह बीजरूपानें असतात; त्यामुळें तेवढ्यानें कांहीं तृप्ति होत नाहीं. म्हणून पुन्हां मी असेंच ह्मणतो कीं, आपण त्यांना बाहेरील मैदान खुलें करून दिलें पाहिजे. ”

प्रेमाच्या वाढत्या जोराला कोण थांबवूं शकेल ?

महाराज ह्मणाले, “ स्त्रियांना बाहेरील मोकळीक देऊं नये, असें कोण ह्मणतें ? पुरुषांकरितां दुनिया जितकी मोकळी आहे तितकीच ती स्त्रियांकरितांही आहे; पण एवढें लक्षांत ठेवावयाचें कीं, स्त्रियांचा स्वभाव आणि आपल्या संसारव्यवहारांत स्त्रियांची मुख्य कामगिरी अशा प्रकारची आहे कीं, सर्व स्त्रियांना कांहीं

बाहेरील मोकळीक मिळू शकणार नाही. दुसरें, स्नेह जेव्हां वाढतो तेव्हां तो आपल्या आपणच बाहेर पडतो; आणि एकदां तो बाहेर पडला कीं, वाहत्या झऱ्यासारखा तो वाहतो व पसरतो—त्याला कोणी थांबवू शकत नाही. भक्तिमती पवित्र गार्गीला महाराज जनकाच्या सभेंत जातांना कोण थांबवू शकलें ? पति-प्रेमाधीन सुकुमार सीताबाईला वनांत जातांना कोण थांबवू शकलें ? धर्मबळाची प्रतिमूर्ति अशा द्रौपदीला जेव्हां भरसभेंत दुर्योधनानें मांडीवर बसण्यास सांगितलें तेव्हां सर्वांच्या देखत निराधार द्रौपदीनें 'भीमाची गदा बसेल' असा जो जबाब दिला तो कोणीं शिकविला ? जेव्हां रजपूत स्त्रिया सतिवेष धारण करून रणमैदानावर येत, तेव्हां त्यांचा पडदा कोठें जाई ? आणि जेव्हां त्या शत्रूला 'त्राही भगवन्' करून सोडीत, तेव्हां त्यांचा जनानी नाजुकपणा कोठें जात असे ? प्रभुप्रेमांत तन्मय झालेली मिराबाई जेव्हां आपला नवरा राणा याला सोडून चालती झाली, तेव्हां तिला कोण आडवें आलें ? तेव्हां स्त्रियांना सांसारिक बंधन नव्हतें ? 'स्त्रिया स्वतंत्र नाहींत' ही मनूची आज्ञा तेव्हां नव्हती का ? तेव्हां लोकलाज नव्हती का ? तेव्हां काय स्त्रियांचीं राज्ये होती ? नाही. हें सर्व उलट होतें. तेव्हां आतांपेक्षां जास्त कडक अशी बंदी होती, पण जेव्हां प्रेम घरांत राहीना, तेव्हां तें बाहेर जाऊन जगांत पसरलें. मधल्या अंधकाराच्या दिवसांत सुद्धां जर असें झालें तर मग हल्लींच्या सुधारलेल्या काळांत—समान हक्काच्या राज्यांत—स्त्रियांना बाहेरील मोकळीक मिळणार नाही, असें कसें होईल ? आणि आह्मीही त्याच्या विरुद्ध नाही, उलट आह्मी असें ह्मणतो कीं, स्त्रियांना जगांत स्नेह वाढावयास चांगल्यांत चांगली संधि अनेकदां मिळाली ह्मणजे आमचें पुष्कळ कल्याण होईल; कारण सर्वांचे मूळ जर घर आहे तर तें जितकें सुधारेल तितकें जग जास्त सुधारेल, हें उघड आहे. आह्मी

स्त्रियांना सुधारण्याच्या गोष्टींना जास्त महत्व देतो, आणि तुम्ही तें हक्कांना जास्त देऊन जी बाबत मागें ठेविली पाहिजे ती पुढें आणतां; त्यामुळें तुम्ही लवकर फळ मिळवीत नाहीं आणि तुमची सुधारणा सर्वांना उपयोगी पडण्यासारखी होत नाहीं.

हक्क व अधिकार.

“ प्राणी आपआपल्या अधिकाराप्रमाणें, आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें आणि देशकालाप्रमाणें हक्क मिळवूं शकतात. पण जर असें म्हटलें कीं, हा हक्क सर्वांचा आहे, तर मग त्यांत खरा अधिकारी दिसणार नाहीं; आणि त्यामुळें पुष्कळ तऱ्हेचे अनर्थ ओढवतील. म्हणून पूर्वीचीं शहाणीं माणसें हक्काचा प्रश्न काढीत नसत, ते प्रथम अधिकाराच्या गोष्टी बोलत; कारण हक्क हा अधिकाराचें पिल्लूं आहे. म्हणून जेथें अधिकार आहे तेथें हक्क आहेच. ते असें समजत कीं, पाणी अद्याप जमिनींत आहे, किती खोल आहे हें माहित नाहीं, फार आहे कीं थोडें आहे तें ठाऊक नाहीं, तेथून झरा केव्हां वाहील ह्याचा नेम नाहीं, आणि जर आधींच कोणीं म्हटलें कीं, ‘ झरा कोठपर्यंत वाहूं द्यावयाचा हें ठरवून द्या, ’ तर तो मूर्खपणा होणार नाहीं काय ? तसेंच प्रोफेसरसाहेब, आपल्या देशांत स्त्रिशिक्षणासंबंधाने आहे. त्या झऱ्याच्या प्रवाहास अद्याप अवकाश आहे; आणि तसें असून आतांच त्याचे हक्क नक्की करीत बसणें हें चुकीचें नाहीं काय ? तसेंच जमिनींत कधीं तरी धरणीकंप होतील, तेव्हां नवे पहाड येतील, करितां त्यांची लांबीरुंदी ठरविण्याकरितां आतांच कमिशन नेमणें हा शहाणपणा आहे

काय ? स्त्रियांमध्ये शिक्षण वाढावयाच्या पूर्वीच त्यांना बाहेरील मोकळीक देणें आणि त्यांच्या हक्काच्या गोष्टी बोलून लोकांना आधींपासूनच भेवडाविणें हें त्याप्रमाणेंच आहे. आपण स्त्रियांच्या प्रेमाची किंमत समजत नाहीं, म्हणून असें बरळतो. पण जर असें समजेल कीं, स्त्रियांच्या अंतःकरणांतील प्रेम हें अग्रीसारखें आहे, तर आपण असें बोलणार नाहीं. आपण कधीं अग्रीला विचारतो का कीं, अरे बाबा ! जेव्हां तूं आमच्या घरास लागशील, तेव्हां कोणकोणच्या वस्तु जाळशील व कोणच्या ठेवशील ? तूं कोठून लागशील व केव्हां विश्वासिल ? तसा स्त्रियांत असणारा ईश्वरी स्नेह हा एक तऱ्हेचा अग्नि आहे. तो वाढला कीं, पुष्कळ तऱ्हेच्या रूढी, संशय, लोकलज्जा वगैरे सर्व त्यांत जळून जाईल. म्हणून ती आग किती लागूं द्यावयाची ह्या वादांत वेळ घालविण्यांत कांहीं अर्थ नाही. ती आग लावण्याकरितां पंखा चालूं द्या, म्हणजे वेळ येईल तेव्हां आपल्या आपण निरुपयोगी वस्तु जळून जातील.”

प्रेमाच्या पुराला कोणी थांबवूं शकणार नाही.

“प्रोफेसरसाहेब, पावसाळ्यांत आकाशांत तुझी ढग पाहतांना ? त्या ढगांना सांगावं लागतं का कीं, तुझी आमच्या घरावर पाऊस पाडा, आणि सांगून ते ऐकतील तरी का ? पण ईश्वरी नियमाप्रमाणें वेळ येते तेव्हां आपल्या आपण तो पडतोच. तसेंच जेव्हां आपल्या भगिनींचीं मनं स्नेहानें भरून येतील तेव्हां त्या आपल्या आपण आपल्या बंधुभगिनींच्या हिताकरितां त्या स्नेहाचा उपयोग

करितील. वेळ येतांच ढगांना पाण्याचा भार सहन न होऊन त्यांना तो कमी करावा लागतो; मग नाजूक स्त्रियांचा पवित्र आत्मा स्नेहाचा भार कसा सहन करील ? आकाशांत आणि पाताळांतही न रहाणाऱ्या, अनंत ब्रह्मांडाला पुरून उरणाऱ्या ईश्वररूप स्नेहाला स्त्रियांचें हृदय कसें थांबवूं शकेल ? ती थांबविण्यासारखी वस्तु नाही. आणि तें प्रेम जर थांबवितां आलें तर असें समजावें कीं, अद्याप पुरती जागृति झालेली नाही. जर पुरती जागृति झाली, तर त्याला कसें थांबवितां येईल ? होण्यासारख्या गोष्टी नाहीत, तरी लक्षांत ठेवा कीं, कदाचित सूर्याचीं किरणें थांबवितां येतील, चंद्रांत उष्णता आणितां येईल, आकाश वायुरहित करितां येईल, पण खऱ्या प्रेमाच्या ओघाला कोणाच्यानेंही थांबवणार नाही. 'रेडियम'मधून जशी आपल्या आपण उष्णता निघते व कित्येक वर्षे झालीं तरी त्यांत तोटा पडत नाही, तशी स्त्रियांच्या प्रेमांत एक प्रकारची गोड गोड उष्णता वाहत असते; आणि ती कधींही नाहीशी होत नाही. किरणें जशीं वाटेल तितक्या जड वस्तूंतून जाऊं शकतात, तसें प्रेम वाटेल तितक्या ईश्वरी बंधनांतून जाऊं शकतें. सूक्ष्मदर्शक यंत्र दरएक वस्तु ज्याप्रमाणें मोठी करून दाखवितें, त्याचप्रमाणें स्त्रियांचें प्रेम आपल्या दरएक बंधुभगिनीचें लहानसें दुःख मोठें करून दाखवितें. ईश्वरी स्नेह ओळखणारा आत्मा, आपल्या बंधुवर्गाचीं दुःखें पाहिल्यानंतर, वेदांत विचार करून गप्प बसेल का ? तेव्हां त्याला सामाजिक बंधनें आड येतील का ? म्हणा नाहीच. कारण तीं बंधनें आपल्या आपण तुटून जातात, आणि सर्व जग मोकळें होतें. आतां सांगा, अशा माणसाला तुम्ही काय स्वतंत्रता देणार ? आणि तुमच्या बळानें नाचणाऱ्या माणसाच्या हातून तुमचा काय उपयोग होणार आहे ? ह्मणून ह्मणतो, बाबांनो ! अनंत ब्रह्मांडांत ज्याची सत्ता आहे, आपल्या आत्म्याचें जें तत्व

आह्मी हक्काकडे नाहीं तर प्रेमाकडे पाहतों. १८७

आहे, आपल्या जीवाचें जें जीवन आहे, आपल्या शास्त्रांचें जें रहस्य, महात्म्यांचा उपदेश आणि खुद्द ईश्वराचें दुसरें रूप असें जें प्रेम त्याचा ओघ आपल्या बहिणींच्या अंतःकरणांतून वहावा. कारण ह्या संसारांत जें खरे सुख मिळावयाचें आहे आणि मेल्यानंतर अंतीं जें कल्याणकारी व्हावयाचें आहे तें वरकरणी दिसणारी शांतता नव्हे तर खरें प्रेमच होय. ”

आह्मी हक्काकडे नाहीं तर प्रेमाकडे पाहतों.

“ प्रेम हा हक्काचा दादा आहे. प्रेमानेंच अधिकार आहे आणि अधिकारानेंच हक्क उत्पन्न होतो; म्हणून प्रेम हा हक्काचा दादा होय. हक्काला सीमा असते पण प्रेमाला नाहीं; म्हणून कोणत्याही तऱ्हेच्या हक्कांत प्रेम राहूं शकत नाहीं; पण प्रेमांत सर्व हक्क येतात. इतकेंच नाहीं तर, व्यवहारांतील मोठ्यांत मोठे हक्क प्रेमाच्या पुढें नमून जातात. म्हणून आह्मी ह्या लहान लहान हक्कांची तक्रार करीत नाहीं, पण प्रेम थेट ईश्वरासन्निध वशिल्याशिवाय जाऊं शकतें. असें जें प्रेम तें आमच्या भगिनींमध्ये वाढावें, असें आह्मी इच्छितों. ”

प्रेमाचें बळ.

“ प्रोफेसरसाहेब, प्रेमांत किती बळ आहे, हें तुहांस ठाऊक नाहीं. सूर्य उगवला म्हणजे त्याला असें सांगावें लागतें का कीं, तुझ्यापुढें येणाऱ्या ढगांना तूं उडवून टाक. नाहीं. तें त्याचें कामच आहे. तसें स्त्रियांत प्रेम उत्पन्न झालें कीं, बारीकसारीक अडचणी नाहींशा होतातच. त्याचा आपल्याला बाऊ वाटतो, याचें कारण अजून आपल्यातील प्रेम वरकरणी आहे. बाकी प्रेमाची सत्ता तिन्ही लोकांत आहे; म्हणून आह्मी आपल्या स्त्रियांत प्रेम वाढावें असें इच्छितों. कारण स्त्रियांच्या स्वभावांत, प्रकृतींत, शरीररचनेंत, इंद्रियांत आणि मनांत प्रेम भरलेलें आहे. त्यांची बुद्धि प्रेम शोधते, त्यांचे संकल्पविकल्प प्रेमाकरितां असतात, त्यांची इच्छा प्रेमाची गोडी चाखावयाची आहे. म्हणून ईश्वरी स्नेहानें, स्त्रियांच्या आत्म्याच्या रूपानें, अवतार घेतलेला आहे. तेव्हां व्यावहारिक बंधनें कशीं तोडावयाचीं, ह्या विचारांत राहूं नका; प्रेमाला कसें जागृत करावयाचें, त्याचा विचार करण्याची कृपा करा.

“ प्रोफेसरसाहेब, झाड लावावयाचें, त्याला खत व पाणी द्यावयाचें, हें आपलें काम आहे. ‘ बाबा, फळ आणि फूल दे. ’ म्हणून त्याची प्रार्थना मग करावी लागत नाहीं. कारण त्याचा ऋतु आला कीं, फळें हीं यावयाचींच. चांगलें बीं आहे व योग्य मशागत केली आहे, तर फळें आल्याशिवाय कशीं राहतील ? व आलीं कीं तीं आपलींच. कारण झाड कांहीं फळें खात नाहीं. तसेंच स्त्रियांत स्नेह वाढविला असेल तर तो कोठें जाईल ? त्याचा उप-

योग जगाला व्हावयाचाच. जसा गर्भ योग्य दिवसानंतर पोटांत राहात नाही, तसें प्रेमाची उत्पत्ति झाल्यानंतर तें त्यांच्याजवळ रहाणार नाही. म्हणून हक्काची व स्वतंत्रतेची तक्रार न करितां आपल्या स्त्रियांत पुष्कळशा प्रेमाचीं बीजे लावण्याची तजवीज करा; ह्मणजे योग्य प्रसंगीं ईश्वर आपल्याला साह्य करील. तोंपर्यंत घरांत राहून, शेंकडों बंधनें सांभाळून, आमच्या स्त्रिया आपल्या बंधुभगिनींच्या उपयोगीं कशा पडतात, तें पहा." असें ह्मणून महाराजांनीं माझ्याकडे पाहिलें.

हैं सर्व कशांतून सांगतां ?

प्रोफेसर तर हैं ऐकून आश्चर्यचकितच झाले होते; व महाराजांकडे पहात होते. 'हा बोवा हैं सर्व कोठून सांगतो ? आह्मीं पुष्कळ बुकें वाचलीं आणि पुष्कळ परीक्षा दिल्या; पण असलें कांहीं वाचलें नव्हतें व ऐकलेंही नाहीं,' असें त्यांना वाटत होतेसें दिसलें,

प्रोफेसरसाहेबांच्या मनांतील विचार लक्षांत घेऊन महाराज पुढें ह्मणाले, "हैं सर्व ईश्वरी स्नेहांतून येतें, हैं सर्व स्वतंत्र विचार करण्याची संवय केली ह्मणजे समजतें. पवित्रपणांतून, आत्मिक बळांतून हैं उगम पावतें. महात्म्यांची सेवा केल्यानें हैं समजतें. ह्याचा खजिना अलोट आहे; आणि तो सर्वांसाठीं मोकळा आहे. म्हणून आपल्या पुष्कळ बंधूंना त्याचें मालक होतां यावें असें आम्ही इच्छितों."

हें ऐकल्यावर प्रोफेसरसाहेबांचे डोळ्यांत व चेहऱ्यावर 'आपल्यावर उपकार झाला' असें वाटल्याचें दिसलें; आणि त्यांचें अंतःकरण महाराजांपुढें नमूं लागलें. नंतर थोड्या वेळानें माझ्याकडे पाहून प्रोफेसरसाहेब ह्मणाले, "ताई, आपल्या घरांत राहून स्त्रिया कशी चांगलीं कामें करूं शकतात, तें समजावून सांगण्याची कृपा करा."

मीं ह्मटलें, "तें समजून घेणें असेल तर माझ्याबरोबर 'भगिनी-मंडळां'त चला. तेथें पुष्कळ स्त्रिया आहेत."

मी पुढें बोलणार तों मला थांबवून प्रोफेसर ह्मणाले, "स्त्रियांच्या सभेंतील व्याख्यानें ऐकावयास मला नेतां? त्यांतील पोकळपणा मला चांगला ठाऊक आहे. त्यांत कितपत तथ्य असतें, तीं कशीं कशीं केलेलीं असतात, तीं कोणीं तयार करून दिलेलीं असतात, व्याख्यानें देणारणींची खाजगी वर्तणूक कशी असते, तें सर्व मला चांगलें माहीत आहे. कारण मी सुधारक असल्यामुळें पुष्कळ सुधारकांच्या बायकांना मी ओळखतो. तसेंच पूर्वीं मी ह्या स्त्रीसमाजांत बरेंच मन घालीत असें; आणि आमची बायको पण त्यापैकींच एक व्याख्याती होती."

हें ऐकून मीं ह्मटलें, "तुम्ही इतकी घाई कां करितां? तुम्हांला व्याख्यानें ऐका ह्मणून कोण ह्मणतो? मी तर घरांत राहून चांगलीं कामें करणाऱ्या अनुभविक स्त्रियांचे अनुभव ऐकण्यास येण्याविषयीं सांगतें आहे."

महाराज ह्मणाले, "प्रोफेसरसाहेब, तें खातें योगिनीमातानें काढिलें आहे; आणि ताई त्यांत बरेंच काम करीत असतात. तें पाहण्यासारखें आहे; आणि मला त्यामुळें संतोष झाला आहे. कारण त्यांत पुष्कळ चांगल्या स्त्रिया आपल्या देशी रिवाजाप्रमाणें सतरंजीवर बसून आपल्या घरगुती शब्दांत आपल्या अनुभवाच्या

गोष्टी सांगतात. असें झालें पाहिजे, असें केलें पाहिजे, अमका कवि असें बोलून गेला, भविष्यकाळीं असें होईल, वगैरे कागदी घोडे तेथें नाचवीत नाहींत; तर अंतःकरणाच्या कळवळ्यापासून निघालेल्या अनुभवाच्या गोष्टी तेथें सांगतात. इतकेंच नाहीं, तर तरुण स्त्रियांना दुपारच्या वेळीं तेथें शिक्षण देण्यांत येतें आणि तेही आपल्या रोजच्या व्यवहारांत लागणारेंच असतें. ”

स्त्रियांच्या सभेसंबंधीं शास्त्रीबोवांचा अभिप्राय.

प्रोफेसरसाहेब ह्मणाले, “ तर मग मी तयार आहे, बोला केव्हां जावयाचें ? ” मीं ह्मटलें, “ उद्यां दुपारीं दोन वाजतां येथें या, ह्मणजे महाराज, शास्त्रीबोवा वगैरे सर्वजण मिळून आपण जाऊं.” हें ऐकून शास्त्रीबोवा डोकें खाजवीत खाजवीत व हातांतील पागोट्या-वरील केर झाडीत झाडीत ह्मणाले, “ तें तर सर्व अवडंबर आहे. तुम्ही सर्व गंधर्वनगरीच्या गोष्टी सांगणारे हवाई, विचाराचे शेखसली जमा झाले आहां. कसलें भगिनीमंडळ आणि कसलें काय ? पांच दहा बाटग्या एका ठिकाणीं जमत असतील आणि कामधंदा करायला नको, तेव्हां मडम होण्याच्या गोष्टी बोलत असतील झालें. तेथें जाऊन काय करावयाचें ? शेण लावतां आलें, भांडीं घांसतां आलीं, कीं स्त्रियांचीं चांगलीं कामें झालीं. नुसत्या लांब लांब गप्पांनीं काय होतें ? फक्त दोन आणे ट्रामभाडें मात्र जातें, तें मात्र तुम्ही कोणी देणार नाहीं. तनि वर्षे झालीं तुमच्या येथें येतो, तेवढ्यांत पुष्कळ मोठे मोठे लोक आले असतील; पण कोणी असें

ह्मणतें का कीं, घ्या ही दक्षणा शास्त्रीबोवा ? सगळे धुतलेल्या तांदुळा-सारखे; पदरचें गोपीचंदन मात्र उलट जातें. त्यापेक्षां आमच्या गरीब विधवा बऱ्या; ग्रहण, पर्वणी आली कीं, आप्या दोन आप्यांची प्राप्ति होते. तुमच्या त्या बाडग्यांत येऊन काय मिळणार आहे ? त्यापेक्षां एखादें श्राद्धपक्ष तरी पहातों, ” असें ह्मणून शास्त्रीबोवा उठले व चालते झाले.

ते गेल्यानंतर प्रोफेसर म्हणाले, “ हा गांवढळ मनुष्य कोठून आणलात ? काय, सगळे शास्त्री असेच असतात ? ”

महाराज ह्मणाले, “ नाहीं नाहीं, तो कांहीं शास्त्री नाहीं. पुष्कळ शास्त्री चांगले असतात. हा आपल्या जुन्या विचाराचा एक साधारण ब्राह्मण आहे. थोडें शिकलेला आहे पण डौल मोठा ठेवितो. तो आपल्याला शास्त्री ह्मणवितो, म्हणून आम्हीही गमतीखातर त्याला तसेंच म्हणतां एवढेंच. आपल्या मंडळींत तो पाहिजे अशांतला तो मनुष्य नाहीं; पण आपल्या पुष्कळ बंधूंना त्याच्यापासून थोडीशी करमणूक होते. जरी केव्हां केव्हां आम्ही कंटाळतो तरी त्याला तसाच निभावून घेतों. त्याच्या बोलण्याला कांहीं फारसें वजन द्यावयाचें नाहीं; पण आपल्या देशांत स्त्रीशिक्षणावरिद्ध याच्यासारख्यांचा एक मोठा वर्ग आहे, हें आपण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ”

भगिनीमंडळ.

त्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं आम्ही सर्व भगिनीमंडळांत गेलों आणि आमच्या येण्याचा हेतु योगिनी मातेला सांगितला. आम्हीं त्यांना म्हटलें, “ आम्ही तुम्हाला तसदी देण्याकरितां आलों आहों. ”

तेव्हां त्यांना फार आनंद झाला आणि त्या म्हणाल्या, “ काम करणारीं माणसें तर आपल्या देशांत नाहींत; पण करणाऱ्यांशीं सहानुभूतीनें वागणारींही माणसें नाहींत. तुम्ही मुद्दाम आमच्या गोष्टी ऐकण्याकरितां इतक्या लांब आलांत, हें आमचें नशीबच समजलें पाहिजे; आणि तुमचा उपकारच मानला पाहिजे; कारण व्याही, जांवाई, भाचे, सुना, लेकी वगैरे सर्व सर्वांच्या घरीं जातात; पण आपल्या देशाच्या, आपल्या बंधूंच्या कल्याणाच्या गोष्टी ऐकण्याच्या हेतूनें चांगलीं माणसें आपल्या घरीं येण्याचा सुदीन कोठला ? ह्यापेक्षां जास्त आनंद कोठला ? म्हणून तुम्ही आल्यानें आम्हांला फार आनंद होत आहे. तुम्हीं असेंच यावे आणि प्रसंग-विशेषीं आमचा समाचार घेत जावा. ह्या संस्थेचा अद्याप आरंभ आहे; त्यामुळें तिच्या हातून व्हावें तसें काम अजून होत नाहीं. तरी पण अशा संस्थेकडे उदार बुद्धीनें पाहणारांपैकीं तुम्ही आहां, त्यामुळें मला आशा वाटते कीं, विदुराच्या कण्यांनीं जसा श्रीकृष्ण संतुष्ट झाला, तसे तुम्ही आमच्या ह्या घरगुती गोष्टीनें व्हाल. ” इतकें औपचारिक बोलणें झाल्यानंतर त्यांनीं तेथें काम करणाऱ्या स्त्रियांपैकीं एकीला हांक मारून ह्मटलें, “पार्वतीबाई, आपल्या येथें हे पाहुणे आले आहेत, त्यांना तुमच्या अनुभवाच्या गोष्टी सांगा. लाजू नका. हे आपल्या आत्म्याचे नाते-वाईक आहेत. देहाचे नातेवाईक तर रोज त्रास देतातच पण आत्म्याचे नातेवाईक जे नशीबवान् असतात त्यांनाच मिळतात. हें नातें चित्रगुप्ताच्या रोजनिशीपर्यंत जातें; ह्मणून कोणीसुद्धां संकोच करूं नका; आणि मोकळ्या मनानें तुमच्या अनुभवाच्या खऱ्या खऱ्या गोष्टी सांगा. तुमचा अनुभव सांगतांना तुम्हांला आत्मस्तुति करावी लागली तरी हरकत नाहीं. जीं चांगलीं कामें आपल्या हातून होतात, त्यांत थोडीशी आपली स्तुति असणारच. जर गुण

नाहीं तर मग तीं कामें चांगलीं कशीं ह्मणावयाचीं ? आपल्या स्वतःच्या गोष्टी जेव्हां आपल्याला सांगाव्या लागणार तेव्हां स्तुति ही येणारच; आणि सत्याकरितां ती केलीही पाहिजे; कारण त्यांतील स्तुतीचा भाग गाळला तर आपल्या गोष्टीपासून ऐकणाराच्या मनावर जसा परिणाम व्हावयास पाहिजे तसा होणार नाही, आणि जर तो होणार नाही, तर आपलें सांगणें काय कामाचें ? दुसरें असें लक्षांत ठेवा कीं, हें कांहीं आपल्याला स्वार्थाकरितां सांगावयाचें नाही, तर आपल्या इतर भगिनींना उपयोगी पडावें ह्मणून सांगावयाचें आहे, तेव्हां थोडासुद्धां संकोच न धरितां तुमच्या चांगल्या कामाची हकीकत तुम्ही सांगा. ”

पार्वतीबाईंच्या गोष्टी.

हें ऐकून पार्वतीबाई म्हणाल्या, “ बरें, आपल्या मर्जीप्रमाणें मी माझ्या अनुभवाची एक गोष्ट सांगते. माझ्या धाकट्या मुलाची बायको जरा मूर्खच होती. आपल्या हिंदू लोकांस लहान लहान जातींत स्थळें पाहून भागवून घ्यावयाचें; त्यामुळें पुष्कळांना योग्य वर किंवा योग्य मुली मिळूं शकत नाहींत. दुसरें, आपण लहानपणीं मागणी घालतो, त्यामुळें भविष्यकाळीं वधूवरें कशीं निघतील तें कांहीं सांगवत नाही; आणि लहानपणीं लग्न केल्यानें संसार चालविण्यापुरतें शहाणपण कांहीं त्यांच्यांत नसतें. अशा कारणांनीं पुष्कळ विजोड लग्न होतात. त्यांपैकींच एक विजोड आमच्या येथें होता. माझा नाना पुढें गेलेला, चांगल्याचा लोभी, हुषार, पण थोडा कडक व मिजासी होता; आणि त्याची बायको अगदींच

वेडगळ होती. तिला दागिने व कपडेही नीट व्यवस्थेशीर वापरतां येत नव्हते. कोणाशीं कसें बोलावें हें तिला समजत नसे. दिसण्यांत बरी, नीतिमान, सर्वांवर प्रेम करणारी, दोन शब्द बोलल्यास सोसणारी, पण खेडेगांवांत वाढलेली अशी ती होती. तिला आई नव्हती. आई लहानपणांत मेल्यामुळें लाडावलेली आणि वय लहान त्यामुळें विशेष न समजणारी अशी ती होती. पण सासरचीं माणसें अशीं कारणें थोडींच बवतात ?' लग्न झाल्यानंतर माझी नणंद हणाली, 'तुम्हीं मुलाचा संसार बिघडविलात. सुनेंत कांहीं हांशिल नाही. हें रत्न कोठें पैदा केलें ? माझ्या मुली तिची थट्टा करूं लागल्या आणि माझ्या दुसऱ्या सुना तिला हिडिसफिडिस करूं लागल्या. तिचा नवराही बोलतां बोलतां जरा टोमणे मारूं लागला; आणि ही मजा पाहण्यासाठीं शेजारीपाजारीही कांहीं कांहीं निमित्त करून येऊं लागले. सुनेंत हांशिल नाही हणून ऐकल्या न ऐकलेल्या गोष्टी सांगूं लागले. आमच्या येथें नाना फार लाडका आणि ते जुन्या विचाराचे, त्यामुळें ह्या गोष्टी ऐकून तेही हणतः 'नाना, तूं काळजी करूं नकोस. तुझ्याहून का पैसे जास्त आहेत ? मी तुझे दुसरें लग्न करून देईन. आपल्या घरांत असें होतच आलें आहे. मग तुला दोन बायका केल्या म्हणून काय नवल ?' त्यांत दोनचार शेजारीपाजारी जमले कीं, त्यांच्या अशा गोष्टींना अवसानच येई. पण त्यामुळें मुलाच्या मनांत कसें विष ओतलें जातें, ह्याचा त्यांनीं मुळींच विचार केला नव्हता; आणि एका निर्दोष मुलीचें आयुष्य कसें फुकट होईल हा विचार त्यांच्या मनांत सुद्धां येत नसे. हें पाहून मला फार वाईट वाटे, पण नुकतेंच लग्न झालेलें, यामुळें नव्या नव्या सुन ह्या गोष्टी करावयाच्या आवडीच्या उकळीला मी थांबवूं शकत नव्हतें. पण पुढें मी पाहिलें, तों हें वाढायला लागलें, व मुलाचें मन उडण्याच्या मार्गाला लागलें; त्यामुळें मला वाईट वाटलें. मग मी घरांत व शेजाऱ्यांस सांगितलें कीं, खबरदार माझ्या सुनेचें नांव

कोणी काढाल तर; आणि घरांत त्यांनाही जरा रागानें म्हटलें: 'दुसरी दुसरी काय करतां ? तो काय खेळविळ आहे ? जरा विचार करा. ब्राह्मणाचा जन्म आहे, कांहीं शिल्लकोळ्याचा नाही. अजून असें काय झालें आहे कीं तुम्ही मुलाचें दुसरें लग्न करण्यास तयार झालां आहां ? मुलगा तर अद्याप सोळा वर्षांचा आहे आणि मुलीला नुकतेंच तेरावें वर्ष लागलें आहे. तिनें अजून जग काय पाहिलें आहे ? तिला सुधारण्याला अजून पुष्कळ अवधि आहे. इतक्यांत असें बोलणें ? ह्यांत आपल्या घराची अब्रु जाते. मुलांच्या मनावर जसे संस्कार करावेत तसे होतात. त्याला इतक्यांत वाईट चांगलें काय समजतें ? अशा बोलण्यानें एकदां त्यांचीं मनें विटलीं तर त्यांचा संसार कसा दुःखरूप होईल ह्याचा विचार करा. मग आपण आईबाप काय कामाचे ?' "

चूक सुधारून घ्यावयाची का वाढवावयाची ?

'तुम्ही वडील माणसें असें बोलूं लागलां, म्हणजे घरांतील इतर काय न बोलतील ? तुमच्या आजोबांनीं कांहीं केलें तरी तो फार जुना काळ. अलीकडे म्हणजे तुमच्या चुलत्यांनीं दुसरी बायको केली तिची तुमची पहिली चुलती रोज काय व्यवस्था करते तें नाहीं पहात ? अशीं वाईट उदाहरणें मुलाला कशाला दाखवावीं ? वडिलांचें कर्ज अद्याप फिटलें नाहीं. सुनेच्या अंगावर बोलीप्रमाणें दागिने अद्याप घातले नाहींत. धाकट्या मुलीच्या लग्नाचा हुंडा अद्याप तयार करावयाचाच आहे. कांहीं यात्रेचा नवस केला आहे, पण पैशाकरितां ती राहिलीच आहे; आणि काल लग्न झालें नाहीं तों दोन हजार खर्चून मुलाला आज दुसरी बायको करून घ्यावयास तयार झालां

आहां. वा ! अशा लोकांबरोबर फुशारक्या मारण्यापूर्वी जरा विचार करावयास हवा. माझे ऐका, जरा घरांत सुनालेकींवर दाब ठेवा, आणि धाकटीची थडा करीत जाऊं नका, म्हणून सांगा. आपण दोघेही असें करूं लागलों, तर येथे तिचें कोण आहे ? तिला सहन करणें भाग आहे, पण ईश्वराला तें सहन होणार नाहीं; म्हणून जरा शांतपणा धरा. वडिलांचा मान वडिलांनीं ठेवून घ्यावा. ती मर्यादेंत आहे तों ठीक आहे. तिनें लाज सोडली कीं मग आपल्याला जड जाईल. आपण जर नेहमीं तिच्या पाठीस लागलों तर बोलतां न येणारीलाही तें येईल; आणि एकदां ती निरढावली कीं मग जड जाईल; म्हणून आतांच समजाल तर तें ठीक. नाहीं तर मी आपल्याला उघड सांगतें आहे कीं, जातींत, गांवांत, आपली व आपल्या घराची अब्रु राहणार नाहीं. ' असें नेहमीं नेहमीं बोलून ते माझ्या बाजूचे झाले. पुढें आमच्या धाकानें सर्व जरा भिऊन चालावयाला लागलीं, तरी पण फावेल तेव्हां तिची थडा करून आपलें मन शांत करण्यास कांणीही चुकत नसे. तें पाहून मीं विचार केला कीं, हें असें चालूं देऊन फार दिवस निभावणार नाहीं. म्हणून मी सुनेला दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न करावयास लागलें. कारण नुसत्या दाबानें नेहमीं काम भागत नाहीं. कांहीं वेळ सरळ चालेल पण शेवटीं अडेल. नेहमीं बोलण्यानें कांहीं सून सुधारणें नाहीं, तिला प्रेमानें शिकविलें पाहिजे. अशा मूर्ख माणसासंबंधानें अंतःकरणापासून प्रेम उत्पन्न होणें कठीण. अंतःकरणाचें प्रेम नसेल तोंपर्यंत आपण त्या माणसावर परिणाम करूं शकत नाहीं. दुसरें, शिकवावें म्हणणें सोपें असतें, पण तसें करून दाखविणें फार कठीण असतें. त्यांत स्वतः मेहनत करावी लागते. माझ्या सुनेला मी कसें शिकवीं, कसें सुधारीं, तिच्याकरितां मला कसा त्रास होई, वगैरे गोष्टी फार लांब आहेत, पण स्त्रिया घरांत राहून कशीं चांगलीं कामें करूं शकतात तें समजण्याकरितां त्यांतील कांहीं सांगतें.

काम शिकविण्याची रीत.

“ भाजी चिरण्याच्या वेळेस मी तिच्याजवळ बसें आणि ती कशी चिरावी, वांग्याच्या फोडी केवढ्या कराव्या, दोडक्याच्या कशा करावयाच्या, कोथिंबीर कशी बारीक चिरावयाची, आलें कसें सोलावयाचें, फार जाड साल काढल्यास कसा नाश होतो, दुधीचें साल पातळ काढल्यानें ती लवकर शिजत नाहीं, काकडी कडू गोड बघावी लागते, दोडका बघावा लागतो वगैरे वगैरे बारीकसारीक माहिती मी तिला करून देत असें. हें करीत असतांना मला पुष्कळ वेळां कंटाळा येई; पण पुन्हां विचार येई कीं, मी ह्यांत जास्त काय करतें ? माझ्या मुलाचा संसार सुधारून देणें हें माझें कर्तव्यच आहे. मग मी तें भाज्या चिरलेलें ताट सगळेजण बसलेले असतील तेथें नेई; आणि त्यांना दाखवून म्हणे, ‘ बघा धाकट्या सूनवाईनीं कशी भाजी चिरलीं आहे. असें आपल्या लीलेलाही येत नाहीं. ’ मग तें ताट पाहून सर्व म्हणत, ‘ वा ! सूनवाईचें काम वाढलें. आई, तुम्ही खुप करतां हो. असें केलेंत तर ती दोन वर्षांत आमच्या सर्वांपेक्षां जास्त होईल. ’ त्यानंतर मी हळू हळू तिला स्वयंपाकाला लावूं लागलें. कणीक कशी भिजवावी, मोहन किती घालावें, ती कशी मळावी वगैरे सर्व गोष्टी मी तिला शिकवीं. पहिल्यापहिल्यानें ह्यांत मला त्रास पडे, तिला लवकर समजत नसे, शिकविलेलें ती विसरे, तरी पण मी बाबापुता करून चालवून घेई. एकदां ती पोळी करीत होती ती त्रिकोणी झाली. इतक्यांत माझी नणंद तेथें आली; आणि ह्मणाली, ‘ तुझ्या बापाच्या घरीं ही पोळी चालत असेल. चौदा वर्षांची घोडी झाली आणि पोळी येईना. आमच्या येथील कुत्रीं सुद्धां अशी

पोळी खाणार नाहीत. माझ्या सुनेनें जर अशी पोळी लाटली असती तर मीं तेंच लाटणें तिच्या पाठींत घातलें असतें; पण तुझ्या नशिबानें ही पार्वती बरी मिळाली आहे ह्मणून बरें, ' अशा रीतीनें खुप बोलल्या. ती काय करणार ? रडली विचारी ! मीं नणंदेची पुष्कळ समजूत केली. पण त्या जुन्या विचाराच्या बालविधवा, कडक मिजासी, ह्यामुळें त्यांना घरांत कोणी बोलत नसे. सहज बोलण्यांत भांडावयाच्या. वयानें पोक्त आणि समजूत अशी कीं, सुनांना बोललें म्हणून काय झालें ? सुनेचें घरांत चालूं द्यावयाचें नाही, आह्मी ह्मणूं तेंच खरें, अशा बादशाही विचाराच्या त्या होत्या. आपल्य बोलण्याचा काय परिणाम होईल ह्याची त्यांना किंमत नव्हती; आणि आपण करतो हें वाईट असें वाटत नसल्यानें नातेवाइकाच्या येथें त्या अशी आग पेटवून ठेवीत. त्याचप्रमाणें ते दिवशीं सहज माझ्या येथें आल्या तों इतकें केलें. महाराज, हें ऐकून तुम्हाला वाईट वाटेल आणि स्त्रियांची कामगिरी दाखवीत असतांना मी मध्ये ह्या अशा गोष्टी कां बोलतें ? असेंही आपल्याला वाटेल; पण मीं तें सर्व फार सोसलें आहे आणि माझ्या लेंकीसुनांनाही तें केव्हां केव्हां सोसावें लागतें. इतकेंच नव्हे तर आपल्या देशांत हजारों मुली अशा विचारांच्या सासूंच्या व नणंदांच्या हातांत आहेत; आणि त्यांतून त्यांचें सुटणें नशिबावर अवलंबून आहे. त्यांच्याकरितां आपल्यासारख्या महात्म्यांच्या, प्रोफेसरसाहेबांसारख्या विद्वानांच्या, शेटसाहेबांसारख्या श्रीमंतांच्या आणि तार्ईसारख्या विदुषींच्या हृदयांत दया उत्पन्न होऊन त्यांच्याकरितां कांहीं उपाय काढल्यास आमच्या रडकथांचें सार्थक होईल. ”

सुनेला शिक्षण देण्याची पद्धति.

“ त्यानंतर मी सुनेजवळ बसून तिच्या हातांत थोडी कणीक देऊन तिला गोळा कसा करावा तें शिकवीं. तिच्याकडून लोणचें घालवावें, भाजी करवावी, सांजा करायला शिकवावें, तेव्हां सुद्धां जवळ बसून रवा कसा किती भाजावा तें शिकवावें, अशी दरएक गोष्ट करावी. तसें करतांना पुष्कळ वेळां सामानाचा नास होई, मला त्रास येई, पण तें सर्व सहन करून त्यांतला चांगला जिन्नस मी सर्वांना वाढून ‘ हा तिनें केला ’ म्हणून सांगून त्याचा भलेपणा तिला देववीं. प्रथम प्रथम दरएक वस्तूंत अर्धे अधिक मला करावें लागे; पण सर्वांनीं चांगले म्हटल्यानें तिला उत्साह येई व ती जरा जरा हौसेहौसेनें शिके. माझ्यावर ती आईसारखें प्रेम करूं लागली; पण जसजशी ती जास्त जास्त करीत असे तसतशी तिची हुषारी वाढत जात असे. त्यानंतर दागदागिना कसा घालावा—कसा वापरावा, कपडेलचे कसे सांभाळावे, दुखणाइताचा सांभाळ कसा ठेवावा, बोलण्याचालण्यांत कसे जपावें, मुलें कशीं सांभाळावीं वगैरे मीं तिला शिकविलें; त्यामुळें चारपांच वर्षांत ती माझ्या सर्व सुनांपेक्षां जास्त शहाणी झाली, इतकेंच नव्हे तर माझी दुसरी कोणतीही सून किंवा मुलगी तिची बरोबरी करूं शकली नाहीं. पण तसें होण्यापूर्वीं मात्र तिला व मला फार त्रास सोसावा लागला. एकदां एका जेवणावळीच्या प्रसंगीं तिला सर्वांचा आदरसत्कार करण्याला ठेविलें होतें; आणि तेव्हां तिनें थोडा घोंटाळाही केला. त्यामुळें सगळ्या माझ्यावर रागावल्या. माझी नणंद म्हणाली, ‘ गाढवावर कोणीं अंबारी घातली आहे काय ? तूं फार शहाणी म्हणून अशा शहाणीच्या

हातीं कारभार दिलास. ' मोठी मुलगी म्हणाली, ' तुझी सून आवडती तर तिचे घरांत लाड कर; पण व्यवहारज्ञान असलेल्या थोरल्या सुनेला सोडून ह्या रत्नाला कोठें शोधलेंस ? ' मी तिला जेवायला बरोबर नेईं, देवदर्शनाला बरोबर नेईं, आमच्या येथें कोणी जेवायला आलें कीं तिला वाढायला लावीं, हें सुनांनाच काय पण माझ्या मुलींना सुद्धां पसंत पडत नसे. त्यामुळें त्या सगळ्या तिचा दुष्टावा करीत; पण मी मुळींच भीत नसें. मला ठाऊक होतें कीं, ह्या सर्व पक्क्या आहेत; त्या आपलें सांभाळतात. पण ही पक्की नसल्यामुळें माझ्या किंवा दुसऱ्या कोणाच्या मदतीशिवाय हिचें कांहीं होणें नाहीं. म्हणून जसा डॉक्टर अशक्त रोग्याला आधीं जपतो, मास्तर मठ विद्यार्थ्यांवर फार मेहनत करतो, तसें मला त्या गरीब सुनेवर जास्त लक्ष ठेवावें लागे; कारण तें माझें कर्तव्य होतें व तें केल्यानें परमेश्वर संतुष्ट होतो, अशी माझी समजूत होती व आहे. त्यामुळें दुसऱ्यांच्या बोलण्याकडे मी मुळींच लक्ष देत नसें आणि अखेरीस ईश्वरकृपेनें माझ्या श्रमाचें चांगलेंच चीज झालें. ”

आतां होणारी सुनेची स्तुति.

“ आतां जेव्हां जेव्हां आमच्या घरांतील स्त्रीमंडळ गप्पा करीत बसतें, तेव्हां तेव्हां पहिल्या गोष्टी निघून सगळ्यांना गंमत वाटते. जी माझी लीला म्हणे कीं, ' मला अशी अजागळ भावजय नाहीं आवडत, झोंकदार आवडते; ' तीच म्हणते कीं, ' माझ्या ह्या वहिनी-सारखी वहिनी कोठें मिळावयाची नाहीं. ' माझी गंगा म्हणे, ' अशी मूर्ख भावजय कोठेंही पाहिली नव्हती; ' पण तीच आतां म्हणते, ' भावजय असावी तर अशी असावी. काय तिची नम्रता ? काय

तिच्या नजरेची खुबी ? त्यांत मुळीं विकारच नाही. अंतःकरणांत प्रेम तरी किती ? आमच्या बोलण्याकडे जर तिनें पाहिलें असतें तर आह्वांला तिनें उभें राहूं दिलें नसतें; पण वहिनीच्या मोठ्या मनाची कमाल आहे. माझ्या दोन्ही मुलांना आपल्या मुलांजवळ ठेविते आणि शिकविते. जगांत मुलें झालीं तर अशींच होवोत. ' असें बोलतां बोलतां पश्चात्तापानें तिच्या डोळ्यांतून अश्रू येतात. त्या वेळेस माझी रतन तिला प्रेमानें आपल्या पोटाशीं धरून आपल्या लुगड्याच्या पदरानें तिचे डोळे पुसते; आणि आपल्या गोड शब्दानें तिचें सांत्वन करते. हें पाहून माझ्या सगळ्या कुटुंबांत आनंदीआनंद होतो; व तें पाहून कोठलें तरी राज्य मिळाल्यासारखा आनंद मला होतो. कारण ईश्वरी कृपेमुळें माझ्या श्रमाचें सार्थक झालें आहे. तिच्या बापासंबंधीं माझी नणंद प्रथम ह्मणत असे कीं, ' तीं माणसें योग्य नाहीत. त्या भिकाऱ्याची मुलगी कोण करते ? त्याच्या मुलीनें कधीं कोणाचा संसार चालविला आहे ? ' असें वाटेल तें बोलत. आतां ह्मणतात, ' नानाची बायको घराचें नाक आहे. तिच्या पायगुणानें थोरल्या सुनेला मूल झालें. आपल्या थोरल्या मुलाला हिच्या पायगुणानें चाकरी लागली. आपला नाना कोणाच्या हातांत कधीं राहावयाचा नाही; त्याचे पाय सुनबाईनीं घराला लाविले; इतकेंच नव्हे तर आपल्या सर्व जातींत आज तो वरिष्ठ दर्जावर आहे. अशा पुष्कळ गोष्टी झाल्या आहेत. त्यामुळें माझी खात्री आहे कीं, ती चांगल्या पायगुणाची आहे व बाळबोध घराण्यांतील आहे; तिची बरोबरी इतरांकडून होणें नाही. ' महाराज, एका साध्या गोष्टीनें मला किती करतां आलें आणि किती चांगलेपणा व मोठेपणा मिळाला ? ईश्वराची आमच्यावर पूर्ण कृपा आहे, ह्मणूनच आह्वां स्त्रियांकडून यत्किंचित् दिसणारें कर्तव्य बजाविलें गेल्यानें असे फायदे होतात. आतां

आमच्या नानासंबंधींची हकीकत

एका. सर्वांच्या बोलण्यानें तोही ह्मणे कीं, ' मुलींत कांहीं हां-शील नाहीं. असल्या हलकटाची मुलगी कोण पत्करतो ? मीं कांहीं लग्न केले नाहीं. ज्यांनीं करून दिलें ते त्याचा परिणाम भोगतील.' असले शब्द कानांवर आल्यामुळे मींही त्याला एक दोन वेळां धमकावले. पण तो मला चोरून चोरून ह्मणेच कीं, ' मग ? मी काय करूं ? मीं कधीं आर्जवा केल्या होत्या कीं हें रत्न मला द्या ह्मणून. ' त्याचे स्नेही व भावजया याही चेष्टा करीत कीं, 'आह्मां-ला हंसत होतास; पण आतां पाहूं तुझा तमाशा. ' त्यामुळे त्याच्या मनांत बायकोविषयींचा आदर कमी होत गेला. पण आतां तोच ह्मणतो कीं, ' बालविवाह न करणाऱ्या जातींत अशी चांगली मुलगी मिळेल अशी मला कल्पनाही नव्हती. पण माझे भाग्य थोर कीं, ईश्वरकृपेनें मला असें रत्न मिळालें. त्यामुळे मला घरांत संसाराची मुळींच काळजी नसून त्यासंबंधीं पूर्ण सुख मिळालें आहे. कदाचित् मला माझ्या धंद्यांतही इतकें यश आलें नसतें, पण हा सर्व माझ्या आईचा प्रताप आहे. जर तिनें दूरवर नजर देऊन शहाणपणानें काम केले नसतें, तर मी माझ्या मूर्ख व उतावीळ स्वभावानें या रत्नाला दगड म्हणून टाकून खऱ्या रत्नापासून होणाऱ्या सुखाला मुकलों असतो; पण ह्या होणाऱ्या चुकींतून माझ्या आईनें माझा बचाव केला. आतां माझे माझ्या रत्नाशिवाय जराही चालत नाहीं. त्या रत्नांत जो रत्नपणा आहे तो पुष्कळ दगडपणाखालीं लपला होता. त्याच्यावरचीं पुढें काढून माझ्या आईनें त्याची खरी किंमत मला करून दाखविली. त्यामुळेच ती काय आहे हें मला समजलें. आतां हें सर्व नश्वर जग तिच्यावरून ओंवाळून टाकावें असें

मला वाटतें. मी जेव्हां तिच्याकडे बघतो तेव्हां तिच्या अंतःकरणां-
तील वीज मला तिजकडे ओढूं लागते; आणि मग पूर्वीची
आठवण येऊन मला पश्चात्ताप होतो. माझ्या पोरवयांत मी तिला
फार दुःख दिलें. माझ्या आयुष्यांत मी एक मोठी चूक केली आहे;
ती ही कीं, माझ्या रत्नाचा मी अपमान केला.' अशा रीतीनें
न्याला पश्चात्ताप होऊन त्याच्या डोळ्यांत अश्रू चमकूं लागतात;
आणि ते जसे काय तिची क्षमा मागत आहेत असें वाटतें. तेव्हां
मला अगदीं धन्य धन्य वाटतें; आणि त्या प्रेमवेड्याच्या त्या
निर्दोष गोष्टी ऐकण्याची मला इच्छा होते. ”

आम्हांला कुटुंबस्नेहांतून मोक्ष मिळवा- वयाचा आहे.

त्यानंतर योगिनी माता ह्मणाल्या, “ महाराज, अशा रीतीनें
शत्रुत्वाच्या मनोवृत्ती प्रेमांत फिरवावयाच्या; कडू टीकांचा प्रभाव
थांबवून आत्मिक सौंदर्यापर्यंत पोचवावयाचें; मूर्खतेला काढून ज्ञा-
नाचा आनंद अनुभवावयाचा; जें मनुष्य नजरपुढेंही नको असतें,
तें मनुष्य पूज्य व वंदनीय स्थितीला नेऊन पोचवावयाचें; हें काय
पुण्याईचें काम नाही ? खरोखर तें मोठें पुण्य आहे; आणि असा
परोपकार करण्याचें आपल्या दरएक भगिनीच्या हातांत
आहे. कारण घरसंसार चालवितांना व कुटुंब संभाळतांना
असे कांहींना कांहीं प्रसंग प्रत्येक माणसाला येतच असतात. को-
णाचा मुलगा वाईट तर कोणाची मुलगी अगर कोणाची सून भांड-

खोर, कोणाचा नवरा डोकोफिरू तर कोणाची आई जुन्या विचारची, असें असतें; आणि ह्या सर्वांना निभावून घेणें आणि त्यांना उच्च दर्ज्याला नेऊन पोहोचविणें हें महापवित्र काम स्त्रियांचें आहे. मार्ग चुकलेल्या ईश्वराच्या लेंकरांना रस्ता दाखविणें, त्यांच्या चुका माफ करून त्यांना आपला धर्म शिकविणें, आणि त्यांना आधार देऊन वर चढविणें, हें ईश्वराचें सर्वांत आवडतें काम आहे; आणि तें घरांत राहूनच सर्वांच्या हातून होण्यासारखें आहे. अशा साध्या कामांनींच दयाळू प्रभु स्त्रियांना स्वर्गी नेतो. कारण हीं कामें जरी आपल्याला लहान वाटतात तरी त्या चांगल्या कामांचा परिणाम फार दूरवर पोहोचलेला असतो. पार्वती-बाईंनीं फक्त आपल्या सुनेलाच सुधारिलें ! त्यांत मोठें काय केलें ? असें तुम्हांला वाटेल. पण ज्यांना कर्तव्याची ओळख झाली आहे, मनुष्याच्या मनाचा कोतेपणा समजला आहे आणि ईश्वरी प्रेमाचा अनुभव मिळाला आहे, त्यांना ह्या जगांत कांहीं तरी काम करणें हेंच जीविताचें कर्तव्य आहे असें वाटतें. ते कधीं रिकामे बसणार नाहीत, कांहींना कांहीं आपल्या बंधुवर्गाच्या कल्याणाचीं कामें करतील; आणि त्याचा फायदा बीं पेरणाराला मिळणारच. प्रथम आपणाला लहान वाटणाऱ्या कामांचा परिणाम स्वर्गापर्यंत पोचतो, आणि त्यामुळें तीं करणाराला दयाघन परमेश्वर मोबदला देतो. म्हणून कामाच्या लहानमोठेपणाकडे बघावयाचें नाही. पण तीं कशा हेतूंनीं करतो. तें पहावयाचें आहे. योग्य प्रकारें कठी फोडणीस टाकण्यानें, मुलाला ओंव्या म्हटल्यानें, केर काढण्यानें व मुलास खेळवण्यानेंही स्त्रिया स्वर्ग मिळवितील. कारण गीतेंत श्री-कृष्णानें ह्मटलें आहे कीं, जे कर्तव्य करतात ते मोक्ष मिळवितात. आम्हांला कांहीं संन्यास घेऊन मोक्ष मिळवावयाचा नाही किंवा योग-साधन अगर तप करून मोक्ष मिळवावयाचा नाही, तर आमच्य कुटुंबस्नेहांतून आणि संसाराच्या कामांतूनच तो मिळवावयाचा आहे.

हणून आमच्या भगिनीवर्गात त्या तऱ्हेचें ज्ञान वाढवावें असें आह्मी इच्छितों; आणि घरांत राहून चांगलीं कामें कशीं करतां येतील तें शिकवावें असें हणतो; व हणूनच संसारांतील बारीकसारीक लांब लांब गोष्टी सांगतो. कदाचित् प्रोफेसरसाहेबांना ह्या गोष्टी हलक्या वाटत असतील; कारण ह्यांत कांहीं तत्त्वज्ञान नाही. आपल्या प्रोफेसरांना करावयाचें तर कांहीं नाही पण डोकेफोड करावयास हवी, आणि आमच्या येथें तर सर्व करून दाखवावयाचें. त्यांत खोल गोष्ट एखादीच असते. त्यामुळे प्रोफेसरसाहेबांना त्या निरस वाटल्यास नवल काय ? ”

स्त्रिया पुष्कळ करू शकतील, पण त्याचीं साधनें कोठें आहेत ?

प्रोफेसर हणाले, “नाहीं नाहीं; ह्या गोष्टी फार चांगल्या आहेत. तरी पण मी असें हणतो कीं, आपण इतक्यावर कां थांबावें ? ह्यापेक्षां जास्त चांगलीं कामें स्त्रियांनीं कां करूं नयेत ? ”

योगिनी हणाल्या, “ खुशाल करावीं. त्या चांगलीं कामें कां नाहीं करणार ? पण प्रथम रस्ता दाखविणारा पाहिजेना ? आपल्या संसारांत उपयोगी पडणाऱ्या गोष्टी जशा आम्ही करून दाखवितों तशीं दुसरीं चांगलीं कामें सोप्या रीतीनें करण्याची पद्धति दाखवा, हणजे आमच्या बायका तीं आनंदानें करतील. ”

प्रोफेसर हणाले, “उदाहरणार्थ, स्त्रियांनीं व्यापार कां करूं नये ? त्यांनीं बॅरिस्टर कां होऊं नये ? लष्करांत नोकरी कां करूं नये ?

नवीन शोध कां लावूं नये ? ईश्वरानें हें जग सर्वांच्याकरितां उत्पन्न केले आहे, तर मग स्त्रियांनीं आपल्या घरांत राहण्यांतच कां संतोष मानावा ? ”

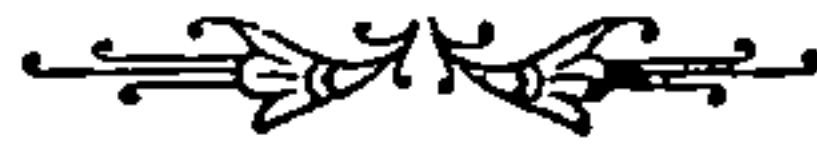
योगिनी म्हणाल्या, “ तुम्ही म्हणतां तें सर्व-त्याहूनही जास्त करण्यास स्त्रिया तयार आहेत, पण त्यांचीं साधनें कोठें आहेत ? नुसतें तोंडानें बोलून, हातानें खात्यांचीं नांवे मोजलींत त्यानें काय होतें ? जर खरी इच्छा असेल आणि पक्क्या पायावर काम करावयाचें असेल तर हें भगिनी-मंडळ जसें संसारांतील चांगलीं कामें करून दाखवितें, तसें तुम्ही तीं कामें करण्याचीं साधनें आणि योजना दाखविण्याची कृपा करा. तुमच्या कल्पना लोकांना उपयोगी पडण्यासारख्या करा; तुमचा हेतु पार पाडण्यास मार्ग करून द्या, आणि सांगा कीं, ही पहिली पायरी, अशा साधनांनीं हिच्यावर चढा, म्हणजे दुसरीवर चढतां येईल; तेथें अमका लाभ आहे; अशा तुमच्या योजना स्पष्ट करून दाखवा म्हणजे आपल्या स्वार्थाकरितां त्या आपल्याआपण वाट शोधित येतील. पण मला वाटतें, हे सर्व विचार तुमच्या कल्पनेंतच आहेत. तुम्ही त्यांना व्यवहारांत आणण्याचे सोपे रस्ते शोधूं शकलां नाहींत, तेव्हां ते विचार आपल्या आयुष्यांत अमलांत आणण्याचें तुमच्यांत बळ नाही. हें कांहीं मी तुमच्यासंबंधानेंच ह्मणतें असें नाही, पण हल्लींच्या जवळ जवळ सगळ्या विद्वानांचें असेंच आहे. त्यांचे विचारच चाललेले आहेत; पण त्यांना कोणी कृतींत आणीत नाही. त्यामुळे मोठमोठ्या इच्छा सुद्धां अजून किती वर्षे शालीं तरी कल्पनासृष्टींतच तरंगत आहेत. ”

प्रोफेसर ह्मणाले, “ मातोश्री, खरी गोष्ट आहे. माझ्या योजना फार मोठ्या आहेत; पण अद्याप त्यांतील एकही मी अंमलांत आणूं शकलों नाही. आतां तुम्हीं बरें सुचविलेंत. आतां मी त्यांचा

जास्त खोल विचार करीन, आणि पुनः केव्हां तरी आपण त्या-संबंधाने बोलू. ”

योगिनीबाई म्हणाल्या, “ फार चांगले. माझ्या भगिनीवर्गाच्या कल्याणाच्या गोष्टी ऐकणे मला फार आवडते. तरी पण एवढे लक्षांत ठेवा कीं, तुम्ही ह्मणतां तशीं कामें अपवाद म्हणून, मान मिळविण्या-करितां, धंदा म्हणून, कांहीं स्त्रिया करतात. पण तसें काम करणे स्त्रियांना भूषण आहे असें मी मानीत नाहीं. कारण व्यवहारदृष्टीनें जरी तीं कामें आपल्याला मोठीं वाटतात, तरी ईश्वराने स्त्रियांना जी पवित्र कामगिरी सांगितली आहे, तिच्यापुढे तीं कामें लहान आहेत असें मला वाटते. कारण त्या कामाकरितां जगांतील सर्व स्त्रिया योग्य नाहीत. दुसरे असें कीं, तशा कामासाठीं बाहेरच्या पुष्कळ साधनांची जरूरी लागते आणि तीं स्त्रियांना सहज मि-शकत नाहीत. शिवाय अशा कामांत पगाराकडे आणि मानमरा-तबाकडे बघावयाचे असते. दुसरे असें कीं, अशीं कामें केलींच पाहिजेत अशी कांहीं ईश्वरी आज्ञा नाही, म्हणून आयुष्यांतिल कर्तव्यापेक्षां त्या कामांना आह्मी हलकें लेखतो. आमची खरी काम-गिरी काय याचा आपण विचार करा. ”

स्त्रियांचीं कर्तव्ये.

“ जगांत सौंदर्य वाढविणे, पुरुषांत अमृत ओतणे, मुलांत मनु-ष्यत्व आणणे, जगांतील दुःख कमी करणे, काम, क्रोध, लोभ, मोह वगैरे राक्षसांशीं लढाई करून जय मिळविणे, वगैरे कामें आ-मचीं आहेत. जगांत ईश्वरी प्रेम वाढविणे, तुम्हांला परमार्थ शिक-विणे, रसिक करणे, पुरुषार्थ वाढविणे, हे आमचे काम आहे.

तुमचा आनंद वाढविणें, नीतिमत्ता वाढविणें आणि तेणेंकरून संसारांत स्वर्ग ओढून आणणें हें आमचें काम आहे; इतकेंच नव्हे, तर तुम्हांला खुद्द ईश्वरासन्निध ओढून नेणें, हें आमचें काम आहे. हीं महत्वाचीं कामें सोडून, कोठें आगबोटीचें सुकाणू धर, कोठें खाणींचीं हत्यारें वापर, तलवार धर, हीं कामें आह्मीं काय म्हणून करावीं? जरा विचार करा कीं, आपल्या भगिनी शिवाजीचे सरदार झालेल्या चांगल्या, कीं स्वदेशाभिमानी पुत्रांच्या माता झालेल्या चांगल्या? प्रतापसिंहातर्फें लढावयाला गेलेल्या चांगल्या, का तसे प्रतापसिंह उत्पन्न करणाऱ्या चांगल्या? अशानें त्यांना प्रतापसिंह कायम ठेवून दुसरे प्रताप उत्पन्न करतां येतात. एखादी स्त्री कवि भवभूति होण्याऐवजीं जर ती भवभूति उत्पन्न होण्याचें बीं पेरणारी झाली तर काय वाईट! न्यूटन, लूथर, वॉशिंग्टन, स्पेन्सर, अँडिसनसारखे मुलगे उत्पन्न करणाऱ्या माता होणें चांगलें, का रेल्वेंत, दुकानांत, सरकारी खात्यांत कारकुनी करणाऱ्या होणें चांगलें? बोला तुम्हांला काय आवडतें तें? जरूरीकरितां म्हणून नोकरी-धंदा केल्याची गोष्ट वेगळी; परंतु खरें स्त्रियांचें स्त्रीत्व प्रेमांत आहे. ”

आह्मी असें बोलतो तों पार्वतीबाईंचा धाकटा चिरंजीव नाना-आतां वकीलसाहेब-पार्वतीबाईंना फिरावयास नेण्यासाठीं आले. पार्वतीबाईंनीं आह्मां सर्वांना त्यांची ओळख करून दिली; आणि ह्मणाल्या, “ आतां तुमच्याच गोष्टी चालत होत्या. ” “ वा ! आमच्या गोष्टी ! त्या तर मला जरूर ऐकल्या पाहिजेत. ” असें म्हणून ते एका खुर्चीवर बसले. तेव्हां योगिनीमाता ह्मणाल्या कीं, “ तुमच्या रत्नप्रभेची स्तुति चालली होती. ”

तेव्हां वकीलसाहेब ह्मणाले कीं, “ तर मग मलाही थोडीशी स्तुति करावयास लागलें पाहिजे. कारण माझ्या रत्नाची स्तुति ऐकण्यांत अगर करण्यांत मला स्वर्गीय आनंद होतो; इतकेंच नव्हे,

तर कारण नसतांना माझ्या तारुण्यावस्थेंत मीं तिचा फार अपमान केला आहे; आणि तिला फार दुःख दिलें आहे. तेव्हां आतां जेव्हां जेव्हां तिची स्तुति करतो किंवा ऐकतो तेव्हां तेव्हां मला वाटतें कीं, मी एक प्रकारचें प्रायश्चित्त घेत आहे. जसें एखादा गृहस्थ आपल्या हातून झालेल्या पापाबद्दल शास्त्रविधीप्रमाणें प्रायश्चित्त घेतो तसें मी माझ्या मनाचें समाधान करण्याकरितां, जिवाला आनंद देण्याकरितां, तिची स्तुति ऐकणें अगर करणें हें प्रायश्चित्त समजतो. त्यायोगानें मला आनंद आहे व त्यामुळें मी पवित्र होतो.”

तें ऐकून हंसतमुखानें, गोड वाणीनें, रत्नप्रभाबाई ह्मणाल्या, “जेथें तेथें ह्याच गोष्टी कसल्या ? अशा लहानपणच्या गोष्टी काढून मला कां लाजवितां ? अशा महात्म्यांचे जवळ कांहीं ज्ञानाच्या गोष्टी कराव्या. ”

“ अनुभविक प्रेमाच्या गोष्टींपेक्षां जास्त श्रेष्ठ ज्ञान

मला तर जगाच्या इतिहासांत असेलसें वाटत नाहीं; आणि तें ज्ञान जर महाराजांना आवडत नसेल तर माझें व त्यांचें पटावयाचें नाहीं. कारण प्रेमाचें ज्ञान न आवडण्यांतच जर महाराजांचें महात्म्य असेल तर त्या महात्म्याला दुरूनच नमस्कार असो. कारण मी असें समजतो कीं, ब्रह्मांडाच्या उत्पत्तीचें मूळ ईश्वरी स्नेह होय, आणि ह्या जगांतील स्नेहाची ‘ बॅटरी ’ स्त्रिया होत. ती बॅटरी जितकी चांगली, मोठी, मजबूत व किंमतवान् असेल, जितकी जास्त उपयोगी असेल, तितकी आपल्या जीवनांत जास्त बीज मिळवितां येईल; ह्मणून माझ्या ज्ञानाला मी प्रेमाकडे वळवितों. ह्या-मुळें ज्या गोष्टी तुला लहानपणच्या वाटतात त्यांतून मी माझा

स्वर्ग तयार करीत आहे. म्हणून जेथे तेथे पुनः पुनः फिरून फिरून त्याच गोष्ठी सांगत जाईन आणि नवीन आनंद मिळवीत जाईन. कारण आतां माझे ज्ञानच मला कर्तव्य म्हणून प्रेमाकडे वळवितें. म्हणून आतां मी प्रेमाखेरीज दुसरी गोष्ट बोलूं शकण्यासारखा नाही. ” असें ह्मणून त्यांनीं प्रेमयुक्त नजरेनें आपल्या प्रियेकडे पाहिलें. मग महाराजांचा अभिप्राय ऐकण्याकरितां अभिमानयुक्त दृष्टीनें त्यांच्याकडे पाहिलें.

महाराज ह्मणाले, “ वकीलसाहेब, तुम्ही माझ्या भगव्या कपड्यांकडे पाहून भिऊं नका. मी पण तुमच्यासारखा प्रेमांतला किडा आहे, आणि त्या प्रेमाला वाढविण्याकरितांच हा वेष मी घेतलेला आहे; म्हणून प्रेमासंबंधींचे तुमचे विचार ऐकून मला मोठा अभिमान वाटतो. तुमच्या प्रेमी अनुभवाच्या गोष्ठी खुशाल सांगा. अशा गोष्ठी हेंच आमच्या जीवनाचें तत्व; कारण त्यानेंच जगाचें कल्याण होणार आहे असें आम्ही समजतो. म्हणून निरनिराळ्या तऱ्हेनें प्रेमाला जागृत करावयाचें काम आम्ही करतो, त्यांत तुमच्या गोष्ठी पुष्कळ उपयोगी होतील; करितां त्या खुशाल सांगा. रत्नप्रभाबाईला ज्या ह्या गोष्ठी लहानपणच्या वाटतात त्या इतक्याचकरितां कीं, आपल्या स्त्रियांना अद्याप प्रेमाची किंमत कळत नाही; आणि त्यांत त्यांची चूकही नाही. आपल्याला रस्ता दाखविणारे शास्त्री, धर्मगुरु, साधु वगैरे सर्व ‘संसार मिथ्या’ म्हणून सांगतात, पण तो कोणाला सुटत नाही. त्यांत प्रेमानें काय मिळवितां येईल हें ते सांगत नाहीत; कारण तेच त्यांत मार्ग आहेत; तर मग स्त्रियांना तें कोठून कळणार ? त्यांच्याजवळ तीर्थ, नेम, मंत्र, तंत्र, भूत वगैरेच्या गोष्ठी असणार. पण ईश्वरी कृपेनें मी अशा आकुंचित विचाराचा नाही. मी तर माझ्या देशाचें व बंधुवर्गाचें कसें कल्याण होईल हेंच पहात असतो; आणि त्या-

संबंधींच्या गोष्टी नेहमीं बोलत व ऐकत असतो. नुसतें, 'मी ब्रह्म आहे' म्हटल्यानें व जप, तप, ह्याचे योगानें मुक्ति मिळेल असें मला वाटत नाही. जगाची सेवा केल्यानेंच चांगलें होईल अशी माझी समजूत आहे व म्हणून मीं सेवाधर्म स्वीकारला आहे; आणि प्रेमाशिवाय सेवा होणार नाही, म्हणून प्रेम हा आमचा धर्म आहे. प्रेममंत्राचा प्रसार करण्याकरितां तुमच्यासारख्या बंधुभगिनी जें सांगतील तें ऐकण्याला मी सदैव तयार असतो. म्हणून आमच्या अंतःकरणावर चांगला परिणाम करणाऱ्या तुमच्या प्रेमळ अनुभवाच्या गोष्टी आनंदानें सांगा. ”

मला बायको कशी पाहिजे ?

वकीलसाहेब म्हणाले: “ मी जेव्हां कॉलेजांत बी. ए. चा अभ्यास करीत असें, तेव्हां बायकोसंबंधानें माझे विचार असे होते कीं, मला फार सुरेख बायको नसली तरी पण वाईटही नको. मला विद्वान्, शूर, श्रीमंत अगर अभिमानी बायको नको; पण अगदींच मूर्ख, भित्री, गरिबाची अशीही बायको नको. पण तिला कांहीं तरी आपलेपणा हवाच. अगदीं स्वतंत्र विचाराची बायको नको खरी, पण गुलामगिरी पत्करणारीही नको. कोणाची पर्वा न करणारी, डोळ्यांत नम्रता नाही, दुःख किंवा हर्ष हे विकार जिला नाहीत, सुस्त, क्षणोक्षणीं रडणारी, जनमन राहिलेंच, पण माझ्याही मनाची जरा सुद्धां पर्वा न करणारी, अशी बायको मला नको; पण योग्य प्रमाणांत सर्व गुण जिच्यांत आहेत, आणि आपला संसार योग्य तऱ्हेनें चालविण्यापुरतें जिच्यामध्ये प्रेम,

धिटाई, स्वतंत्रता वगैरे गुण आहेत अशी बायको मला पाहिजे. सारा दिवस नडापडा करणारी जरी नको, तरी योग्य प्रमाणांत आपल्या योग्यतेनुसार आपल्या शरीराची, कपड्यालत्यांची व मुलांबाळांची काळजी घेणारी पाहिजे. जिला पहाण्यानें माझे चित्त शांत होईल, अंतःकरणांत प्रेमविकार उद्भवतील, मला पाहिल्या-नंतर दुसरें कांहीं एक करण्याची जिची इच्छा राहणार नाही व जिच्या दर्शनानें माझी बुद्धि खुलेल; जिला पाहतांक्षणीं आदर आणि प्रेम जगाच्या मनांत उत्पन्न होतील आणि मला पाहाण्यांतच जिला स्वर्ग मिळाल्याप्रमाणें वाटेल; अशी बायको मला हवी. थोडक्यांत असें कीं, जिला पहाण्यानें मी तिचाच असें होईल आणि मला पाहाण्यानें जी माझीच असें होईल; सारांश, दोन अर्धी अंगें मिळून एक पूर्ण अंग होईल, आणि जिच्यामुळें मी व माझ्या-मुळें ती पूर्ण होईल, असें रत्न मला पाहिजे; आणि तसें रत्न ईश्वरानें मला दिलें आहे. लहानपणीं मला अद्भुत गोष्टी वाचण्याचा फार नाद असे आणि त्यामुळें मी त्या पुष्कळ वाचीत असें. एकदां एक गोष्ट मीं अशी वाचली होती कीं, एका माणसाजवळ एक जादूची आरशी होती, तींत आपल्या इच्छेला वाटेल तें त्याला पहावयास मिळे. समुद्र, पर्वत, माणसें असें सर्व कांहीं दिसे. हें ऐकून मला वाटे कीं, ती आरशी मला मिळाल्यास कशी मजा होईल ? सारा दिवस त्यांतील मजा माझ्या इच्छेप्रमाणें पहावयास मिळेल; व तें सर्वांना दाखवून मी सर्वांना खुष करीन. पुढें मी ती गोष्ट विसरलों पण दयाळू प्रभूनें माझी ती कामना पूर्ण केली. कारण त्याहून चमत्कारिक आरशी ईश्वरानें मला दिल्यामुळें त्यांत दयेच्या देवीचीं दर्शनें होतात; प्रेमाच्या लाटा व रसिकतेचे प्रवाह वाहतांना दिसतात; नित्य नवें नवें सौंदर्य दिसतें; उच्च मनोवृत्तीचें दर्शन होतें; इतकेंच नव्हे, तर जो जो मनुष्य ती घेऊन पाहील

त्या त्या दरएकाला थोडें थोड सगळें दिसतें. जादूची आरशी कांचेची असते, पण माझी आरशी तर खऱ्या रत्नाची आहे.” असें ह्मणून त्यांनीं आपल्या रत्नाकडे पाहिलें. त्या वेळची ती आनंदी मुद्रा—तो सहास्य चेहरा—पाहून जसें कांहीं ते तिच्या डोळ्यांतलि कांहीं तेज आपल्याकडे ओढून घेत आहेत असें वाटत होतें. त्या प्रेमळ जोडप्याची ती प्रेमसमाधि पाहून आमच्या सर्वांच्या मनावर एक प्रकारचा विशेष परिणाम झाला आणि त्यांच्यासंबंधानें अभिमान उत्पन्न झाला. आह्मी सर्वजण तो आनंदजनक देखावा घटकाभर पहात राहिलों. मग मीं म्हटलें, “ वकील-साहेब, तुम्हांला अशी आरशी मिळाल्याबद्दल मी तुमचें अभि-नंदन करतें. खास तुम्ही भाग्यशाली आहांत. कारण अशीं प्रेमळ जोडपीं सर्वत्र दिसत नाहींत. जर असतीं तर मग दुःख राहि-लेंच नसतें. ”

हें ऐकून वकीलसाहेब ह्मणाले, “ ताई, एक आरशी मिळाली आहे, इतकेंच नव्हे, तर ईश्वरी कृपेनें मला त्यापेक्षां पुष्कळ जास्त मिळालें आहे. ”

तें ऐकून शास्त्रीबुवा ह्मणाले, “ हें काय आणखी ? जादूच्या आरशीपेक्षां आणखी जास्त काय असणार ? कारण सूर्याचें ग्रहण बघण्याकरितां आपण ज्याच्यावर काजळ धरतो तशी एक आरशी मला मिळाली आहे. त्यांतून ग्रहण दिसतें. त्यावरून मला तुमची आरशी चांगली वाटली, तेव्हां मला वाटलें, ह्याहून चांगलें कांहीं नसतेंच. ”

तें ऐकून महाराज ह्मणाले, “ शास्त्रीबोवा, ग्रहण पाहण्याची आरशी तर पुष्कळांना मिळते; पण ग्रहण पाहण्याच्या आरशी-सारख्या आरशीचीच जादूची आरशी केली तर विशेष खुबी आहे.

हाच स्त्रियांचा परमार्थ आहे, तेंच महाभाग्य आहे; आणि त्याच्या-
वरच परमेश्वराची पूर्ण कृपा असते. कारण आपल्या गरीब घरांत
राहून स्त्रिया कित्ती परमार्थ करतात ! पहा कीं, त्या ग्रहण पहाण्याच्या
आरशीला जादूची आरशी करतात, हें कित्ती कल्याणकारक आहे ?
विचार करा कीं, आपलें आणि परक्याचें हें काय थोडें कल्याण आहे ?
तुम्ही पुष्कळ वेळां भागवत वाचतां आणि पैसे गोळा करतां; पण त्यामुळें
कांहीं कोणाचें आयुष्य सुधरूं शकतां का ? मग आयुष्याचें सार्थक
करण्यांत तुमच्याहून पार्वतीबाईचा नंबर वर लागतो कीं नाही ? ”
असें ह्मणून प्रोफेसरसाहेबांकडे पहात पहात ह्मणाले, “ मला वाटतें
कीं, ह्या उदाहरणानें तुमची खात्री झाली असेल कीं, स्त्रिया घरांत
राहून चांगलीं कामें करूं शकतात. ”

प्रोफेसर कांहीं म्हणणार होते, इतक्यांत शास्त्रीबोवा ह्मणाले,
“त्या गोष्टी राहूं द्या. आधीं वकीलसाहेबांना जादूच्या आरशीपेक्षां
आणखी दुसरें काय मिळालें आहे तें तर ऐकूं द्या.”

मांत्रिक आंगठी.

हें ऐकून वकीलसाहेब ह्मणाले कीं, “ मी जेव्हां लहान होतों
तेव्हां एका पुस्तकांत एका आंगठीची गोष्ट वाचली होती; ती
अशी:—एका गृहस्थाजवळ एक आंगठी होती ती जरा घांसली
कीं एक राक्षस उभा राही; आणि त्याला तो मनुष्य जें सांगेल
तें काम तो करी व मागेल तो जिन्नस आणून देई. तें वाचून मला
वाटलें कीं, असें एखादें भूत मला मिळेल तर बरें होईल. ह्मणजे
मग मी आकाशांत उडेन व समुद्रांत बुड्या मारीन. पण आपलें नशीब

कोठें आहे कीं, अशी प्रंत्राची आंगठी मिळेल. बरें, माझ्या दैवानें ती मला मिळाली परंतु तिला कोठें घांसावें हेंच मला ठाऊक नव्हतें. माझ्या आईच्या शहाणपणानें तिला कोठें घांसावयाचें ही खुबी मी समजलों, आणि तिचा उपयोग करूं लागलों; तेव्हां आतां मला वाटतें कीं, त्या गोष्टीतील आंगठीपेक्षां ही चांगली. कारण ती फक्त बोटांतच घालतां येत असे; तेव्हां वेळेस पडून हरवायची भीति ! पण ही तर माझ्या अंतःकरणांत बसून आत्मरूप झाली आहे. शिवाय त्या आंगठीनें प्रत्यक्ष एक काळेंकुड भूत येत असे; परंतु ह्या आंगठीचा मी स्वतः मदतनिस देव झालों आहे. तिला बाहेरून घांसावें लागे, पण ही अंतःकरणांतील हेलकाव्यानें माझ्या इच्छा परिपूर्ण करते. किल्ली दिलेला फोनोग्राफ जसा आपल्याआपण गाणें गातो, तशी माझी रसवृत्ति गायला लागते. ईश्वरी वरदानानें सनकादिक जसे नेहमीं लहान राहूं शकतात, तसें प्रेमाच्या बाबतींत माझें मन बालकच आहे. विमानांतून उडणाऱ्याला जसें सर्व खोल वाटतें, आणि वाटेल तेथें उडतां येतें, तसें आंगठीच्या घर्षणानें माझें होतें, आणि मी उंच जाऊन स्वाभाविकतेचा आनंद मला मिळतो. हिमालयांतून जशी गंगा वाहते तशी त्या आंगठीच्या घर्षणानें माझ्या अंतःकरणांतून प्रेमाची गंगा वाहते. जसा समुद्राला चंद्र उचंबळवितो तसें आंगठीचें घर्षण माझें अंतःकरण उचंबळवितें. महाराज, अशा खुबीची माझी आंगठी कोणती ती आपल्याला माहित आहे का ? दैवी प्रकाश देणारी अलौकिक शक्ति अशी ही माझी रत्नाची आंगठी ती ही रत्नप्रभा पाहिलीत का ? ”

प्रेमाची समाधि.

असें म्हणून त्यांनीं हातांतील काठी बायकोकडे करून जवळच बसलेल्या आपल्या बायकोकडे प्रेमाच्या गोड नजरेनें एकसारखें दोन तीन मिनिटें पाहिलें. ती इतका वेळ खालीं मान घालून जवळच पडलेल्या एका पुस्तकाचीं पानें उगीच चाळीत बसली होती. तिनें नवऱ्याची काठी पाहून वर मान केली, आणि नवऱ्याची आपल्याकडे लागलेली दृष्टि पहातांच तिच्या शरीरांत जणू काय बीज उत्पन्न झाली. अशा रीतीनें तिच्या रोमारोमांत आनंद व्यापून राहिला, त्याचें वर्णन करणें मुष्कील आहे. तिची ही स्थिति पाहून आह्मी सर्व तिच्याबरोबर आनंदांत गटंगळ्या खाऊं लागलों, आणि एखाद्या वस्तूचें ध्यान धरावें त्याप्रमाणें सर्व तिच्याकडे एकाग्रतेनें पाहत राहिलों.

मग महाराज म्हणाले, “ पाहिलेंत का प्रोफेसरसाहेब, नुसत्या दृष्टीनें अशी प्रेमाची समाधि लागते ती ? हें केवढें भाग्य ? ह्याचा जरा विचार करा. मला वाटतें, मनुष्यजातीवर देवाची जी सर्वांत मोठी कृपा आहे ती प्रेमाची होय; आणि तें प्रेम स्त्रियांच्या स्वभावांत, शरीररचनेंत आणि प्रकृतींत आहे; म्हणून स्त्रियांत असणाऱ्या स्वाभाविक प्रेमाला वाढविणें हेंच त्यांचें मोठें कल्याण आहे. त्याखेरीज दुसरें मोठें स्त्रियांचें कल्याण काय असणार ? तें मला समजत नाही; इतकेंच नव्हे, तर घरांत राहून स्त्रिया आपलें इतकें कल्याण करून घेतात कीं, बाहेरच्या धंद्यानें, स्वतंत्रतेच्या नांवानें मनसोक्त वागण्यानें, किंवा युनिव्हर्सिटीच्या डिग्र्यांनीं, त्यांचें इतकें कल्याण कधीं झालें नसतें. अशी ह्या प्रेमाच्या समाधीवरून तुमची खात्री होते कीं नाही ? ”

हें ऐकून प्रोफेसर विचारांत पडले. कारण कीं, पार्वतीबाइच्या गोष्टी ऐकिल्यानंतर आणि वकीलसाहेब व रत्नप्रभाबाईंचें प्रेम पाहिल्यानंतर त्यांना असें वाटलें कीं, मी कमनशिबी आहे. कारण मी प्रेमाच्या गोष्टी बोलतो, पण प्रेम काय तें मला समजत नाही, तेव्हां अनुभव तर कोठून असणार ? शिवाय त्यांना असें वाटलें कीं, स्त्रिया घरांत राहून चांगलीं कामें करूं शकतील ह्यांत कांहीं संशय नाही. तरी आपण आपल्या विद्वत्तेला साजेसा कांहीं तरी जबाब द्यावा, म्हणून ते गाढ विचारांत होते. इतक्यांत शास्त्रीबोवांच्यानें रहावेना. ह्मणून ते आपल्या स्वभावाप्रमाणें ह्मणाले, “ मला वाटत असे कीं, तुम्ही सुधारक सर्व एकत्र जमलां ह्मणजे काय बोलत असाल कोण जाणे. पण पहातो तों तुम्ही सर्व

स्त्रियांचे भाट

आहांत. असा भाटपणा राजेरजवाडे किंवा शेटसावकारांकडे कराल तर पांचपंचवीस रुपये तरी मिळत जातील ! फुकटची बायकांची स्तुति करून काय मिळतें ? मी जर माझ्या बायकोची अशी स्तुति करूं लागलों तर ती अशी डोक्यावर बसेल कीं, दुसरे दिवशीं मला जेवायला सुद्धां मिळणार नाही. ह्मणून त्यांना आणखी शहाण्या करणाऱ्या असल्या गोष्टी बोलूं नका. नाही तर लोकांचीं घरे मोडतील, आणि मग तुमच्यासारख्यांना सुद्धां त्या डोईजड होतील. त्यांना आपल्या साध्याभोळ्याच राहूं देत, नाही तर मग जग चालेल कसें ह्याचा विचार करा. ”

प्रोफेसरसाहेबांच्या विचारांत अडचण पडल्यानें ते इंग्रजींत ह्मणाले, “ अशा निरुपयोगी माणसाला तुम्ही कशाला बरोबर ठेवतां ? ” तें ऐकून वकील इंग्रजींत ह्मणाले, “ हा मूर्ख कोण आहे ? तो आपल्या रसिकतेचा भंग करितो ! आपल्या रसिकतेंत ही कठोरता

कशास पाहिजे ?” महाराज म्हणाले, “रसिकतेला खुलविण्याकरिता थोड्याशा कठोरतेचीही जरूरी असते.”

तें ऐकून वकीलसाहेब म्हणाले, “जर आपल्याला शास्त्रीबोवा भाट म्हणतात, तर मला तें भाटपण आणखी थोडेंसे करूं दे. कारण आपल्या बायकोचा भाट होऊन स्तुतिपाठ करणें हें माझें मोठ्यांत मोठें सुख आहे. इतकेंच नाही पण मी जेव्हां तिची स्तुति करितों तेव्हांच माझ्या जिवाला शांति येते व तेव्हां मला शेर शेर मांस चढतें. जरी अद्याप माझें मन चंचल आहे तरी तिची स्तुति करतांना तें दुसऱ्या कोठें जात नाही; तर तेथेंच स्थिर होतें. दुसऱ्या एखाद्या विषयावर बोलायचें असल्यास मला आगाऊ विचार करावा लागतो, पण जेव्हां माझ्या प्रियेसंबंधीं बोलायचें असतें तेव्हां आपल्याआपण स्फूर्ति होऊन भराभर शब्द तोंडावाटे बाहेर पडतात. कोणत्याही व्यावहारिक गोष्टीविषयीं मला लवकर कंटाळा येतो; इतकेंच नव्हे पण कायद्याचा अभ्यास, कीं ज्यांत माझी स्तुति होते, त्यानें सुद्धां मी कंटाळतो. पण माझ्या लाडकीची स्तुति करतांना मी कधीं कंटाळलों आहे, असें मला आठवत नाही. शास्त्रीबोवा लक्षांत ठेवा कीं, शुद्ध, सरळ स्वभावाच्या ब्राह्मणाला पूजेच्या वेळेस वेदमंत्र म्हटल्यानें जितका आनंद होतो तितकाच आनंद मला माझ्या प्रियेची स्तुति केल्यानें होतो. कारण मी असें समजतो कीं, माझ्या प्रियेची स्तुति ती प्रेमाची स्तुति आणि प्रेमाची स्तुति म्हणजे ईश्वराची स्तुति होय. म्हणून शास्त्रीबोवा, तुम्ही मला खुशाल बायकांचा स्तुतिपाठक म्हणा मी कांहीं तें काम सोडणार नाही. जर कधीं इंद्र येऊन मला म्हणेल कीं, बायकोची स्तुति करणें तूं सोडून दे, म्हणजे मी तुला स्वर्गाला नेईन. तर मी म्हणें कीं, तो तसा स्वर्ग मला नको. कारण माझ्या बायकोनें मला मनुष्य केले आहे, मला ईश्वरासन्निध जाण्याचा रस्ता तिनें दाखविला

आहे; म्हणून तिची स्तुति करणे हे माझे मोठ्यांत मोठे सुख आहे. तिची स्तुति करणे, उपकार मानणे आणि मनःपूर्वक तिला नमन करणे हे मी माझे कर्तव्य समजतो. म्हणून मला आणखी स्तुति-पाठकच होऊं द्या. ”

कामरू देशाची जादू.

“महाराज, मला लहानपणीं चमत्कारिक गोष्टी वाचण्याचा नाद होता म्हणून मीं मागे सांगितलेंच आहे. त्यांत एकदां मीं असें ऐकिलें कीं, कामरू देशांतल्या बायकांच्याजवळ अशी जादू आहे कीं, त्या पुरुषांना बैल करून टाकतात. तेव्हां मला असें वाटे कीं, त्या अशा कशा बायका असतील कीं, ज्या माणसांना बैल करतात. मी जेव्हां मोठा होईन तेव्हां जरूर त्या देशांत जाईन, आणि त्या बायका पाहीन. असे विचार मनांत येत आणि मग मी ते विसरून जाईं. पण ईश्वरी कला पहा कीं, त्यानें मला घरांतच कामरू देश दिला; आणि माझ्या रसिक स्त्रीनें मला बैल बनविलें आहे. ” हे ऐकून आवेशांत येऊन शास्त्रीबोवा ह्मणाले, “ हे काय वकीलसाहेब, तुम्हांला तुमच्या बायकोनें बैल केले आहे ? ”

वकीलसाहेब ह्मणाले: “ हो, यांत काय संशय ! जर तिनें मला बैल केला नसता तर मी अद्याप हिंस्र पशु राहिलों असतो. त्यापेक्षां बैल काय वाईट ? बैल ह्मणजे काय हे तुम्हांला ठाऊक आहे का ? ईश्वराने—सदाशिवाने—नेहमीं आपल्याजवळ राहण्याकरितां पसंत केलेला प्राणी तो बैल. बैल हा शेतीचा आधार आहे. बैलावर जगाचा भार आहे. बैलाची आई पूज्य गाय मातोश्री आहे.

दुसऱ्याला उचलून दूर नेण्याची शक्ति बैलांत आहे. बैलाच्या स्वभावांत शांति, बळ व सहनशीलता आहे, ह्मणून व्यासांनीं श्री-महाभारतांत धर्माला बैलाचें रूप दिलें आहे. शास्त्रीबोवा, समजलां कीं नाहीं, मला माझ्या बायकोनें कशा तऱ्हेचा बैल केले आहे तें ? बैल केला आहे असें ह्मणतांक्षणीं थट्टा वाटते आणि तुमच्या बायकोला तुम्ही ' रांडेचे ' वगैरे शिव्या देतां आणि ती तुम्हाला ' ठाऊक आहे मोठी तलवार गाजविलीत. रिकामटेकडे भटकायचें आणि मग घरीं येऊन ताशेरा झाडायचा ' असें ह्मणते. तें चांगलें का मला बैल केलेलें चांगलें ? " हें ऐकून शास्त्रीबोवा डोकें खाजवूं लागले, आणि आम्हाला त्यांची कींव आली, व हंसिंही येऊं लागले.

त्यानंतर आपली थट्टा थांबविण्याकरितां जरा आळस देत देत शास्त्रीबोवा ह्मणाले, " मग तुमचें प्रेमाचें पुराण झालें कीं नाहीं ? "

हें ऐकून वकीलसाहेब ह्मणाले, " अहो, तुम्हाला ठाऊक नाहीं का ? कीं, प्रेमाचें पुराण कधीं सरत नाहीं; कारण जेव्हां सृष्टि नव्हती तेव्हांही ईश्वराच्या अंतःकरणांत प्रेम होतें, त्या प्रेमांतूनच सृष्टि उत्पन्न झाली आहे, आणि जेव्हां सृष्टीचा प्रलय होईल तेव्हां सुद्धां जीवांच्या अंतःकरणांत प्रेम राहिलच; आणि त्या वासनेमुळे पुन्हां सृष्टि उत्पन्न होईल. ह्मणून तें सृष्टीच्या आदिअंतांत आहे. तेव्हां त्याच्या गोष्टी कशा पुऱ्या होतील ? जर या गोष्टी तुम्हाला दूरच्या वाटत असल्या, तर तुम्हाला समजतील अशा माझ्या अनुभवाच्या गोष्टी मी तुम्हाला सांगतो. "

माझी प्रेमळ जोगीण.

“विद्यार्थीस्थितींत मीं एकदां अशी गोष्ट ऐकली कीं, एक जोगी होता. तो आपल्या बायकोला माशी करून एका डबींत घालून ती डबी झोळींत ठेवी. तें ऐकून सर्वांना मिशांवर ताव देऊन मी सांगें कीं, मी देखील माझ्या बायकोला माशी करून डबींत घालून ठेवीन. पण आतां आपण पाहतच आहां कीं, मला कांहीं तसें योगी होतां आलें नाहीं. त्या गोष्टींतील योग्यापेक्षां माझी जोगीण फार परा-क्रमी आहे; कारण तिनें असा कांहीं मंत्र केला आहे कीं, मी माशी न होतां तिच्या हृदयाच्या डबींत राहूं शकतों. इतकेंच नव्हे पण त्या योग्याला जप-तप करण्याकरितां जंगलांतून जावें लागे; पण माझी जोगीण घरांत आणि कुटुंबांत राहून आपला प्रेमयोग साधून घेते. योग साधण्याकरितां गुंफेंत बसलेला योगी कांहीं पर-मार्थ साधूं शकत नव्हता; पण तिच्या हातून हमेशा पुष्कळ तऱ्हेचा परमार्थ घडतो. त्याला गुरु लागे तर तिला प्रेम गुरु भेटतो. सारांश सर्व तऱ्हेनें ती त्या गुरूपेक्षां श्रेष्ठ आहे. त्यामुळे मला ती माशी-पेक्षांही लहान करून आपल्या अंतःकरणांत ठेवीत आहे. हें काय अशक्य आहे ? जिवात्मा अमर आहे, तेव्हां शास्त्रीबुवा, विचार करा कीं, माझे प्रेमाचें पुराण इतक्यांत कसें संपणार ? तें जिवा-बरोबरच संपेल. ”

श्रीकृष्णाचा योग आणि माझ्या लाडकीचा योग.

“ इतकेंच नव्हे, तर श्रीकृष्णाचा योगही माझ्या लाडकीच्या योगापेक्षां मला कमी दर्ज्याचा वाटला. मी कॉलेजांत अभ्यास करीत असतांना गीता वाचीत असें, तींतील अकराव्या अध्यायांतील विश्वरूपदर्शन वाचतांना मला फार मजा वाटत असे जसे अर्जुनाला दिव्यचक्षु देणारे कृष्णपरमात्मा भेटले होते, तसे मला कोणी भेटले तर किती चांगलें ! असे विचार जेव्हां माझ्या मनांत येत तेव्हां मला ठाऊक नव्हतें कीं तसे दिव्यचक्षु देणारे महात्मे मला मिळाले आहेत; आणि त्यामुळेंच मला तिचा योग जास्त श्रेष्ठ वाटतो. कारण कृष्णांनीं दिव्यचक्षु घटकेपुरते दिले होते, पण माझ्या योगिनीनें मला दिलेले दिव्यचक्षु माझ्या सगळ्या आयुष्यभर कामीं पडणारे आहेत. श्रीकृष्णानें दाखविलेल्या दर्शनानें अर्जुन भ्याला होता, आणि तें भयंकर रूप काढून घ्या ह्मणून प्रार्थना करूं लागला होता; पण माझ्या लाडकीनें आपल्या सौंदर्याच्या दर्शनानें मला वेडा केले आहे. देवानें विश्वरूपांत काळाच्या तोंडांत योद्ध्यांचीं शवें दाखविलीं होतीं, पण माझ्या प्रेमळ योगिनीनें मला दिव्यचक्षु देऊन त्यांत मला देवतांचीं दर्शनें घडविलीं आहेत आणि त्यामुळें मी स्वर्ग पाहूं शकतो. इतकेंच नव्हे तर असेंही वाटतें कीं, जर अशी स्थिति आणखी कांहीं वेळ टिकेल तर मोक्ष कांहीं फार लांब नाही. आणि लक्षांत ठेवा कीं, तेथेंही प्रेमाशिवाय कांहींच नाही. तेव्हां ह्या गोष्टी कशा सुटतील ? खरेना रत्नी ! ” असें ह्मणून आपल्या हातांतल्या फुलांतील एक फूल तिच्याकडे टाकलें. तें तिच्या अंगावर पडतांक्षणीं जसें मंतरलेलें अगर स्वर्गातील एखादें फूल

अंगावर पडावें तसा तिच्यावर परिणाम झाला. त्याचें शब्दांत काय वर्णन करावें ? काय तिचें तें दिव्य प्रेम ! तें अनुभवाशिवाय समजणार नाहीं.

माझे लग्न झालें त्या वेळेस मी कशी होतें ?

त्यानंतर थोड्या वेळानें जरा स्वस्थ झाल्यावर गंभीरतेनें रत्न-प्रभाबाई ह्मणाल्या, “प्रेमासंबंधीं जें कांहीं म्हणतां तें सर्व बरोबर आहे, पण माझ्यासंबंधीं जें कांहीं ह्मणतां तें सर्व ठीकच आहे, झालें ! कारण माझी किंमत मी बरोबर समजतें. मी गरीब आईबापांची मुलगी, खेड्यांतली रहाणारी, आई शिवायची, शिवाय अशिक्षित. मला चालरीत कांहीं ठाऊक नाहीं, लाडांत वाढलेली आणि माझ्या आतेसासुबाईंच्या शब्दांत बोलावयाचें ह्मटलें ह्मणजे ‘ निव्वळ दगड,’ ज्याच्या पदरीं पडेन त्याच्या आयुष्याची घाण करीन, अशी होतें. इतकेंच नव्हे तर माझे लग्न झालें तेव्हां मी तुम्हांला थोडी देखील आवडत नसें; तुम्ही माझ्यापासून दूर रहाण्याचा प्रयत्न करीत होतां; माझ्या नणंदा तोंड वांकडें करीत, जावा व शेजारणी माझ्या मूर्खपणाची थट्टा करीत, दरएकाजवळ सांगत आणि म्हणत कीं, ‘ कोणाला पाहण असेल तर ह्या पार्वतीबाईंची सून पहा. एक नमुनाच आहे; ’ आणि मामंजी तर दुसरी करून देण्यास तयार झालेही होते. ह्या सर्व गोष्टी कांहीं मी विसरलें नाहीं. आतां आपण पाहिजे तर माझी स्तुति करा. पण मी पुष्कळ वेळां भाजींत जास्त मीठ घालून तुमचें जेवण बिघडवीत असें; माझी फोडणी करपे; आणि एकदां कढत कढी सांडल्यानें वन्संचा बाळू भाजला होता. अर्धकच्चीं विशविलेलीं लांकडें कोपण्यांत उभीं

केल्यामुळे स्वयंपाकघराला आग लागली होती. अर्धा मण खीर माझ्या हातून नासली होती. पुष्कळ वेळां लोणचें काढलें कीं बरणी उघडी राही, कित्येक दिवस चूल पेटवितां येत नसे, हें सर्व मी विसरलें नाहीं. महाराज, माझी किंमत तर अशी होती. त्या वेळेस सर्व नात्यागोत्याचीं माणसें जसें मला हिडिसाफिडिस करीत, तसें जर माझ्या सासूनें केले असतें, तर मला कोठेही थारा नव्हता. कारण त्या वेळेस माझा नवराही माझा नव्हता, आणि माहेरीं तीच स्थिति होती. आई मेली होती व बाप गरीब. पण या खाऱ्या समुद्रांत गोड विहीर ती माझी सासू होय; आणि त्यांच्या दयेमुळे, शहाणपणामुळे व प्रेमामुळे मी आतां सुखी आहे. पण जर त्यांच्यांत प्रेम नसतें तर मी कधींच मरणाशिवाय मेलें असतें. कारण त्या वेळेस मी कोण आणि माझी काय किंमत ? माझ्यावर सवत आणून त्रास दिला असता तर मी काय करूं शकणार होतें ? ”

सासूबाईचे उपकार.

“महाराज ! त्या वेळेस माझा एकही उपाय नव्हता. पण वडिलांच्या पुण्यप्रतापानें आणि ईश्वरी दयेमुळे मला ह्या स्वर्गीय देवी-सारख्या सासूबाई मिळाल्या; आणि त्यामुळे मी आतां सुखी आहे, म्हणून हात जोडून मी त्या परमेश्वराजवळ असें मागतें आहे कीं, हे परमेश्वरा, मला जन्मोजन्मीं ह्याच सासूबाई दे, आणि ह्या मृत्युलोकीं तर ह्यांचें कल्याण करच, पण स्वर्गांत सुद्धां ह्यांना सुखी ठेव. ” असें ह्मणतां ह्मणतां त्या आपल्या सासूपुढें बसल्या आणि त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रुप्रवाह सुरू झाला. त्या वेळेस पार्वतीबाईनीं तिला

पोटाशीं धरलें आणि वकीलसाहेबांच्या डोळ्यांना थोडें पाणी आलें आणि त्यांच्या मनावरही एक प्रकारचा परिणाम झाला. पार्वतीबाई आपल्या मोठ्या कुटुंबांत नेहमीं असे देखावे पाहात, त्यामुळें शांति ठेवूं शकल्या. त्यांच्या तोंडावर एक प्रकारचा दैवी आनंद चमकूं लागला.

ह्या गोष्टी ऐकून व हा देखावा पाहून आह्मी सर्व दिङ्मूढ झालों व आमच्या डोळ्यांतही प्रेमाचे अश्रु आले. त्यांतलेत्यांत सर्वापेक्षां प्रोफेसरसाहेब तर फारच गर्भगळित झाले. त्यांना तर एक प्रकारची मूर्च्छाच आली आहे असें मला वाटलें. पार्वतीबाईंच्या भलाईनें, रत्न-प्रभा बाईंच्या उपकारवृत्तीनें, आणि वकीलसाहेबांच्या प्रेमानें, आह्मी सर्व मंडळी ओली झालों, फक्त शास्त्रीबोवा कोरडे राहिले; त्यांच्या-वर थोडेसे शिंतोडे उडाले पण ते पुरते भिजले नाहींत, कारण अंतःकरणापासून त्यांची भिजण्याची इच्छा नव्हती त्यामुळें ते दूर दूर राहिले होते.

ह्यानंतर थोड्या वेळानें योगिनीबाईं ह्मणाल्या, “ पार्वतीबाईं, पाहिल्यानें मी तुमच्या गोष्टीचा असा अर्थ समजत असें कीं, तुम्ही तुमच्या कुटुंबांत चांगल्या तऱ्हेनें वागतां व त्यामुळें तुम्ही सुखी आहां. पण तुमच्या मुलाचें व सुनेचें प्रेम पाहिल्यानंतर आतां आह्माला असें वाटतें कीं आह्मी समजत होतो त्यापेक्षां तुम्ही खास जास्त सुखी आहां. तुम्ही तुमचें आयुष्य फार चांगल्या तऱ्हेनें घालविलें आहे. ह्याकरितां मी तुम्हाला धन्यवाद देतें. ”

आमच्या घरांत चालणारी शाळा.

पार्वतीबाईं ह्मणाल्या, “ मातोश्री, अद्याप आपण आमच्या घरांत चालणारी शाळा पाहिली नाहींत, ती पहाल तेव्हां तुम्हाला खास आनंद होईल. ”

योगिनीबाई म्हणाल्या, “ आतां तर जरूर पाहूं. पण ती पाहण्यापूर्वी तिची थोडीशी हकीकत तर प्रोफेसरसाहेबांना सांगा.”

पार्वतीबाई म्हणाल्या, “ माझ्या नानाला तीन मुलगे आहेत आणि दोन मुली आहेत. सर्वांत थोरला मुलगा मॅट्रिकमध्ये आहे, माझे दुसरे दोन मुलगे परगांवीं नोकरीकरितां असतात. त्यांचा प्रत्येकाचा एक एक मुलगा आहे. ते तेथेंच कॉलेजांत शिकतात. माझी एक मुलगी विधवा असून गरीब आहे; तिचे दोन्ही मुलगे येथेंच शिकण्याकरितां ठेविलेले असतात. सुनबाईच्या भावाच्या मोठ्या मुलाला इंग्रजी शिकावयाचें आहे, पण खेड्यांत शाळा नसल्यामुळें तो येथेंच असतो. आमच्या जातीची एक गरीब बाई आहे तिचा मुलगा मोठा हुषार आहे, पण देशांत शाळा नसल्यामुळें व शहरांत राहण्यास पैसा नसल्यामुळें रक्कडत होता; त्याला पाहून आमच्या नानाला वाटलें कीं भविष्यकालीं हा चांगला निघेल; तेव्हां वाढत्या झाडाला पाण्याशिवाय मरूं देऊं नये, म्हणून त्याला येथें आणलें आहे. त्याखेरीज आणखी तीन मुलगे आहेत. त्यांतला एक मुलगा माझ्या नानाच्या मित्राचा आहे. ती मैत्री शाळेंतली आहे. त्या मुलाचा बाप प्राथमिक स्कूलमध्ये १५ रु० चा मास्तर आहे, तेवढ्यांत तो आपल्या मुलाला वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण कोठून देणार ? म्हणून त्याच्या एका मुलाला आमच्या येथें नानानें आणलें आहे. एकाला धर्मार्थ बोर्डिंगांत दाखल करविलें आहे. तो काहीं आमच्या जातीचा नाही; पण जुना स्नेह व चांगल्या माणसाला उदयाला आणण्याची इच्छा एवढेंच. दुसरा मुलगा आमच्या जुन्या शेटजींच्या मुलाचा आहे. ह्या शेटजींच्या येथें आमच्या येथें नोकरी होती. तेव्हां शेटजींचे दिवस चांगले होते व आमची गरिबी होती. तेव्हां माझ्या लग्नासाठीं म्हणून ५०० रु० मदत त्यांनीं दिली होती. पण दिवस फिरला व त्यांच्या दुकानाचें दिवाळें निघालें. त्यांना

वारल्याला दुष्कळ दिवस झाले. आतां त्यांचे मुलगे आहेत; त्यांतील दोघे साधारण रीतीनें आपलें चालवितात पण एक फार गरीब आहे. त्याचा मुलगा खुप हुषार आहे, त्याला आमच्या येथें शिकायला ठेविलें आहे. ज्यांनीं आपल्या चांगल्या दिवसांत आह्माला मदत केली त्यांना सध्यां आह्मीं न विचारलें तर याहून आमची नीचता ती कोणती ? माझा एक चुलत चुलत सासरा आहे. तो ह्मणतो, ' असें वागल तर लक्ष्मीच्या वडील बहिणीचें लवकरच बोलावणें येईल. ' पण आमचा नाना ह्मणतो कीं, ' त्यांच्या नशिबानें त्यांच्यापुरतें मिळेल. '

दुष्काळांतील दयाजनक देखावा.

“तिसरा मुलगा दुष्काळांत सांपडलेला आहे. तीन वर्षांपूर्वी आह्मी महाबळेश्वरास गेलों होतो; तेव्हां मोठा दुष्काळ होता. त्याकरितां आमचा नाना केव्हां केव्हां आसपासच्या खेड्यांतून गरिबांची हालत पाहण्याकरितां व शक्त्यनुसार मदत करण्याकरितां जात असे. अशा रीतीनें जात असतां एकदां एका झाडाखालीं एक मुलगा रडत बसलेला व जवळ नुकतीच मेलेली एक बाई पडलेली दिसली. तिचा हात ओढून तो मुलगा ओरडे व ' आई, ऊठ ना. मला तहान लागली. कां बोलत नाहीस ग ? चल ना, आपण गांवांत जाऊं. येथून गांव किती दूर आहे ? ऊठ ना. ' असें बोलून तिच्या डोक्यांत बोटें घालूं लागला. तो हृदयभेदक देखावा पाहून नाना त्या मुलाला म्हणाला, ' तुझी आई मेली आहे. तूं माझ्याबरोबर चल, मी तुला तुझ्या गांवीं नेतों. अनोळखी मनुष्य पाहून तें पोर घाबरलें; पण मग घोड्यावर बसलें. मग त्यानें आपल्या गांवाचें नांव सांगितलें. तो गांव तेथून तीन कोस होता. तेथें तपास करतां समजलें कीं तो अंतोबा

कासाराचा मुलगा विठू आहे. हा कासार त्या गांवांत अब्रूदार आणि सुखी मनुष्य होता. तो सहा वर्षांपूर्वी पटकीने मेला. त्या वेळेस त्याच्या घरांत पांच माणसे होती, तीं सर्व मेलीं; मात्र त्याची बायको बाळंतपणाकरितां माहेरीं गेली होती. तिला मुलगा झाला, तो हा विठू. त्याला घेऊन ती आली तेव्हां तिच्याजवळ पांचशेंचे दागिने, घरचें घर व एक म्हैस इतकें होतें व तेवढ्यावर ती त्या खेड्यांत सुखी मानली जात असे. पुढें दुष्काळांत तिच्याजवळचे दागिने चोरीस गेले व तिचा सर्व आधार म्हशीवर आला. पण दुसरे वर्षीं मोठा दुष्काळ पडला, गांवांत गवताची काडी नाही, परगांवाहून आणण्याचें सामर्थ्य नाही, तेव्हां ती एखाद्या चांगल्या माणसाला फुकट देण्याचें पाहूं लागली; पण तसें कोणी मनुष्य मिळेना. शेवटीं लाचारीनें ती ऐंशी रुपयांची म्हैस एका मुसलमानाला चार रुपयांला विकली. मागाहून कळलें कीं तो कसाई होता. त्यानंतर तिला कांहीं आधार उरला नाही, तेव्हां तिनें भावाला लिहिलें कीं, ' मला तेथें बोलाव अगर कांहीं मदत पाठीव.' त्या पत्राची व मनिऑर्डरीची वाट पाहण्यांत पंधरा दिवस गेले. त्यांत ती दोन दिवसांची उपाशी होती. शेवटीं जबाब आला कीं 'तेथल्यापेक्षां येथें मोठा दुष्काळ आहे, आमच्याजवळ कांहीं नाही, आह्मी सर्व दुष्काळ-कामावर दीड आणा रोजानें जातो; आणि त्यांतूनही पगार वांटणाऱ्याला द्यावे लागतात. पांच दिडक्यांला एक रत्तल ज्वारी मिळते; त्यांनीं पोट भरत नाही! सारा दिवस काम करावें लागतें; अशी आमची स्थिति आहे. उत्तराला उशीर झाला, त्याचें कारण काडें नव्हतें. ताई, दिवस वाईट आहे, ईश्वर काय लाज ठेवील ती खरी. त्याच्यावर निष्ठा ठेव, पोरंकरितां जिवंत रहा, आत्महत्या करूं नको. आपले काका, सौ० यमुना व धाकटा भाचा सर्व मेलीं. आह्मी वांचलों तर भेटूं, नाहीतर हेच शेवटचे राम राम. पुन्हां पत्र पाठवूं नको.' हें वाचल्यावर ती दुष्काळ-कामावर जावयास निघाली; पण दोन

दिवसांची उपाशी, त्यांत चार पांच दिवस झाले, थोडा थोडा ताप येत होता; त्यांत यमुनेच्या मरणाच्या हकीकतीनें ती बरीच रडली होती, तरी पोराकरितां ह्मणून ती कामावर जावयास निघाली. पण तेथें पोहोंचण्यापूर्वीं रस्त्यांतच तिची अशी स्थिति झाली.

वरील हकीकत तिच्या शेजारणकिडून कळल्यावर पोलिस पाटलाला सांगून मृताची व्यवस्था करविली व पोराला घेऊन नाना घरीं आला. तो मुलगा हुषार आहे; आणि पुढें मागें चांगला निघण्याचा संभव आहे त्यामुळें त्याला आमच्या येथें ठेविलें आहे. एकंदर चौदा मुलांत त्याचा नंबर पहिला आहे, त्यामुळें तो सर्वांचा लाडका आहे. त्याला आणलें ते दिवशीं नानाला एक मोठी केस मिळाली व ती दीड वर्ष चालल्यामुळें पुष्कळ पैसे मिळाले, त्यावरून तो ह्मणतो कीं, निःस्वार्थीपणानें गरिबाकरितां कामें केल्यास तीं फुकट जात नाहींत. ”

आमचा आनंद.

“ ह्या सर्व मुलांना दिवस रात्र संभाळणारा एक मास्तर आहे. शिवाय दोन नोकर एक स्वयंपाकी आहे. त्यांच्याकरितां आमच्या बंगल्यांत स्वतंत्र जागा ठेविली आहे व निरनिराळ्या विषयांचें शिक्षण देणारे निरनिराळे मास्तर आहेत. आम्ही सर्व आठवड्यांतून एकदां सुट्टीच्या दिवशीं व सणावारीं एकत्र भोजन करितों आणि मग सर्व फिरावयास जातो. तेव्हांचा आनंद काय वर्णावा ?

“ महाराज, त्या मुलांना जेव्हां प्रेमानें बोलतांना, अभ्यास करतांना, नवे नवे उद्योग शिकतांना वगैरे मी पहातें, व ते भविष्य-

काळीं कसे हुषार निघतील ह्याचें चित्र जेव्हां माझ्या डोळ्यांपुढें उभें रहातें, तेव्हां आनंदानें माझ्या अंगांत जणों नवें रक्त येतें. तरी पण खरें बोलावयाचें ह्मणजे मला सांगितलें पाहिजे कीं, त्यासंबंधीं मी स्वतः कांहींच करीत नाहीं. त्याचा सर्व मान नाना व रत्नप्रभा यांनाच दिला पाहिजे; कारण ही योजना नानाची असून ती सुनवाई चालविते आहे, तेव्हां खरी मेहनत तिची आहे. ”

ह्या संस्थेचें श्रेय कोणाचें ?

रत्नप्रभाबाई ह्मणाल्या, “ माझे श्रेय ? खर्च करणार कोण आणि श्रेय कोणाचें ! वहावा ! हें चांगलें ! महाराज, त्याचें खरें श्रेय तर सासूबाईचें आहे. कारण त्यांनींच आमच्यामध्ये अशा प्रकारच्या विचाराचें बीज पेरिलें आहे. जर त्यांनीं असें शिक्षण आम्हांला दिलें नसतें, तर आमच्या हातून अशीं चांगलीं कामें झालींच नसतीं. म्हणून जसें शिष्याच्या उत्तम विद्येचें श्रेय गुरूला असतें, तसेंच माझ्यांत जर कांहीं चांगले गुण असतील तर त्यांचें सर्व श्रेय माझ्या ह्या पूज्य सासूबाईचेंच आहे; आणि त्यानंतर माझ्या प्राणनाथांचें आहे; कारण ज्या वयांत श्रीमंत लोक आपला पैसा चैनीपणांत, किताब मिळविण्याच्या हौसेंत, पुढें पुढें येण्याकरितां, अंमलदार लोकांची खुशामत करण्यांत वगैरे खर्च करतात त्या वयांत आपल्या निढळाच्या घामानें मिळविलेल्या पैशाचा उपयोग माझे प्राणनाथ अशा चांगल्या कामाकडे करीत आहेत तेव्हां त्यांना खरोखर धन्यवाद दिले पाहिजेत. मला फुकटचें श्रेय कसलें देतां ? ”

हें ऐकून वकीलसाहेब ह्मणाले, “ माझ्या आईच्या उपकाराचा तर कांहीं अंतच नाही; तेव्हां तें कांहीं शब्दानें सांगतां येणें शक्य

नाहीं व त्याची फेडही होणें नाहीं; कारण सध्यां आह्मी जें सुख भोगतो आहों तें तिच्याचमुळें आहे. तेव्हां तें तोंडानें बोलणें फुकट आहे. ”

माझ्या रत्नांत कांहीं तरी आहे.

“ पण ह्या संस्थेचें सर्व श्रेय तिचेंच आहे, कारण तिची मदत व इच्छा नसती तर अशा चांगल्या स्थितींत ही संस्था रहातीच ना. जरी ही योजना माझी आहे, घर माझें आहे व मुल्लेही मीच आणतो, शिक्षकांची पसंति मीच करतो, व पैसाही मी देतो, तरी हीं सर्व साधनें असून सुद्धां त्यांत कांहीं तरी कमीपणा राहिलाच असता; व तो माझ्या रत्नाशिवाय कोणालाही नाहीसा करतां आला नसता. चांगले मास्तर मोठमोठे सिद्धांत विद्यार्थ्यांना सांगतील, त्यांच्या डोक्यांत ते उतरवितील, पण ते त्यांच्या आयुष्यांत कृतींत उतरविणें, त्यांना शक्य नसतें; पण माझ्या रत्नांत असें कांहीं आहे कीं, ती आपल्या थोड्या वेळच्या सहवासानें विद्यार्थ्यांत हें आणतें. मी मुलगा पसंत करतांना तो बुद्धिवान् व हुषार आहे कीं नाहीं हें पहातो, व तें बहुतकरून खोटे ठरत नाहीं; तरी पण ती बुद्धिमत्ता उलट्या रस्त्याला जाऊं लागली असतां माझ्यानें कांहीं थांबवत नाहीं. बाहेरील बंदोबस्त जरी ठेविला तरी तो वेताच्या काठीसारखा-वांकडी ठेवावी तोंपर्यंत रहावयाची. व सोडली कीं पुनः पूर्वीसारखी. माझ्या ह्या उपायाचें असें आहे कीं, परिस्थिति चांगली असेपर्यंत ते टिकतील; पण माझ्या रत्नांत असें कांहीं आहे कीं, उपदेश केल्याशिवाय व धाक दाखविल्याशिवाय सगळें सरळ चालतें. मी पैसा देऊं

शकते पण सहृदयता फुकट मिळते का ? वेळेस पैशानें कठोरता वाटेल. पण ती ज्याच्या सहवासांत येईल त्याची सहृदयता वाटते. मास्तरच्या धाकानें, इनामाच्या लालचीनें जें काम होत नाही तें काम या रत्नाच्या आगमनानें व हंसतमुखानें होतें, असें कांहीं तिच्यांत आहे. तें काय आहे तें कांहीं मला समजून सांगतां येत नाही; पण जसें स्वयंपाकाची सर्व सिद्धता जरी असली तरी अग्नी-शिवाय कांहीं होत नाही, तसें माझ्या रत्नाच्या प्रेमरूपी अग्नी-शिवाय कांहीं होत नाही. जसें, उत्तम कारागिरांनीं केलेला पुतळा पॉलिशाच्या हाताशिवाय सुरेख दिसत नाही, व खरें पहातां कारागिराच्या मेहनतीचा शंभरावा भागही त्यांत नसतो, तसेंच माझे आहे. माझीं सर्व कामें ओबडधोबड पुतळ्यासारखीं आहेत. त्यांत तिच्या प्रेमरूपी पॉलिशाचा हात पाहिजे. म्हणून ह्या संस्थेचें सर्व श्रेय ह्या रत्नाकडे आहे. ” असें म्हणून प्रेमपूर्ण नजरेनें त्यानें तिच्याकडे पाहिलें.

हें ऐकून आनंदी चेहेऱ्यानें रत्नप्रभाबाई म्हणाल्या, “ माझ्यांत कांहींच अर्थ नाही. माझी किंमत काय आहे ती मी पूर्वीच सर्वांना सांगितली आहे. पण असें असूनही जर आपल्याला त्यांत कांहीं विशेष वाटत असेल तर त्या आपल्याच उच्च भावना आहेत असें म्हटलें पाहिजे. कारण, तुमच्याच उच्च भावना तुझाला माझ्यांत दिसतात. त्यांत माझे असें कांहीं नाही. ”

महाराज म्हणाले, “शाबास बेटा. फार चांगला जबाब दिलास. तुमच्यासारखीं प्रेमी जोडपीं ईश्वर आमच्या देशांत वाढवो, अशी मी त्याला प्रार्थना करतो. ” असें म्हणून आम्ही सर्व उठूं लागलों. तेव्हां शास्त्रीबोवा म्हणाले, “ जरा थांबा. हें पहा, नशिवाची गोष्ट कीं तुमचा शेजार मला नाही. नाहींतर माझ्या घरीं रोज भांडणें

झालीं असतीं, ” तें ऐकून मला फार आश्चर्य वाटलें व मीं म्हटलें:
 “ काय अशा बाईचा शेजार तुझाला आवडला नसता ? ”

शास्त्रीबोवांचें बायकोशीं झालेलें भांडण.

शास्त्रीबोवा म्हणाले, “ आवडेल खरा; पण तें पाहून भांडण झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. कारण कीं साहेब म्हणतात, बायको मोठी, व ती ह्मणते, नाहीं. पण माझ्या येथें काय होतें, माहीत आहे ? तुम्हांला उशीर झाला आहे तरी एवढें ऐकून घ्या. आमच्या गांवीं आमच्या शेजारीं एक गरीब धोब्याचें घर आहे. तो एका अवसेला आमच्या येथें शिधा द्यावयास आला; आणि म्हणाला कीं, लाडू करून जेवा. हें ऐकून आम्हाला फार आनंद झाला. मग मीं बायकोला म्हटलें, ‘ पाहिलीस माझी युक्ति, हा धोबी कांहीं कोणाच्या बापाला ऐकणारा नाहीं; पण त्याला मीं सरळ केले. ’ तेव्हां ती म्हणाली, ‘ तो माझ्यामुळें आहे तसा. त्यांत तुमचा संबंध नाहीं. ’ मीं म्हटलें, ‘ मोठी नशिबाचीच कीं नाहीं ? ’ ती ह्मणाली, ‘ यांत काय संशय ? परवां आलेला शिधा माझ्याचमुळें व आजचाही माझ्याचमुळें. तो माझ्या भावाचे कपडे फुकट धुतो. माझा भाऊ त्याला कचेरींतले कपडे देववितो व त्याबद्दल त्याला चांगले पैसे मिळतात, हें जेव्हां मला समजलें तेव्हां मी त्याला म्हणे, ‘ अंर तुझा फायदा झाला पण आमचें तोंड गोड तर कर. असें वरचेवर म्हणण्यानें हा आला. ’ मीं म्हटलें, ‘ हो. अशा बायकी बोलण्यांनीं येतो आहे तो मी भेटला कीं त्याला ह्मणायचा, ‘ कांरे असा वाळलास कां ? तुझा हात पाहूं बरें. ’ तशी तो म्हणे: ‘ आतांसें बरें नसतें खरें. पाहा बरें कांहीं समजलें तर ’. तसें मीं त्याला म्हटलें, ‘ तुला चवथा राहु नडतो आहे, तेव्हां

ब्राह्मण घाल. असें बोलणें पांच सात वळां झालें, त्याचा हा परिणाम, ' असें भांडण सुरू झालें. तेव्हां तें ऐकून शेजारीण म्हणाली: ' अरे असें भांडतां कां ? त्याला उदक सोडायला बोलवा म्हणजे झालें. ' मला ती युक्ति पटली व त्याला बोलावून मीं म्हटलें: ' हं बोल कोणत्या निमित्तानें पाणी सोडणार ? ' तेव्हां तो म्हणाला, ' माझी गाढवी तीन चार वर्षांत व्याली नव्हती व मला तर त्याची फार जरूरी होती, म्हणून मीं नवस केला, पण पैसे हातांत येईनात, ह्मणून राही. काल गाढवी व्याली तेव्हां म्हटलें तीन पिढ्या झाल्या, नवस ठेवूं नये, व आज त्या हेडमास्तरच्या येथले पैसे आले त्याचा शिधा घेऊन येथें आलों. ' असें सांगून तो गेला व आम्ही गुपचुप बसलों. "

हें ऐकून आम्हाला फार कंटाळा आला. कारण गरिबांचें आठ दिवसांचें खाद्य हे आळशी शास्त्रीबोवा फुकटंफुकट एका दिवसांत पार करितात, ही काय चाल ? असें माझ्या मनांत येतांच तो म्हणाला, " पहा आम्ही अशा क्षुल्लक गोष्टींसुद्धां कोण मोठे ह्मणून भांडतो; आणि तुम्ही सुधारक-ह्मणजे आमच्या दृष्टीनें वाट-गेच-पण ते अंतरात्म्यांतून इतके शुद्ध असाल असें नव्हतें वाटत मला. तुम्ही बायकांचे भाट आहां असें वाटत असे, तें ह्या रत्ना-बाईच्या गोष्टी ऐकून आतां असें वाटतें कीं, तुमची स्तुति कांहीं अगदींच खोटी नाही. "

महाराज म्हणाले, " तुमच्या मनावर इतका परिणाम झाला तरी पुष्कळच. कारण तेंहीं नाकबूल केल्यास आम्ही तुमचें काय करणार ? कांहींच नाही. म्हणून एवढ्याकरितां सुद्धा तुमचे उपकार मानले पाहिजेत ". महाराजांचें म्हणणें पुरें होतांच प्रोफेसरसाहेब म्हणाले, " आणि तुम्ही आमच्या शेजाराला नाहीं म्हणूनही आभारच मानले पाहिजेत. "

त्यानंतर आम्ही दुसरे दिवशीं येण्याचें कबूल करून घरीं गेलों; व दुसरे दिवशीं पांच वाजनां तेथें पुनः गेलों; तेव्हां दुसऱ्या एका बाईनें मिताहारासंबंधानें मिळविलेली माहिती व त्यामुळें आपल्या भगिनींना कसा फायदा होईल तें सांगितलें. तेव्हां महाराज म्हणाले, “बाई, तुमच्यासारखीं खऱ्या अंतःकरणानें काम करणारीं माणसें मिळत नाहीत; तेव्हां आम्हांला तुमचे उपकार अवश्य मानले पाहिजेत.” यावर त्या बाया म्हणाल्या, “महाराज, आपण आमचे उपकार कसे मानतां ? आम्ही आपलीं मुलें. आपण साधु-पुरुष, पूजण्यास व वंदण्यास योग्य.” तेव्हां महाराज म्हणाले, “मी संन्याशी आहे खरा. पण माझी पूजा करून घेण्याकरितां नाही, आपल्या देशाची सेवा करणाऱ्यांची सेवा करण्याकरितां मी संन्याशी झालों आहे. मी विद्वत्ता दाखविण्याकरितां शिकलों नाही, तर जगांत सत्य काय आहे तें शोधून काढण्याकरितां मी शिकलों आहे. म्हणून तुम्हांला मदत करणें, हें माझें कर्तव्य आहे. तुमची स्तुति करणें हें मनांतील भाव व्यक्त करणें व तुमच्यासारख्याच्या मदतीला तुम्ही बोलवाल तेव्हां जाणें, हेंच माझ्या आयुष्याचें सार्थक आहे. म्हणून तुम्हांला जरी तुम्ही यःकश्चित् वाटत असलां तरी आह्माला देवी आहां असें वाटतें, व त्याकरितां तुमच्यासंबंधी आम्ही जो मोठेपणा देऊं तो थोडाच आहे.” असें म्हणून महाराजांनीं वकीलसाहेबांकडे पाहिलें.

वकीलसाहेब म्हणाले, “भगिनींनो, महाराजांचें म्हणणें बरोबर आहे. पैसा, सत्ता, कुळ व धर्म ह्यांच्या नांवावर बाहेरील माणसांना वरकरणीं मिळणारा मान मिळण्याचे दिवस आतां गेले आहेत आणि त्याच्या बदलीं भ्रातृभाव, स्वदेशप्रेम, निस्पृहपणा, सत्य, ज्ञान, नवे नवे शोध ह्यांपासूनच जनाकडून मान मिळतो व अशा प्रकारचा स्वाभाविक मान तुम्हांला मिळतो आहे, तो तुम्ही कसा बंद करूं शकाल ? ”

मी म्हटले, “ सुंदराबाई, महात्म्यांच्या तोंडून आपली स्तुति ऐकणे हे भाग्य स्तुति करण्यायोग्य आहे; कारण तो मान व ती स्तुति कांहीं फुकट मिळत नाही. पण जेव्हां आपल्यांत कांहीं अर्थ असतो तेव्हांच ती मिळते व त्यानें आपल्याला काम करण्याला दुप्पट बळ येते. मला वाटते, महात्म्याकडून होणारी स्तुति ह्मणजे एक प्रकारचा आशीर्वादच आहे. कसें शास्त्रीबोवा ? ”

माझ्या देखत एका स्त्रीला एवढा मान

मिळतो, हे पाहून काय जबाब द्यावा यासंबंधानें शास्त्रीबोवा विचारांत पडले. कारण ह्या सर्व गोष्टी जरी त्यांना खऱ्या वाटत होत्या, तरी त्या त्यांना आवडत नव्हत्या. त्यांना असें वाटूं लागलें कीं, सगळीकडे जर अशी सुधारणा होईल तर मग आमच्या-सारख्यांचें कसें होईल ? शिवाय माझ्यासारखा शास्त्री बसला असून त्याला कोणी कांहींच विचारीत नाही व एका बाईला इतका मान मिळतो हे पाहून त्यांना आधींच राग आला होता. पण त्यांना ठाऊक होतें कीं, ह्या कंपूंत आपलें कांहीं एक चालणार नाही; ह्मणून ते इतका वेळ गप्प होते. पण जेव्हां बोलण्याची वेळ आली तेव्हां ते ह्मणाले, ‘ आतां खरें खरें कलियुग आलें आहे. संन्याशी असून सुद्धां बायकांची इतकी स्तुति करतां, तेव्हां आतां काय ह्मणावें ? पहिल्यांदां ब्राह्मण का बायको ? जास्त पुरुष कीं बायको ? हे तुमचें सर्व पाहून व ऐकून मला अशी काळजी पडली आहे कीं, तुम्ही सर्व शिकून शिकन बायकांचे भाट होणार कीं काय ? व असें होईल तर मग पुढे - जग चालेल कसें ? राम ! राम ! शास्त्राचें ज्यांना थोडेंसुद्धां ज्ञान नाही अशा बायका उपदेश करतात व हे वकील, बॅरिस्टर, संन्याशी असे मोठमोठे लोक बसल्या बसल्या

तो ऐकतात आणि तिची स्तुति करतात. बरें, त्या गोष्टी तरी कथा-पुराणाच्या असावयाच्या होत्या. तसेंही नाही. त्या तर सर्वांना उपाशीं ठेवण्याच्या आहेत. ह्याचें नांव कलियुग. 'असें ह्मणून खालीं पाहत धोतर सांवरून ते उठण्याची तयारी करूं लागले, तेव्हां प्रोफेसरसाहेब ह्मणाले, "जर तुम्हांला

मोठेपणा हवा असेल तर स्वर्गींच्या स्त्रियांचे शिष्य व्हा.

शास्त्रीबोवा, बायकांची स्तुति ऐकून घाबरूं नका. जर तुम्हांला ती पाहिजे असेल तर ह्या भगिनीमंडळांतिल स्वर्गीय स्त्रियांचे चेले व्हा; आणि त्यांना गुरु करा. सीता सति असून व तिनें अग्निप्रवेश केला असून परटाच्या सांगण्यानें रामानें तिला टाकलें. वृंदेच्या शापानें देव दगड झाले, सोळा हजार गोपींबरोबर कृष्णानें विलास-क्रीडा केली, अशीं पुराणें तसल्याच शब्दांत सांगण्यापेक्षां ह्या बायका जें सांगतात त्याचा तुम्ही प्रसार करा. कारण आतां लोकांना कांहीं तरी नवें पाहिजे आहे; व भविष्यकाळच्या प्रजेला तर आपल्या हातून होईल असें कांहीं तरी पाहिजे आहे, व गोड शब्दानें हवें आहे. तर तुम्ही त्यांच्याजवळ तें शिका. त्याशिवाय तुमचें गाडें पुढें जाणार नाही. "

स्त्रियांच्या मदतीशिवाय खरा आनंद जगांत मिळणारच नाही.

जगताची रचनाच अशी आहे कीं, स्त्रियांच्या मदतीशिवाय आपलें चालूं नये. शास्त्राचा हुकूम असाच आहे. दोन चाकां-

शिवाय गाडी चालत नाहीं, पंखांशिवाय पक्षी उडत नाहीं, व आपल्या शरीराची रचनाच अशी आहे कीं, त्यांच्याशिवाय आपण अर्धे आहों. ह्मणूनच स्त्रियांना शिक्षण व योग्य स्वतंत्रता दिली पाहिजे. जितकी स्वतंत्रता आपण त्यांना देऊं तितकी आपल्याला मिळेल. स्त्रिया सुधारल्यानें भविष्यकाळची प्रजा सुधारेल. स्त्रियांना आपण जितका परमार्थ शिकवितों तितकें जगांत दुःख कमी होतें. त्या सुखी कीं प्रजा सुखी ? खरेना ?

स्त्रीशिक्षणासंबंधीं प्राचीन ऋषींचे विचार.

“ एका उपनिषदाच्या मंगलाचरणांत म्हटलें आहे: “ ॐ सह नाव-
वतु सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु
मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । ”

अर्थ:—ऋषि परमेश्वराची प्रार्थना करितात कीं, ‘हे प्रभो, आह्मां दोषांना एकत्र ठेवून आमचें पालन कर. आमचें दोषांचें एकत्र ठेवून रक्षण कर. आह्मां दोषांना बरोबर सामर्थ्य मिळेल असें कर. आह्मीं दोषांनीं जो एकत्र अभ्यास केला असेल तो फलीभूत होवो आणि आम्ही दोषे भांडणार नाह । असें कर. आणि हे प्रभो, आह्मांला शान्ति द्या, शान्ति द्या, शान्ति द्या.’

ह्या मंत्राचा अर्थ पंडित गुरुशिष्यांना लागू आहे; पण मला वाटतें तसाच तो मंत्र नवरावायकोला व जगांतील सर्व स्त्रीपुरुषांना लागू पडेल. कारण गुरुशिष्यांना तर थोडा वेळ एकत्र रहावयाचें असतें; पण नवरावायकोला नेहमींच रहावयाचें असतें. गुरूनें आधीं अभ्यास केलेला असतो आणि मग तो शिष्यांना शिकवितो. तेव्हां दोषांचा अभ्यास, ज्ञान आणि वय हे कांहीं सारखें नसतें. पण

स्त्रीपुरुषांत बहुतकरून तें सारखें असतें. तेव्हां संसारांतील अभ्यास दोघांचा बरोबरच होतो. गुरुशिष्यांत भांडणाचा संभव फार क्वचित् पण नवराबायकांत मतभेदाचे प्रसंग वरचेवर येतात. तेव्हां हे मंत्र गुरुशिष्यांना लागू आहेत त्यापेक्षां जास्त चांगल्या रीतीनें ते नवराबायकोला लागू आहेत; आणि वेदमंत्राचा उच्च व विशाल अर्थ करणारे त्या वेळचे पवित्र ऋषि त्याचा तसाच अर्थ करीत असत आणि त्याप्रमाणेंच वागत असत, ह्मणून आपल्या वडिला-प्रमाणें चालून आपल्याबरोबर आपल्या स्त्रियांना विद्या, हुन्नर आणि अभ्यास शिकविला पाहिजे आणि त्यांचें सामर्थ्य वाढविलें पाहिजे.”

तेव्हां महाराज ह्मणाले, “ तुमचें ह्मणणें बरोबर आहे. कारण तीव्र व विशाल बुद्धीचे निस्पृह ऋषि अशा मंत्रांचे गुरुशिष्यांपुरताच अर्थ करून बसून राहणार नाहीत हें त्यांच्या बाकीच्या उत्तम रहाणी वगैरेवरून दिसून येतेंच. ते आपल्या बायकांना अर्धांगना समजून काम घेत होते; आणि त्यामुळेंच ते पुढें येत होते, यांत संशय नाही. कारण त्या मंत्रांत म्हटलें आहे कीं, हे ईश्वरा, आम्ही दोघे एकदम सामर्थ्य मिळवूं असें कर. पण त्यानंतरच्या काळांत

रामचंद्राचें मर्यादशील प्रेम

आपल्याला असें शिकवितें कीं, स्त्रीपुरुषांनीं बरोबर सामर्थ्य मिळविणें ह्या आरंभींच्या गोष्टी आहेत, हीं प्रेमाची पहिली पायरी होय. पण जेव्हां प्रेम पुष्ट होते—वाढते—तेव्हां पुरुष स्त्रीमधून सामर्थ्य मिळवितात. उत्तररामचरित्रांत म्हटलें आहे, आपल्या आवडत्या सीतेचे पाय डोक्यावर ठेवून रामचंद्र ह्मणतात, हे प्राणेश्वरी ! तूं माझे हृदय, डोक्यांतली बाहुली, नेत्रांना आनंद देणारी आहेस. तुझ्यामुळे माझ्या आत्म्यास शांति आहे, तेव्हां तुझ्या जन्मानें मी पवित्र झालों आहे, ह्यांत कांहीं नवल नाही. कारण तुझ्या जन्मानें

सगळें जग पवित्र झालें आहे. अशा रीतीनें श्रीराम सीताबाईंमध्ये विशेष पहात होते व त्यापासून बळ मिळवीत होते. पण रामाच्या प्रेमांत मला कांहीं अपूर्णता दिसते; कारण लोकलज्जेस्तव त्यांनीं तिचा त्याग केला. हें खरें आहे कीं, त्यामुळे त्यांना पुष्कळ दुःख झालें, तरी पण कुललज्जा व लोकलज्जा संभाळण्याकरितां त्यांनीं तसें केलें व सीता व आपण दोघेंही दुःखांत पडले होते त्याबद्दल वासंतीनें रामाला ह्मटलें कीं, 'रामा, तूं असा कठोर कसा झालास ? आणि त्या नाजूक फुलाला अरण्यांत कसें टाकलेंस ?' पृथ्वी जी इतकी शांत ती देखील रामाच्या ह्या वर्तनानें कांहीं वेळ दुःखानें स्तब्ध बसली. अशा प्रकारचें भयकर दुःख राम सहन करीत होते. पृथ्वीनें सीतेला ह्मटलें, 'अगे, ह्या मुलांकडे बघ.' तेव्हां ती ह्मणाली: 'मला अनाथाला मुलें घेऊन काय करायचें आहे !' तेव्हां गंगा म्हणाली, 'बाईग, तुझा आत्मा सगळ्या जगाचें कल्याण करतो, आम्ही देव तुझ्यामुळे पावन होतो. त्या तूं आपल्या आत्म्याला अशा प्रकारचा बोल लावूं नको.' हीं त्यांचीं भाषणें रामलक्ष्मणांनीं ऐकलीं आणि लक्ष्मण ह्मणाला, 'रामा, ऐका.' तेव्हां राम ह्मणाले, 'बाबा, मी ऐकून काय करूं ? जग ऐकूं दे.' ह्यावरून राम आपल्या प्रजेच्या मताला किती मान देत होते हें दिसून येतें. हीं वाक्यें मोठीं खुबीदार आहेत. पण प्रेमांतही रामानें असा नेम ठेविला होता, त्यावरून त्याचें प्रेम मला अपूर्ण वाटतें. कारण मला वाटतें, प्रेमांत नेम नाही, आणि आपल्यांत अलौकिक प्रेम असून लोकापवादाकरितां राम मर्यादित राहिला म्हणून त्याच्या प्रेमानें माझी तृप्ति होत नाही. तरी पण प्राचीन लोकांप्रमाणें राम जे सीतेच्या प्रेमाला महत्व देत तें त्यांचें प्रेम स्तुतिपात्र आहे. त्यानंतरच्या काळांत

श्रीकृष्णाचें मस्त प्रेम

जास्त पुढें आलें. तें जास्त पूर्णत्व पावलेलें दिसतें; कारण राधेनें कुलमर्यादा व लोकलज्जा सोडून, प्रेमांत नेम नाहीं, ही गोष्ट सिद्ध करून दाखविली; तेव्हां कृष्ण तिला म्हणे, 'तू सर्व बंधन सोडून माझ्याशीं निर्दोष प्रेमानें बांधली गेली आहेस, याचा मोदबला मला कोणत्याही रूपानें देतां येणें शक्य नाहीं.' तेव्हां तिलाही असें वाटे कीं, जगतांतील सर्व स्त्रियांपेक्षां मी सुखी आहे. रामाच्या मर्यादित प्रेमापेक्षां ह्या निरंकुश प्रेमाची मी स्तुति करतो. ह्यांत अशा प्रकारची तन्मयता असते कीं, कित्येक वेळां राधेला, मी कृष्ण आहे, असा भास होऊन ती आपल्यालाच 'राधा राधा' अशा हांका मारीत असे; व कित्येकदां कृष्णाला आपण राधा आहो असें वाटून तो 'कृष्ण कृष्ण' असे ह्मणत असे. अशा प्रकारची तन्मयता कोणत्याही प्रकारची मर्यादा नसते तव्हांच होते. "

प्रेमाचें श्रेष्ठांत श्रेष्ठ स्वरूप.

“प्रेमाचें जें हें रूप दाखविलें आहे त्याच्या पुढें प्रेमी जनांचें प्रेम कांहींच नाहीं. प्रेमासंबंधीं श्रीकृष्ण गतिंत ह्मणतात: “सर्वभूत-हितेरता:” सर्व जगाचें कल्याण करण्यांत प्रेम ठेवणारे ‘आत्मोप-म्येन सर्वत्र’ आपल्या आत्म्याप्रमाणेंच सर्वांचा समजावा, “यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वंच मयि पश्यति” जो सर्वांभूतीं मला पहातो व माझ्यांत सर्वांना पहातो आणि शेवटीं “वासुदेवः सर्वमिति”

हें सर्व ब्रह्मांड भगवद्रूप आहे, अशी ज्याची खात्री होते आणि अनुभव येतो त्याचें प्रेम किती विशाल, त्याची कल्पना करा. अशा प्रेमार्चा परिणाम हाच कीं 'यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधियः' आत्म्याची ही स्थिति आपल्या हल्लींच्या दर्ज्यापेक्षां किती उत्तम आहे आणि किती स्वाभाविक आहे ! तेव्हां अशा प्रकारचा आनंद भोगतां येणें आणि पतिपत्नींनीं परस्परांमध्ये त्याचा अनुभव घेणें ह्मणजे मोक्ष जवळ करणें आहे. कारण आपल्या अंतरात्म्यांत " सर्व खल्विदं ब्रह्म " सर्व ब्रह्ममय आहे, असें वाटणें हाच मोक्ष होय.

आपल्या वाईट स्थितीचें कारण.

पण अशा रीतीनें सगळीकडे ब्रह्म पहाण्याचें प्रेम राहिलें, पण " सर्वभूत हितैरताः " ह्मणजे प्राणिमात्राचें चांगलें होण्यांत आनंद मानणें आणि तसें करण्याकरितां आपलें आयुष्य खर्चणें हें दुसऱ्या नंबरचें प्रेम आहे. राधाकृष्णाचें तिसऱ्या नंबरचें प्रेमही. आपल्यांत नाहीं, रामाचें चवथ्या नंबराचें प्रेमही नाहीं, व प्राचीन काळच्या ऋषींचें थंड प्रेमही आपल्यांत नाहीं. त्याच्याही पलीकडची आपली स्थिति आहे व ह्मणूनच आपल्या देशाची दुर्दशा आहे व प्रेमाच्या उणिवेमुळेच आपली ही स्थिति आहे; कारण दरएक चांगलें काम करावयाचें झटलें कीं प्रेम लागतें—व ह्या प्रेमाचें मूळ बीं—मध्य बिंदु—लग्नस्नेहांत आहे व ह्मणूनच आपल्या स्त्रियांत तें पवित्र प्रेम वाढावें असें कोलें पाहिजे. कारण ज्ञान आणि प्रेम हें स्वाभाविक—रीत्याच प्रियकर मित्र आहेत. तेव्हां तें निराळें होणें शक्य नाहीं. ह्मणून जेथें ज्ञान आहे तेथें प्रेम असणारच व प्रेम आहे तेथें

ज्ञानाचा वास सहज होऊं शकेल. तेव्हां प्रेम आलें कीं चांगलीं कामें झालींच व अशा प्रकारचीं पुष्कळशीं चांगलीं कामें झालीं कीं देश सुधारलाच. आपल्या देशाच्या भविष्यकाळच्या प्रजेच्या व आपल्या धर्माच्या-ह्या सर्वांच्या-उन्नतीचा आधार प्रेम हाच आहे. होईल तें करून

आपल्या स्त्रियांत प्रेम वाढेल असें केलें पाहिजे.

“ ज्ञानानें प्रेम वाढतें ह्मणून स्त्रियांत शिक्षण वाढविलें पाहिजे. कारण अद्याप आपल्यातील पुष्कळ वर्ग अज्ञानांत आहे. कांहीं थोड्या लोकांत उगीच शिक्षणाची कल्पना मात्र आहे व फारच थोडीं माणसें चांगलीं आहेत. ह्मणून सध्यां आपण “सह नाववतु” ह्या वेदांतील मंत्राप्रमाणें बरोबर अभ्यास केला पाहिजे. ह्मणजे योग्यतेप्रमाणें हळू हळू प्रेमाच्या दुसऱ्या पायरीवर चढूं. ह्मणून सध्यां लांब लांब कल्पना सोडून स्त्रियांत शिक्षण वाढवा; व तुम्ही तुमच्यांत व तुमच्या बंधुवर्गांत प्रेम वाढेल असें करा, आणि तसें होण्याकरितां आपल्या भगिनीवर्गावर प्रेमाचे किरण पडूं द्या, ह्मणजे ते कोंपऱ्याकोंपऱ्यांतून सुद्धां आपला प्रकाश पाडतील; पण तेंही जर होत नसेल तर ह्या वकीलसाहेबांप्रमाणें आपल्या बायकोवर तरी प्रेम करावयास शिका, ह्मणजे पुष्कळ कल्याण होईल. ” असें ह्मणून महाराजांनीं प्रसन्नमुखानें वकीलसाहेबांकडे पाहिलें.

तेव्हां ते ह्मणाले, “ महाराज, मी कांहीं इतका खोल शिरत नाहीं. इतका विचार केल्याशिवायच मला असें वाटतें कीं,

सर्व कांहीं माझी रत्नप्रभाच आहे.

माझ्या अंतःकरणाची शांति, देहाची कांति, जीवनाची दोरी व अंतःकरणांतील शक्ति सर्व कांहीं ती आहे. तिचें मीं काय वर्णन करावें ? हा संसारसागर तरण्याचें साधन व त्यांतील अंधकारांत प्रकाश पाडणारा सूर्य तीच आहे. मला मनुष्यपणा देणारा जादुगार आणि संसारांत स्वर्गसुख आणणारी देवी तीच आहे. आपल्या दृष्टीच्या योगानें मला समाधि लावायला शिकविणारीण योगिनी ही अशी माझी ईश्वरी कृपा आहे.

“ अहाहा ! धन्य प्रभु धन्य ! हिच्याशिवाय मला कोणी शांति दिली असती ? माझ्या जीवनांत अमृत कोणीं घातलें असतें ? आणि ह्या श्रेष्ठतेच्या शिडीवर मला कोणीं चढविलें असतें ? माझ्या हृदयांतून वाहणाऱ्या ह्या रसज्ञतेच्या व प्रेमाच्या प्रवाहाला मोक्षाच्या मार्गाला कोणीं लाविलें असतें ?

“ अहाहा ! काय तिचा आनंद ! समजा कीं, ह्यांत माझ्या आत्म्याची आकर्षण शक्ति आहे, स्वाभाविक खुबी आहे, ज्ञानाचें भांडार आहे व केवळ उदारतेची मूर्ति आहे, आणि मला तारण्याकरितां मनुष्यरूपानें आलेली ही साक्षात् स्वर्गींची देवताच आहे. कारण तसें नसतें तर मी तिच्या आधीन झालों नसतो. तिचें सहज बोलणें ऐकण्यास सुद्धां मी आतुर असतो, तिच्या वाणींतून बाहेर पडणारें अमृत घेण्यास मी तयार असतो व तिच्या साध्या शब्दानें सुद्धां माझ्यांत नवें जीवन येतें. तिच्या दरएक हावभावांत व वागणुकींत मला काय वाटतें तें मला सांगतां येत नाही, ” असें ह्यणतांना त्यांच्या व त्यांच्या पत्नीच्या चेहेऱ्यावर जो आनंद दिसू लागला त्याचें वर्णन करतां येणें शक्य नाही.

ह्यानंतर थोड्या वेळानें मीं ह्मटलें, “रत्नप्रभाबाई, तुह्मी मोठ्या नशीबवान् आहां. कारण ज्या स्त्रीबद्दल तिचा नवरा इतक्या उच्च कल्पना बाळगतो तिचा संसार कसा सुखी असेल व ती किती नशीबवान् आहे ह्याचा विचार करतांच मला आनंद होतो. ”

हें ऐकून रत्नप्रभाबाई म्हणाल्या, “ होय, मी खरीच नशीबवान् आहे. कारण दरएक स्त्रीची मोठ्यांत मोठी व खोल इच्छा अशी असते कीं, मला चांगल्यांत चांगला नवरा मिळावा. तेव्हां स्वाभाविक-रीत्याच माझीही तशी इच्छा होती कीं मला चांगला नवरा मिळावा. पण तो कसा असावा हें मला सांगतां येत नसे. पण एका बंगाली मासिकांत मला कसा नवरा पाहिजे ? ह्या विषयावर बक्षीस लावून लेख मागितले होते, त्यांतला पसंत पडलेला लेख मीं वाचून जवळून समजून घेतला आहे व त्यांतील विचार माझेच असें मला वाटलें. पुढल्या आठवड्यांत माझ्या मैत्रिणीचें “ बायकोस वश करण्या-करितां पुरुषांनीं काय करावें ? ” या विषयावर व्याख्यान आहे, तेव्हां तो तिला उपयोगी पडेल ह्मणून दाखविण्याकरितां नेत होतें, तो माझ्याजवळ आहे. तो वाचून दाखवितें; ह्मणजे माझे ह्मणणें समजेल.

मला कसा नवरा हवा ?

ज्याला पाहून माझे डोळे निवर्तील, माझ्या अंतःकरणाला शांतता मिळेल, माझ्या आत्म्याला संतोष होईल, माझे ह्मणणें ऐकेल, माझे लाड करील, माझ्या सुखाकरितां संकटें सोशील, माझ्या सुखाकरितां आपल्या स्वार्थावर लाथ मारील, असा नवरा मला पाहिजे. मला हौशी, रासिक, सुरेख, सशक्त, श्रीमंत, नीतिमान, मान-

मरातब असणारा व शूर असा नवरा पाहिजे. ज्याच्यामध्ये गंभीरता, ज्याला अब्रूची चाड व स्वाभिमान यांची गोडी असून नजरेंत प्रेम, आपला शब्द खरा करण्याची सचोटी, अंतःकरणांत उदारता, शांतपणा, स्वाभाविक श्रेष्ठता, इतरांचें मन आकर्षण करण्याची शक्ति, गोड वाणी, उत्तम विचार, निर्दोष वार्ताविनोद, वगैरे गुण आहेत असा नवरा मला पाहिजे. ज्याला सर्व लोक मान देतात, जो सर्व जनांचें प्रियपात्र, ज्याच्या सत्यासंबंधीं लोकांस अभिमान, ज्याच्या तोंडावरच त्याच्या गुणाचें चीज दिसतें आहे असा नवरा मला पाहिजे.

ज्याच्याकडून आपल्याला मोठेपणा मिळावा अशी सर्वांचा इच्छा असतां, ज्याच्याजवळ क्षमा व शिक्षा हे दोन्ही गुण आहेत, जो माझ्या रूपगुणांवर संतुष्ट होईल व ज्याला पाहून बाकीच्या स्त्रिया माझ्या सुखाचा हेवा करतील, असा नवरा मला पाहिजे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे ज्याला पहाण्यानें माझे समाधान होणार नाहीं, ज्याच्या वाणीनें माझे कान तृप्त होणार नाहींत, ज्याच्या दरएक गोष्टींत मला कांहींतरी विशेषता वाटेल, इतकेंच नव्हे तर ज्याच्या वाणीबरोबर माझे शरीर वळेल आणि ज्याची सेवा करण्यांत मला आनंद वाटेल, तसेंच ज्याला दुःखी पाहून स्वाभाविकरीत्याच माझ्या हातून अशी प्रार्थना होईल कीं, ' हे प्रभो ! ह्यांचें दुःख मला दे ' अशी भावना व असें प्रेम अंतकाळच्या शेवटल्या श्वासापर्यंत टिकूं शकेल व जो स्वर्गांतही माझी इच्छा करील व मी ज्याची चाकरी करूं शकेन असा नवरा मला पाहिजे.

आपल्या नवऱ्यासंबंधीं रत्नप्रभावाईचे विचार.

आणि ताई, ईश्वरकृपेनें मला हे माझे पतिराज तसेच मिळाले आहेत आणि त्यामुळे मी फार सुखी आहे. आतां त्यांनीं माझ्या-संबंधीं जें सांगितलें तें सर्व कांहीं मी खरें मानीत नाहीं, पण सर्व दुनियेंत दासपणांत जे श्रेष्ठांत श्रेष्ठ असे मारुति ते श्रीरामाबद्दल जसें समजत होते तसें मी माझ्या प्राणनाथांसंबंधीं समजतें. मारुति ह्मणतात:—

देहभावेन दासोऽस्मि जीवभावे त्वदंशकः

आत्मभावे त्वमेवाहम् अद्वैतमावयोस्तथा ।

अर्थ:—देहभावानें पाहतां मी तुमचा दास आहे, जीवभावानें पाहतां मी तुमचा अंश आहे, आणि आत्मभावानें पाहतां तुम्ही आणि मी एकच आहोंत, अशा तऱ्हेचा अभेद भाव मी ठेवितों. ”

हें ऐकून प्रोफेसरसाहेब ह्मणाले, “ देहभावानें मी तुमची दासी आहे, आत्मभावानें तुम्ही आणि मी दोघें एकच आहों, हें तर समजलें. पण जीवभावानें पाहतां मी तुमचा अंश आहे ह्याचा अर्थ काय ? ” तेव्हां रत्नप्रभावाई ह्मणाल्या, “ देहाचा नाश झाल्यावरही मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार, प्राण आणि इंद्रिये वगैरे तत्वे कायम राहतात, त्याला लिंगदेह अगर सूक्ष्म शरीर ह्मणतात. त्याचा जीवाशीं संबंध आहे. ह्या सर्व उत्तम आणि बलवान् तत्वांत मी माझ्या प्रियकराची अंशरूप आहे, ह्मणजे हीं सर्व तत्वे माझ्या प्रियकरांत जास्त आहेत आणि माझ्यांत थोडीं आहेत असें मला वाटतें, ह्मणून त्यांची इच्छा तीच माझी इच्छा, त्यांचा हुकूम तेंच माझें कर्तव्य, त्यांचें सुख तेंच माझें सुख, त्यांना जें आवडतें तेंच मला आवडतें,

त्यांना संतोषित ठेवणें हाच माझा धर्म. कारण इंद्रियनिग्रह, मनाची दृढता, बुद्धीची विशालता, प्राणाची प्रबलता वगैरे उत्तम आणि बलवान् तत्वे जशीं माझ्या प्रियकरांत आहेत तशीं माझ्यांत नाहींत. पण त्यांचा अंश मात्र माझ्यांत आहे. ह्मणून जशी देहाबरोबर देहाची छाया राहते, तशी मी त्यांच्याबरोबर असते; ह्मणजे मला असेंच वाटते कीं त्यांच्या जीवनांतूनच मला जीवन मिळत आहे. ह्मणून मारुतीप्रमाणें मी त्यांना ह्मणते कीं, जीवरूपानें मी तुमचा अंश आहे. कारण जर मी अंशरूपानें त्यांच्याबरोबर राहिलें, तरच अभेद भाव अनुभवूं शकेन. पण जर मी अंश नसेन, ह्मणजे माझ्यांत त्यांच्याहून विरुद्ध प्रकारचीं तत्वे असतील, तर मी त्यांच्या बरोबर एकरूपतेचें सुख अनुभवूं शकणार नाहीं; आणि जर कदाचित् तीं सर्वच तत्वे त्यांच्याइतकींच माझ्यांत असतील तरी माझे पूर्ण प्रेम त्यांच्यावर बसणार नाहीं; कारण प्रेमाचा एक असा नियम आहे कीं, सबळाचें सबळावर व निर्बलाचें निर्बलावर प्रेम असूं शकत नाहीं; ह्मणून सबळाचें निर्बळावर व निर्बळाचें सबळावर प्रेम असते. म्हणूनच पुरुष, स्त्रीत्वानें युक्त अशी ह्मणजे दीनता, आधीनता, नाजूकपणा आणि प्रेम ह्यांनीं युक्त अशीच पत्नि पसंत करितात. कारण खरोखर स्त्रीत्वानें युक्त अशा स्त्रिया आपल्या पतीला आपल्याहून नेहमीं श्रेष्ठच पहाण्यास इच्छितात; आणि जर पतीची श्रेष्ठता कमी झाली तर स्त्रीचें प्रेमही कमी होते. कारण प्रेमाचा संबंध कांहीं देहाशीं नाहीं, अंतःकरणाशीं आहे व अंतःकरणाचा संबंध जीव आणि ईश्वर ह्यांच्याशीं आहे. ह्मणून माझ्या प्रियकराशीं तन्मय होऊन जाण्याकरितां एकरूपतेचा अनुभव घेण्यासाठीं, प्रेमसमुद्रांत बुडण्यासाठीं, संसारांत स्वर्गाचा अनुभव घेण्यासाठीं, आयुष्याचें सार्थक करण्यासाठीं, आत्म्याला परमात्म्यापाशीं नेण्यासाठीं, देहरूपानें मी माझ्या प्रियकराची दासी आहे, जीवरूपानें मी त्यांचा अंश आहे, व आत्मरूपानें आम्ही दोघे एकच

आहोंत. हे प्रभो, मला तारण्याकरितां माझ्या ह्या भावना आयुष्याच्या शेवटल्या श्वासापर्यंत कायम ठेव. ” असें ह्मणत ह्मणत रत्नप्रभाबाईनीं आपले हात जोडून मस्तक खालीं केले. त्या वेळेस त्यांच्या नेत्रांतून प्रेमाचे अश्रू येऊं लागले आणि त्यांच्या चेहेऱ्यावर एक प्रकारचें अलौकिक तेज चमकूं लागलें. तें पाहून तो अपूर्व आनंद घेत घेत द्रवलेल्या अंतःकरणानें वकीलसाहेबानीं आपला रुमाल त्यांच्याकडे फेंकला.

स्त्रियांच्या हंसतमुखाचा प्रताप.

त्यानंतर ती प्रेमाची समाधि पहात महाराज प्रोफेसरसाहेबांना ह्मणाले, “ आपल्या नवऱ्याच्या गोष्टी सांगण्यानें इतका आनंद होणें, इतकें अंतःकरण द्रवणें आणि अशी समाधि लागणें, हें काय स्त्रियांचें महाभाग्य नाही ? आणि हें सर्व कशामुळें ? फक्त थोडी आधीनता, थोडी सेवा, साधारण उच्च भावना, ह्यांपासून इतकें होतें. ह्मणून मी ह्मणतो कीं, स्त्रिया जर आपल्या स्त्रीत्वाला समजल्या तर त्या आपल्या हंसतमुखानें ह्या जगांत आनंद वाढवून संसारांत स्वर्ग आणूं शकतील. ”

हें ऐकून प्रोफेसरसाहेब ह्मणाले, “ अहाहा ! काय हें अलौकिक तेज ! काय हृदयांतही न राहणारा आनंद ! काय ती आधीनता ! किती उच्च भावना ! किती एकाग्रता ! मला तर असें वाटतें कीं, आतां ह्यांतूनच ईश्वर उत्पन्न होतो कीं काय ! महाराज, असा देखावा मीं कधीं पाहिला नव्हता. इतका परिणाम मजवर कधीं झाला नव्हता, आणि असा अंतःकरणापयत पोहोचलेला आनंद मी कधीं बघितला नव्हता. हें सर्व मीं आजच रत्नप्रभाबाईपासून मिळविलें.

अहाहा ! स्त्रियांमुळें आपल्या सगळ्यांवर इतका परिणाम होत असेल व जगाचें इतकें कल्याण होत असेल असें मला माहीत नव्हतें. महाराज, असा अनुभव आला असूनही अजून मला असें आश्चर्य वाटतें कीं, नुसत्या हंसतमुखानें इतका परिणाम कसा होतो?" तेव्हां महाराज ह्मणाले, " बाबा ! देवांचे प्रतिनिधी व दयेच्या देवी ह्मणून स्त्रियांचे अवतार आहेत, ह्मणून माझे स्नेही एक महात्मे ह्मणत कीं,

स्वर्गाचा निरोप.

“हे ईश्वराच्या लाडक्यांनो ! जगताच्या स्तंभानो ! संसारांतील अमूल्य रत्नांनो, तुमच्या बहिणींना हा स्वर्गाचा निरोप कळवा कीं, हे प्रभूच्या लाडक्या कन्यकांनो, तुमचा दर्जा फार मोठा आहे, तुमच्या हास्यानें देवता प्रसन्न होऊन जगताला आशीर्वाद देतात; कारण जेव्हां सुख असतें तेव्हांच हंसू येतें व त्या तशा हंसण्यानें अंतःकरणांत प्रेम येतें; व जगांत आनंद व प्रेम ह्यांचे झरे वाहूं लागतात. ह्मणून देवीची दुसरी प्रतिमा अशा स्त्रिया हंसल्या ह्मणजे देवता प्रसन्न होतात. जेव्हां निर्दोष कुमारिका हंसतात, तेव्हां जगांत पवित्रता वाढते; सुकोमल युवती हंसतात तेव्हां लक्ष्मी प्रसन्न होते. न जूक स्त्रियांच्या मधुर हास्यानें पुरुषांत नवें जीवन येतें, रसिक मुग्धांच्या हास्यानें आनंद वाढतो, आणि सुनीतिमान् स्त्रियांच्या हास्यानें जगांत ईश्वरी स्नेहाचा फैलाव होतो. ह्मणून हे बंधूनों, स्वर्गाचा असा निरोप आहे कीं, स्त्रियांना सदा सुखी ठेवा. कारण हास्य हें सुखाचे फवारे आहेत व तें सुख मिळविण्याची किल्ली हास्य आहे. ह्मणून त्यांना आनंदांत ठेवा. ”

हैं ऐकून व रत्नप्रभाबाईची प्रेमसमाधि पाहून योगिनी माता ह्मणाल्या, “ पूर्वीचे महान् पवित्र ऋषि अशी प्रार्थना करीत कीं,

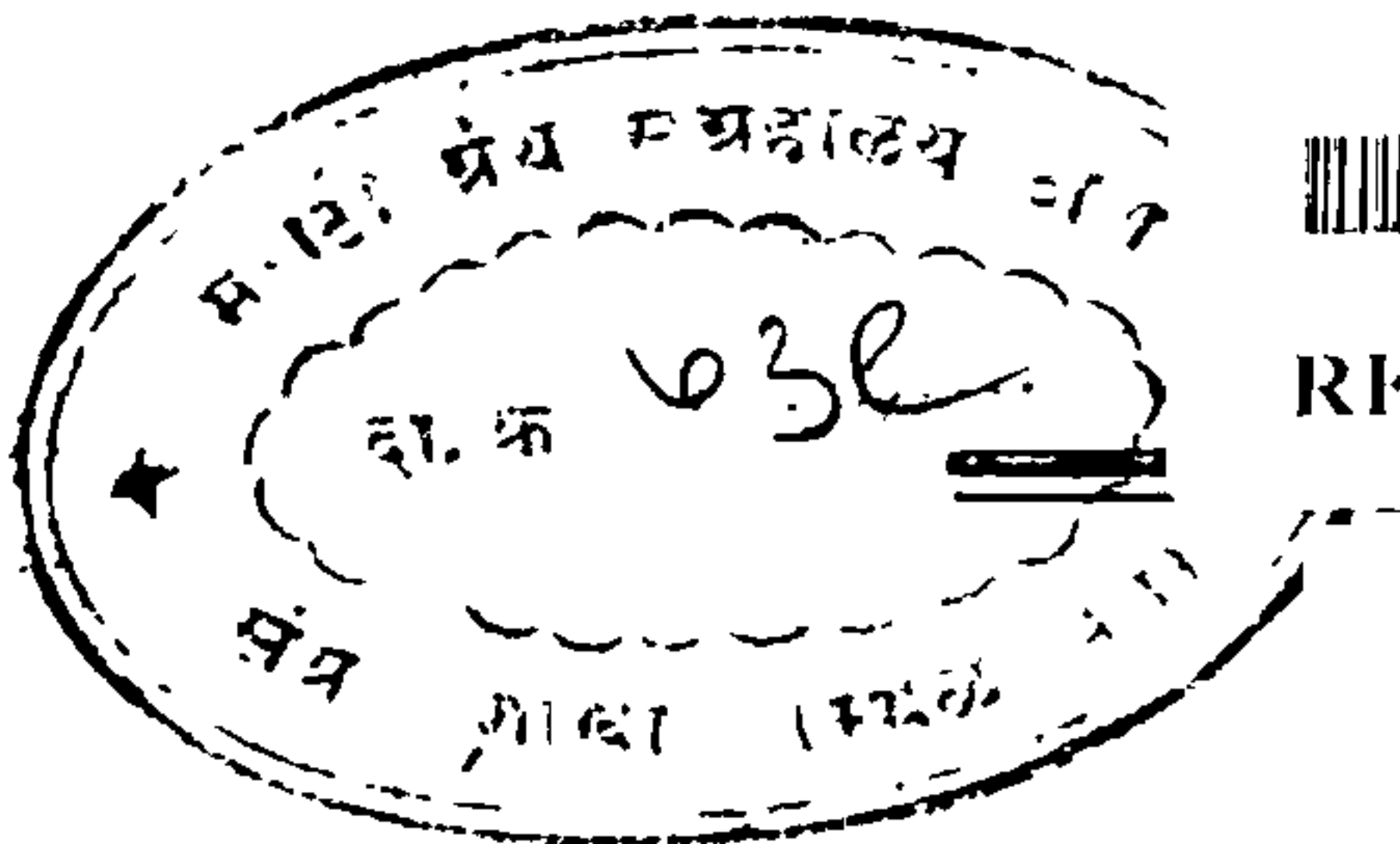
ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ॥
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः ।
व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अर्थः—हे पूजण्यायोग्य परमेश्वरा, आमच्या कानांनीं आम्हीं कल्याणाच्या गोष्टी ऐकाव्या, डोळ्यांनीं कल्याणकारक कामें पहावीं, आमचीं इंद्रियें व शरीर मजबूत होईल आणि तुजें भजन करीत करीत त्वां दिलेलें संपूर्ण आयुष्य आम्हीं भोगावें आणि तिन्ही प्रकारच्या दुःखांतून शांति मिळावी असें कर.

“ बंधू आणि भागिनींनो, प्राचीन ऋषी अशी प्रार्थना करीत. पण आपल्या देशांत अशीं प्रेमळ दंपत्यें झालीं तर आपल्यालाही अशी प्रार्थना करायची वेळ लवकरच येईल. हे प्रभो ! आमच्या देशाला व आमच्या लोकांना अशी वेळ लवकरच येवो—येवो ! ”
हैं ऐकून सर्व ‘ तथास्तु ’ ह्मणाले.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

REFBK-0000739